

Ольга Дубчак

БАЧИТИ УКРАЇНСЬКОЮ

Слово в мовній картині світу

Ольга Дубчак

Бачити українською

Слово в мовній картині
світу

вішла

Київ · 2021

УДК 811.161.2'24'27'36
Д79

Дубчак Ольга

Д79 Бачити українською. Слово в мовній картині світу / Ольга Дубчак. – Київ : Віхола, 2021. – 336 с. – (Серія «Наукпоп»).

ISBN 978-617-7960-25-5 (п. в.)

ISBN 978-617-7960-50-7 (е. в.)

Мова – це не просто сукупність слів, що зберігаються в словниках, і не довільний набір значень. Мова – це спосіб мислення й відображення дійсності, це картина світу, яку почали малювати наші далекі пращури й продовжать довершувати наші далекі нащадки. Ми теж беремо безпосередню участь у її творенні, постійно доповнюючи та вдосконалюючи тло й сюжет. Наша мовна картина демонструє те, яким ми бачимо світ. А бачимо ми його українською.

Книжку «Бачити українською» присвячено найголовнішій одиниці мови – слову. Саме воно дає нам змогу порозумітися (і посваритися), передати важливу (і неважливу) інформацію, висловити почуття (і навіть просто подумати про них). А загалом – саме зі слова почалося буквально все. А що «все»? – питаєте ви. Шонайменше – ця книжка, а шонайбільше – людська свідомість. І це не жарт, бо жартів у книжках про мову не буває.

УДК 811.161.2'24'27'36

Усі права застережено. Будь-яку частину цього видання в будь-якій формі та будь-яким способом без письмової згоди видавництва і правовласників відтворювати заборонено.

ISBN 978-617-7960-25-5 (п. в.)
ISBN 978-617-7960-50-7 (е. в.)

© Ольга Дубчак, 2021
© Ольга Дубчак, фото та ілюстрації, 2021
© Олена Каньшина, обкладинка, 2021
© ТОВ «Віхола», виключна ліцензія
на видання, оригінал-макет, 2021

Відгуки про книжку

Якось, виконуючи кульбіти в рамках Великого Підліткового Бунту, я напала на нашу вчительку з української мови Софію Андріївну, публічно оскарживши доцільність вивчення граматики, морфології та синтаксису. «Ви можете пояснити, навіщо ми це все вчимо? Який смисл у тому, щоб зазубрити ці всі визначення? Від того, що я знатиму, як воно називається у підручнику, стіл не перестане бути столом, а кіт — котом?»

«Так, а віл — волом», — меланхолійно відповіла Софія Андріївна. Вона була жінкою старого гарту, таких тепер не роблять. У вісімдесят дев'ятому привела нас на перепоховання Стуса. І читала нам, пуголовкам у піонерських галстуках, вірші Олеся про Голодомор і справжнього раннього Тичину.

Так от, майже цілий урок ми тоді витратили на пошуки практичного значення. І зійшлися на тому, що вирвані роки складносурядних речень потрібні, щоб правильно поставити кому перед «і». А катування відмінами призначене, щоб лишень обрати «а» чи «у» в родовому відмінку. Принаймні, так я тоді зрозуміла у своїх тринадцять – унікальний вік, коли ти вибірково чуєш кожне слово з десяти.

Нічого, життя навчить, — казали нам. За іронією долі, життя виявилось поганим учителем, і у своїх літах я досі чекаю, коли ж нарешті подорослішаю і все зрозумію. За невеликим винятком: маленька свічечка коми перед «і» стоїть твердо, як солдат, підставляючи плече в кожній незрозумілій ситуації.

Базова грамотність дає змогу писати легко, як дихаєш, не припадаючи на передні ноги на кожній складнішій конструкції. Дає вправність відбиватися від підступних атак, коли не маючи змоги тебе загнобити за зміст, сікаються до форми. А що до тебе сікатися, коли ти на льоту відрізняєш немає від *не має*, а *привести* від *привести*? І найголовніше — дає хліб, професію та заробіток.

Як з'ясувалося, дорослі охоче платять тим, хто виправляє помилки у їхніх творах.

Та опанувати цей інструмент самій — то лише пів діла. Справжня біда почалася, коли ті самі сакральні знання довелося передавати дітям. А воно комизиться. А воно впирається, а воно втікає від науки як коза на моріжку. А воно пащекує до мами і гримає дверима — нащо мені здалася твоя морфологія?! Ох, діти діти...

У цій ситуації перша книжка з правописної трилогії Ольги Дубчак «Чути українською» стала порятунком. І коли я дізналася про існування другої книжки, «Бачити українською», то вихопила її у видавництва як гарячий пиріжок, іще у верстці. Бо так!!! Мені це конче треба.

Мені потрібен голос, який проникне у їхні голови та зів'є там гніздо. Який на чесному слові й одному крилі наробить там зарубок та змусить раз і назавжди запам'ятати, що у слові *чотирма* «за жодних обставин не з'являється м'який знак».

Життєво необхідний підручник, який вони прочитають добровільно. І цитати з якого спливатимуть у їхній пам'яті в потрібному місці в потрібний час. А ще рятувальний пояс й останній аргумент у суперечці, «авторський синтаксис та морфологія» називається. Розумієте, щоб козиряти авторським правописом, потрібно спочатку вивчити не-авторський, бо інакше твої козирі повипадають з рукава.

Зараз ви тримаєте у руках саме такий діамант. Сміливо купуйте його і підкидайте дитині в наплічник, хай прочитає у метро. Кладіть на власному робочому столі, хай колеги захлинуть від заздрощів. Або беріть перед сном у ліжку — так, це дивно, я знаю. Так само дивно, як реготати до сліз над прийменниками чи суфіксами, але ж ми регочемо!

Настільки смачно, соковито і дотепно написано, настільки парадоксально, просто про складне і весело про сумне. Ольга Дубчак — видатна маніпуляторка підсвідомістю та нейролінгвістична гіпнотизерка, вона вас закодує на вічну непозбувну грамотність.

«Лупайте сю скалу...» Ні, не те. «Плекайте мову, пильно й ненастанно, політь бур'ян...» Ні, знову не те. «Тож припиніть уже балакати російською на курортах Туреччини, Єгипту й ОАЕ. Що ж

дивного в тому, що нас із росіянами ідентифікують як один народ, коли українці залишають мову вдома й не беруть із собою на пляж?»

О, тепер саме те, що треба. Ідеально.

Тамара Горіха Зерня, письменниця

Найн!

Костянтин, півторарічний син авторки

Умовні позначення:

— корінь

□ закінчення

— префікс

^ суфікс

⦿ гендрікс

Передмова

Шановні друзі! Ви тримаєте в руках другу книжку серії, присвяченої українській мові, мовоньці, мовусеньці й мовенятку. У «Бачити українською» ми вже нікого й нічого не боїтимемося: ані суворої вчительки, ані помилок, яких можемо припуститися, ані мовного патруля (хоча він досі стежить за нами). Усе тому, що тепер ми знаємо: українська — це цікаво, весело і зовсім не страшно.

Ми вже усвідомили, що мовленнєвий апарат підтримує нас у бентежні миті; що від неграмотності порятує читання; що за недотримання законів милозвучності не штрафують ¹; що наголос у нашій мові вільний і що звуки — це лише початок бесіди про мову, яку ми називаємо рідною. Якщо ви налаштувалися на прочитання «Бачити українською», значить, бесіда триває, і це неймовірно тішить. Адже, як свідчить початок передмови, де вже є кілька несподіваних варіантів слововживання, українська — це невичерпне джерело для творчості й натхнення, можливості якого приголомшують.

У цій книжці ми поговоримо про те, що наша мова неймовірно гнучка, відкрита до змін і фантазій і зберігає в собі досвід та історію народу краще за будь-які архіви й бібліотеки. А ще вона — наше вікно у світ, картина, яку ми малюємо від народження. Хтось оперує великими мазками, а хтось детально виводить якнайменшу дрібницю, дехто експериментує з відтінками, а комусь важливішими видаються основні кольори. Безперечно, усі ми бачимо світ, який зображаємо на своїх картинах, по-різному. Але інструмент зображення в нас один, спільний. І ви точно знаєте, як він називається.

У «Бачити українською» ми перейдемо на наступний рівень. Не вісімдесятий, звісно, бо стільки рівнів у мові немає. Назвімо його третім. Не поспішайте обурюватися: другий ми не пропускаємо, не ігноруємо й не зневажаємо. Ми поговоримо й про нього. Просто найшикарнішу вечірку в мові завжди влаштовують на третьому

поверсі. Хто влаштовує? О, та ви його знаєте. Його всі знають. Кардинал усіх кардиналів, начальник усіх начальників і директор усіх директорів.

Слово.

Саме слову присвячено книжку, яку ви зараз гортаєте. Це найголовніша мовна одиниця, без якої ми не змогли б називати явища дійсності, виражати почуття й емоції та, безперечно, спілкуватися й передавати важливу (і, що там гріха таїти, неважливу теж) інформацію. Я спробую вас переконати, що зробила гучну заяву про начальника всіх начальників недаремно. І знову надзвичайно цікаво дізнатися, яким буде результат.

Невелике уточнення. У другій книжці враховано всі зауваження читачів, висловлені щодо «Чути українською».

По-перше, ми ретельніше перевірятимемо історичні дати, у які відбулися ті чи інші процеси. Оскільки розвиток будь-якої мови — поняття широке й не завжди засвідчене документально, інколи в уявленнях про час появи того чи іншого мовного явища трапляються розбіжності. Наприклад, хтось може стверджувати, що слово *сіно* з'явилося в п'ятому столітті, а хтось — що в сьомому, і це може бути предметом неабияких палких дискусій. Ми, поза всяким сумнівом, істориками мови не є, а є передусім її поціновувачами, тому конкретики в датах намагатимемося уникати.

По-друге, ми вживатимемо фемінітиви. Це повідомлення для тих, хто категорично відмовляється сприймати такі слова й оголошує їм праведну війну. Якщо ви проти фемінітивів, відкладайте цю книжку, бо вона вас дратуватиме, а це не було метою нашої бесіди.

І останнє, найважливіше: нам дорікали, що ми забагато згадуємо всує певного Олега В. Обіцяємо: такого більше не буде. Ані щодо Олега В., ані стосовно В. Олега і навіть з приводу Олега Анатолійовича В. у цій книжці ми не жартуватимемо. Усі жарти про Олега скасовано! Ми відпускаємо його на велику сцену, нехай співає й підкорює вовчичні серця, а нам своє робить. Попереду — тривала й неймовірно цікава розмова про слова, їхні значення, системні зв'язки та відношення. Нам не до жартів. Усе серйозно.

(Не розходьтєся, у цїй книжці нашу пильну увагу буде прикуто до певного Сергія Ж.)

А тепер — гайда на вечірку, вона вже починається!

¹ Але дивлятьсє осудливо й можуть забрати трохи балів на ЗНО.

Вступ

О так, я почну з банальності й сама ж закочу очі від того, що це скажу.

Спочатку було слово.

За життя ви чули цей вислів приблизно мільйон п'ять тисяч разів. Але чи часто замислювалися, що він насправді означає? У цій книжці ми не братимемо до уваги біблійного тлумачення афоризму, а використаємо його із власних, суто мовознавчих міркувань².

Хай як прикро, але традиційно від самого початку ми поліземо в історичні хащі. Зі звуками все приблизно зрозуміло: аби не придумувати нових графічних знаків на кожне слово, людство винайшло літери, розслабилося і давай собі творити-витворяти різні писемності. А от що ж такого мало статися, щоб людина взагалі заговорила?

Спойлер: ми ніколи не дізнаємося.

Спойлер «на двієчку»: але можемо припустити.

Гіпотез походження мови кілька, і перша з них найпростіша. Вона полягає в тому, що людина почала наслідувати звуки природи, як-от крики птахів, шум води чи вітру, ревіння звірів, грім, дощ і все таке подібне. **Звуконаслідувальна** гіпотеза кумедна, але з погляду науки не надто прийнятна, бо переводить виникнення мови в площину забави, а саму людину виставляє у світлі не дуже гомо сапієнс. Тому ми її відкидаємо.

Вигукова, або емоційна, гіпотеза припускає, що людина почала промовляти комплекс звуків, коли відчула потребу висловити емоції. Скажімо, побачивши щось, що її вразило, вона вигукнула: «Ах! Боже мій, це так прекрасно, я не можу відвести очей!». Поза всяким сумнівом, мова покликана, зокрема, виражати людські емоції, але вигукова гіпотеза теж хибує на виставляння людини у світлі не дуже гомо сапієнс і мову репрезентує як випадкове, та ще й індивідуальне явище. Бо якби мова виникла на основі вигуків, то в кожного з нас

вона була би своя: визнаймо, що всі ми послуговуємося різними вигуками на означення прекрасного. (Ні, уточнювати, якими саме, не варто.)

Подібною до попередньої є гіпотеза **трудових вигуків**, згідно з якою люди почали вигукувати певні слова під час спільних трудових дій. Тому ці слова були, напевно, дієсловами. А може, щось на зразок: «Кія!», «Хача!», «Гуп!», «Обана!». Теж нічогенько, погодьтеся.

Гіпотеза **соціального договору** стверджує, що в процесі полювання чи збирання плодів люди домовилися між собою, що називатимуть потрібні для виживання речі. Це класна гіпотеза, бо досконала, адже щоб домовитися, треба було вже мати мову. Назвімо її «гіпотезою-недоколупаєшся» й ходімо далі.

Жестова гіпотеза, тобто припущення, що до звукової мови люди послуговувалися мовою жестів. Це цілком імовірно, особливо з огляду на те, що основні жести (наприклад, указівний) в усіх людей на планеті збігаються. Але ця гіпотеза не пояснює, як, чому і, власне, навіщо людина заговорила. Мабуть, вона має на увазі, що жестової мови в якийсь момент стало недостатньо, бо вказівки на ведмедя часом було замало, щоб пояснити: «Шо ж ти сидиш, йолопе, там ведмідь біжить, підривайся — і тікаймо звідси!!!».

Космічна. Правда, є така гіпотеза, яка передбачає появу в якомусь дуже далекому минулому якщо не іншопланетян, то розвинених організмів, що прилетіли з космосу й навчили людину мови. Ну, а що: на мовознавчих симпозиумах бувало душно, мізки плавало, не треба судити строго.

І остання, яку, хочеться чи ні, а треба приймати, бо більше нам нічого не лишається: **еволюційна**. Прямоходіння, розвинений мозок, виготовлення знарядь праці, розвиток абстрактного мислення й ще щось, чого ми ніяк не знайдемо ³ — усі ці чинники зібралися в бінго й комбо — і все, як рвонуло! Як заговорили, ой лишенько, як заговорили! І до сьогодні зупинитися не можемо, аж буяє те мовлення, щоб воно нам було здорове.

У 1866 році Паризьке лінгвістичне товариство заборонило будь-які дискусії про походження людської мови, бо достеменно відповісти на це питання не може ніхто. Та й мовознавці після цих бурхливих полемік вигляд мали, м'яко кажучи, не дуже.

Слабким місцем еволюційної теорії є апелювання до мавп: якщо ми еволюціонували з них і навчилися говорити, то чого самі мавпи не можуть? Насправді вони можуть. І навчити мавп говорити реально. Але тільки тоді, коли їм це потрібно. А зазвичай їм не потрібно. А людині вічно ото все треба, усе потицяти, посмикати, обговорити... Та ще й абстрактне мислення тисне. Спробуй з ним не заговори.

Щоб чіткіше вималювати потребу людини в теревенях, варто розібратися, що таке мова взагалі. Тут авторка дуже ризикує, бо визначень такого явища, як людська мова, без перебільшення, десь під сотню, адже це багатовимірне й складне поняття. Але ще княгиня Ольга довела, що безумство й відвага є запорукою успіху, тож іще одна Ольга, не княгиня, але в душі щонайменше імператриця, таки ризикне.

Щоб спростити це завдання й не розлякати тих небагатьох читачів, які досі тут, розберімося, які функції виконує мова, тобто — а для чого вона людині взагалі потрібна.

Сподіваюся, ви погодитеся, що найголовнішою для мови є функція **спілкування**. Мова — явище соціальне, вона виникла й до наших днів побутує лише в людському суспільстві. Якби люди жили поодинці й не об'єднувалися в групи, чи то родинні, чи то племінні, чи то в клуби за мисливсько-збиральницькими інтересами, потреби в комунікації в них могло й не виникнути. Але людина — істота соціальна, і її мегавинахід мова — теж. Мова забезпечує людське спілкування, без якого її уявити неможливо.

Тісно пов'язаною з комунікативною є **інформативна** функція, адже мова покликана зберігати, акумулювати й передавати інформацію не лише на відстань, а й у часі, від покоління до покоління.

Другою суперважливою функцією мови є когнітивна, або **мислетворча**. Це означає, що мова є не лише продуктом мислення — вона є інструментом формування думки. Словесне мислення є визначальною характеристикою людини, і саме мова його організовує.

Між мовознавцями точаться жваві дискусії стосовно того, яка з двох мегафункцій мови — комунікативна чи когнітивна — важливіша. Ми не братимемо в них участі, бо це беззмістовно: ці функції так тісно взаємопов'язані, що розділяти їх і виводити якусь одну на перше місце

— це ніби з'ясовувати, який колір у нашому прапорі значущіший — жовтий чи блакитний.

Побіжно ми згадали, що мова виражає емоції. Це означає, що вона виконує **емотивну** функцію. А коли сприяє самовираженню мовця (тобто завжди) — **експресивну**. За допомогою мови людина називає явища дійсності, а отже, мова виконує **репрезентативну** й **номінативну** функції. Людина пізнає довколишній світ, що вказує на **гносеологічну** функцію мови; виявляє своє ставлення до сказаного, що відправляє до **волюнтативної** функції.

А ще мова є складовою мистецтва й культури, тобто виконує роль **естетичну, культурну**, ба навіть **магічно-ритуальну**, бо саме вона здавна обслуговує численні ритуальні дії людини.

Як воно? Як ваше життя тепер, після відра термінів, яке капосна авторка шугнула просто на вас без оголошення війни? У мене ще трохи лишилося (насправді не трохи, бо всі можливі функції, які спадуть вам і нам на думку, мова виконує, присягаюся). Та згадаю тільки ще одну — і розходимося. Жартую, не розходимося, усе тільки починається.

Надзвичайно важливою є **ідентифікаційна** функція. Мова виступає засобом ідентифікації мовців, тобто виявляє їхню належність до певної спільноти. Тож припиніть уже балакати російською на курортах Туреччини, Єгипту й ОАЕ. Що ж дивного в тому, що нас із росіянами ідентифікують як один народ, коли українці залишають мову вдома й не беруть із собою на пляж?

Хай хвилинка моралізаторства не лякає тих стійких кількох читачів, які мужньо дійшли аж до цього абзацу, бо ми вже можемо сформулювати визначення мови.

Отже, мова — це звукова система, що виступає найважливішим засобом людського спілкування, забезпечує процес людського мислення, пізнання людиною світу та її самовираження. Мова — явище еволюційне, що виникло на певному етапі розвитку людства для забезпечення його суспільних потреб.

А тепер сміливе твердження. Хай там як і хай там що потрібно було зробити: передати інформацію, вказати на предмет, висловити почуття чи наслідувати звук природи — а один факт щодо всього

цього є незаперечним. Первісна людина зробила це за допомогою **слова.**

² Широ кажучи, мовознавці завжди так роблять: беруть вислів — і давай ним крутити як циган сонцем.

³ Це «щось» заведено називати «мовним геном», але ніякого такого гена в людини досі не знайшли.

Частина 1

Слово і мовна картина світу

Вітаємо у світі незаперечних істин. Істина перша: слово — це комплекс звуків. Наприклад, у слові *значення* сім звуків: дзвінкий передньоязиковий твердий приголосний [з], сонорний носовий твердий приголосний [н], голосний заднього ряду низького піднесення наголошений [а], глуха передньоязикова тверда африката [ч], голосний переднього ряду середнього піднесення ненаголошений [е], сонорний носовий м'який подовжений [н':] і голосний заднього ряду низького піднесення ненаголошений [а]. А у слові *буляка* — шість звуків: дзвінкий губний твердий приголосний [б], голосний заднього ряду низького піднесення ненаголошений [у], сонорний передньоязиковий м'який [л'], голосний заднього ряду низького піднесення наголошений [а], глухий задньоязиковий приголосний [к] і голосний заднього ряду низького піднесення ненаголошений [а]. Істина друга: слово *значення* — нормальне, слово *буляка* — мімімішне. Істина третя: слова *буляка* не існує. Істина четверта і остання: щоб назватися словом, комплекс звуків мусить мати значення.

Розділ 1

Лексичне значення слова

Я знаю одного півторарічного хлопчика, якого той факт, що буляки не існує, точно не влаштує. Але тут зібралися дорослі люди, які спробують мужньо прийняти це, з'ясувавши на яких підставах авторка взагалі стверджує таку жорстоку річ.

Якщо з визначенням мови було складно, то зі словом складніше втричі. Скільки на світі мовознавців, стільки й визначень поняття «слово». Це тому, що кожен розуміє цю основну мовну одиницю по-своєму.

Але ми знову-таки не ускладнюватимемо й відштовхуватимемося від прописних істин. Найпершу ми вже згадали: слово — це комплекс звуків. Факт? Факт. Слів без звукової оболонки не існує. Складне прізвище *Непийвода*, іще складніше *Панібудьласка* і простий применник *до* мають спільну ознаку: вони утворені зі звуків.

Проте й *буляка* утворена зі звуків, заперечите ви й за кілька років — нинішній півторарічний хлопчик. Так, утворена, але ця звукова оболонка не має дечого, що дало б їй підстави назватися словом і увійти в наш щоденний слововжиток.

Слово мусить співвідноситися з певним явищем дійсності, тобто щось називати. Ця історично закріплена у свідомості носіїв мови співвіднесеність називається **лексичним значенням**. Цей буквально проривний винахід людського мозку є продуктом мисленнєвої діяльності, що полягає у виділенні об'єктів навколишньої дійсності, узагальненні їх, порівнянні й виокремленні їхніх основних ознак. Інакше кажучи, для називання такого об'єкта, як *дерево*, у людини є спеціальне слово, що може позначати і черешню, що росте в мамі на городі, стара-стара, а кожен рік цвіте; і тополю, що вітер край дороги гне додолу; і загалом усі на світі черешні; і тільки пірамідальні тополі; і черешні з тополями, дубами й кленами разом.

Людина називає все, що бачить довкола себе і в самій собі: це і предмети з природними явищами, і дії, і кількість, і ознаки, і

психоемоційні стани, і почуття, і якості тощо. Для всього цього в неї є слова. Так-так, шановний друже, я бачу, що ви хочете заявити про слова, які не називають явищ дійсності, як-от прийменник *у* чи сполучник *й*. Справді, у таких слів немає лексичного значення, проте є значення граматичне. Про нього ми поговоримо в інших розділах, а на цьому етапі відзначмо вже дві ознаки слова: звукова оболонка і наявність значення.

Проте значення може бути і в морфемі. Що ще за морфема, не було ніякої морфемі! Не лякайтеся, так хитромудро називаються частини слова: корінь, префікс, суфікс, закінчення. Забіжімо трохи наперед і розгляньмо корінь *-весн-*. Чи розуміємо ми, що він позначає? Очевидно, так: *весну*. І навіть якщо ми в подальшому додаватимемо суфікси (*весняний, весніти, веснівка*) й префікси (*провесінь, звесни*) — основне лексичне значення все одно буде співвіднесене з порою року під назвою *весна*. Морфемі збираються на другому рівні мови, але там нудно. Тому їх усіх можна зустріти на вечірці в слова, на третьому поверсі.

Як і слово, морфема теж має звукове оформлення. То чим же тоді вони зі словом відрізняються? На сцену запрошується третя ознака: самостійність. Слово може утворювати речення з іншими словами, а може й саме бути реченням (*Сутеніє. Тиша. Заходьте. Красиво*). У нашій мові слово може займати будь-яку позицію в межах речення без суттєвої втрати змісту висловлення. Наприклад, у простісінькому реченні *Сергій пише геніальні вірші* слова можна легко попереставляти: *Пише Сергій вірші геніальні* (як варіант початку саги про Сергія); *Вірші Сергій пише геніальні* (і спробуйте заперечте); *Геніальні вірші пише Сергій* (і тільки Сергій) і так далі. А якщо спробувати зробити таку рокировку з морфемами? *Провесінь* — *весіньпро, веснівка* — *кавеснів*? Ну, таке. Щось не спрацьовує. Бо морфемі існують лише в межах слова в правильно дотриманій послідовності. А слово існує саме по собі. Майже як кіт, тільки не просить їсти.

Із самостійністю тісно пов'язана така ознака, як цілісність. Це означає, що слово ми можемо легко розпізнати на слух, бо в потоці мовлення воно виокремлюється паузами й має свій наголос. На

письмі, само собою, слова відокремлені одне від одного. Тут також можна заперечити, зауваживши, що мовлення в нас суцільне, тому ніяких пауз, принаймні в межах одного висловлення ми не робимо. Це також правда, коли справа стосується рідної мови. У такому випадку слово ще й відтворюване, тобто всі слова в потоці мовлення ми несвідомо впізнаємо. Інакше кажучи, якщо я кажу, що *Спізнюся на зустріч на півтори години*, ніхто з моїх співрозмовників не замислюється над значенням кожного окремого слова в цьому попередженні, бо мозок їх уже впізнав, а осмислює передусім те, коли це я стала такою нахабною, що беру собі на спізнення аж такий люфт. З іноземною мовою складається інакше: під час її вивчення надзвичайно важливо виокремлювати слова з потоку мовлення. Саме тому спочатку, коли лише вчимося говорити іноземною, між словами ми робимо паузи. А коли припиняємо це робити, нас можна привітати — мозок навчився впізнавати чужомовні слова й момент, коли ми впевнено загутаримо нерідною мовою, наблизився семимильним кроком.

Що ж, у нас уже є всі основні характеристики, відповідно до яких ми можемо сформулювати означення слова.

Отже, **слово** — це основна значуща самостійна одиниця мови, утворена з цілісного комплексу звуків, що співвідноситься з певним явищем дійсності (предметом, дією, ознакою, процесом, характеристикою, кількістю тощо), називаючи його, закріплена у свідомості мовців і відтворювана в кожній мовленнєвій ситуації.

Знову страшно? Не варто боятися, спростімо це все врешті й просто запам'ятаймо: слово складається зі звуків, має значення, щось називає (вказує на щось чи виражає) і влаштовує вечірки на третьому поверсі багаторівневої мовної системи. А словесні вечірки — це завжди феєрія.

Слово в мовній картині світу

Та формальний перелік ознак слова тьмяніє на тлі того, що воно насправді витворює з нашою свідомістю.

Двадцятого червня 1820 року в Берлінській академії наук свою доповідь про предмет і значення порівняльного мовознавства прочитав філософ, як потім виявиться, усіх часів і народів, Вільгельм фон Гумбольдт. Саме від цього дня й із цієї доповіді стартує розуміння, що уявлення людини про світ і спосіб її мислення від чого залежать. І це дещо — рідна мова. Засвоюючи її з немовлячого віку й послуговуючись нею протягом усього свого життя, людина бере з мови поняття, категорії, знання, зафіксовані передусім у... та невже! чи не в словах часом? Ось чому греки, англійці, німці й інші народи про одні й ті самі поняття говорять по-різному. У своїй проривній доповіді Гумбольдт пішов далі й висунув дуже сміливе твердження: людське мислення не просто залежить від рідної мови, воно визначається нею. Бо, засвоюючи мову, людина засвоює й певний світогляд, бачення світу. А оскільки мова — це надбання певного народу, то й світогляд цей національно зумовлений.

Ми не занурюватимемося в історію питання про зумовленість людського мислення рідною мовою (хоча там надзвичайно цікаво), а лише проконстатуємо, що розвиток Гумбольдтової ідеї привів мовознавців до поняття мовної картини світу. У передмові до цієї книжки ми вже побіжно згадували про неї, отож **мовна картина світу** — це сукупність уявлень про світ, що історично склалася у свідомості певного колективу, який називає певну мову рідною. Це концептуалізація світу, вміщена у мові, властива всім її носіям, що сприймається ними як щось самоочевидне. Ці уявлення знаходять відображення в мовних одиницях так, що оволодіваючи мовою і, зокрема, значенням слів, мовець одночасно зживається з цими уявленнями, а будучи властивими (або хоча б звичними) всім носіям мови, вони виявляються визначальними для народу культури, який користується цією мовою.

Щоб зрозуміти, про що ми тут з Гумбольдтом торчимо, спробуйте пригадати українські слова, які не перекладаються на інші мови через відсутність у них відповідних понять. Наприклад, *борщ*, *вечорниці*, *обійстя*, *халепа*, *забаганка*, *добродій*, *вирій*, *кохати*... А чи відомі вам слова, які є в інших національних мовах і які неможливо перекласти нашою? Скажімо, німецьке *Waldeinsamkeit*, що буквально означає

«відчуття, коли ти сам у лісі», англійське *privacy* — «особистий простір, приватне життя»; японське *komorebi* — «сонячне світло, що пробивається крізь листя дерев»; норвезьке *utepils* — «сидіти на вулиці в сонячний день і пити пиво» (яке хороше слово!) тощо. Таких прикладів завжди можна назбирати багато, і сам процес збирання надзвичайно тішить, адже через усі ці слова можна просто-таки пізнати народ, який їх уживає, скласти уявлення про його культуру, історію, та що там — про його мовну картину світу.

Кожна національна мова інтерпретує світ по-своєму, а людина переймає цю інтерпретацію, коли опановує рідну мову в дитинстві. А ще людина може побачити світ іншими очима: звісно, коли вивчить іноземну мову. Ось звідки ростуть ноги в афоризму «Скільки мов ти знаєш, стільки разів ти людина». Ви думаєте, Гете, який знав вісім мов, сказав це просто так?

Мова дбайливо зберігає картину світу для всіх прийдешніх поколінь і невтомно працює над тим, щоб вона збагачувалась і розширювалась. Для цього в неї є основна одиниця, що акумулює в собі весь історичний досвід народу, його культуру й навіть характер. Так-так, характер. Як вам здається, пестлива форма *воріженьки* дещо свідчить про український характер? Отож.

Основна одиниця, яка гарує над карбуванням мовної свідомості, згадана нами всує вже не раз. Час уже забирати її з вечірки й розбирати на значеннєві молекули.

Багатозначність

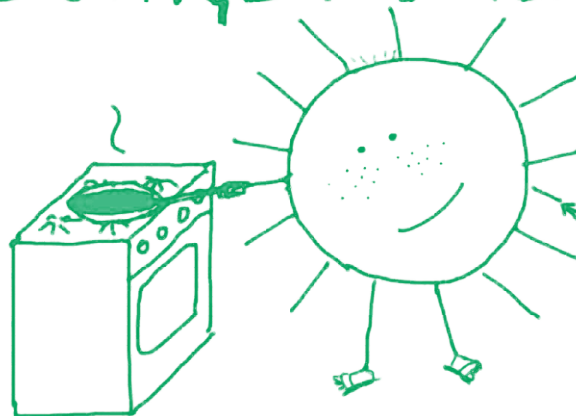
Ми вже знаємо: щоб здобути горду назву «слово», комплекс звуків має бути не просто об'єднаним у певну одиницю з наголосом і складами (чи одним складом) — він повинен мати значення. Не гріх буде повторити, що значення — це відображення певного явища дійсності. Таких явищ навколо нас — безліч, фактично нескінченна кількість, адже світ постійно змінюється й розвивається, і ми разом з ним робимо так само — зростаємо, навчаємося, пізнаємо реальність, занурюємося у власний внутрішній світ, мріємо й вигадуємо щось нове. Проте чи вистачає нам фантазії на кожне нове явище дійсності

придумувати нове слово? Та звісно ж, ні. І не тому, що в нас проблеми з вигаданням, і не тому, що мова обмежена у своїх словесних можливостях. Якраз навпаки, тут ані в нас, ані в мови ніколи не було й не буде перепон. Просто — і до цього твердження в різних формах ми повертатимемося постійно на сторінках цієї книжки — мова страшенно не любить ускладнень і множення сутностей. А ми не любимо напружуватися, бо, як уже зрозуміли на прикладі звуків, саме лінощі є запорукою прогресу. До чого я веду: мова ніколи не піде на утворення нових слів, якщо для позначення нових явищ вона може використати ті, які в ній уже є. Ми, звісно, можемо придумати щось конгеніальне й насильно впровадити в словник, але повірте, це якраз той випадок, коли легше змиритися і прийняти: слова в мові усталюються суто природним шляхом, і якщо вони в ній не з'являються, значить, їй це не потрібно. І нам також.

Отже, у мові є слова, що здатні одночасно виражати кілька значень, тобто позначати кілька різних (але подібних за певними ознаками) явищ дійсності. Це **багатозначні** слова. Наприклад, слово *рукав* позначає: 1) частину одягу, що покриває руку від кисті або вище до плеча; 2) відгалуження ріки (і гілки рослини); 3) пристрій у формі труби для відведення чи передачі рідин, газів, сипких тіл; 4) телескопічний трап в аеропорті; і навіть 5) структурний елемент спіральної галактики. Можливо, про спіральну галактику ми в громадському транспорті, коли добираємося на роботу, балакаємо нечасто, але, вочевидь, решта перелічених значень усім мовцям відома доволі добре. Це свідчить, що багато значень зазвичай властиві **загальноновживаним** словам, тобто тим, якими послуговуються всі носії української мови. Крім того, ці набори значень зрозумілі всім, хто поділяє нашу з вами мовну картину, бо разом ми бачимо світ саме в розрізі цих понять. Наприклад, у Львові, Чернівцях, Тернополі, Харкові, Полтаві, Маріуполі й Черкасах точно розуміють, що слово *зерно* може позначати: 1) насіння рослин (*макове зерно, зерно пшениці*); 2) зародок, початок чогось (*зерно таланту, зерно теорії*); 3) дрібну часточку якоїсь речовини; крупинку (*зерно золота*); 4) частинку чогось абстрактного (*зерно любові, зерно правди*).

Звідки з'являється багатозначність? З нашого сприйняття дійсності: людина бачить і усвідомлює деякі подібні елементи між її явищами, а мова пропонує вже наявні в її складі слова, які ці подібності відтворюють. Така собі злагоджена діяльність. Людина конструює літак і міркує, як назвати нерухому пласку поверхню, що підтримуватиме її в повітрі; мова жваво шепоче: «Та що там думать, тю! Глянь на птахів, у них крила! Називай “крилом” і не парся». Людина розробляє судно й замислюється, як окреслити підводну частину, що тримає це судно на плаву. Мова трошки ображено каже: «Не, ну ти мене дивуєш. Очевидно, що це “крило”, подивися на літак, там же той самий принцип, хіба тобі не очевидно?». Людина чує потилицю й думає, як би ото назвати протилежні бокові частини будівлі. Мова обурюється: «Я в шоці з тебе, якщо чесно, людино. У тебе є якісь варіанти, крім “крила”? Бо в мене немає. Бери, що даю». Людина утворює політичну силу, де формуються крайні ідеологічні організації. Чи варто уточнювати, що для називання пропонує мова?

СОНЦЕ ПЕЧЕ

Зрозуміло, що якесь одне зі значень багатозначного слова є первинним, тобто тим, з якого на основі асоціацій розвиваються всі подальші (вторинні, похідні) значення. Зазвичай це значення найдавніше, найзрозуміліше і найпростіше, як двері. Як-от тут: первинне значення слова *вікно* — 1) отвір у стіні для світла. А вже потім, з розвитком мовної свідомості та розширенням картини світу з'являються значення вторинні: 2) отвір у споруді чи машині (*автомобільне вікно*); 3) проміжок у хмарах, куди втрапляє сонце

(вікно циклону); 4) вільний час між уроками чи парами (вікно між першою і четвертою парами); 5) елемент ОС Windows, прямокутна область екрана.

Багатозначність — явище історичне. Вона розвивається в словах із часом відповідно до потреб мовців називати нові реалії. Так, ваша прабабуся неймовірно здивувалася б, почувши ваше схвильоване: «Ба, ти десь зникаєш!» — адже слово *зникати* набуло нового значення не так давно, з розвитком мобільного зв'язку, точніше, з його жахливою якістю. За часів життя наших прабабусь ніяких кийвстарів з водафонами не було, тому якби ви зарядили їм фрази на зразок «Ти поза зоною!», «Перенабери мене», «Чо ти трубу не береш?», вони, найімовірніше, відвели б вас до церкви чи до місцевої бабки викачувати яєчком.

Із науково-технічним прогресом, який набуває дедалі більших обертів, слова стають багатозначними просто-таки шаленими темпами. Ще кілька років тому в дієслова *скидати* не було значення «перераховувати кошти на картку», а, власне, іменник *картка* позначав яку завгодно картку (жовту й червону у футболі, фотографічне зображення, одиницю картотеки в бібліотеці ⁴ тощо), але точно не шматочок пластику, без якого ми зараз не уявляємо розрахунків у магазині.

Звісно, багатозначності словам надає не лише науково-технічний прогрес. Це роблять усі на світі явища, події, процеси і навіть хвороби. Подивіться хоча б на віднедавна горезвісне слово *корона*, щоб воно було нам здорове.

Багатозначних слів завжди було й буде багато, бо мова — економна, а ми — трошки (не трошки) ледаркуваті. Дайте нам трохи асоціацій, покажіть нам відповідне слівце — і ми надамо йому значень, аби лише не придумувати нових. Це для нас легко, наче з гірки скотитися.

Проте не всі слова в мові здатні розширювати свої значення до двох і більше. Є й такі, що завжди будуть **однозначними**. До них належать:

- назви людей за професійними / спорідненими / територіальними ознаками (*лікар, журналістка, свекор, теща, селянин, киянка*);

- назви тварин, рослин, комах (*кіт, троянда, ведмідь, липа, дельфін, оса, олень...* Хоча стосовно *оленя* я посперечалася б);
- назви місяців і днів (*вересень, червень, січень* ⁵, *понеділок, четвер, п'ятниця* ⁶);
- числівники (*дві п'ятих, сто вісімдесят сім, троє*);
- терміни (*підмет, аорта, плюсквамперфект* ⁷).

І ще деякі слова, які поки що не надто зацікавили науково-технічний поступ і колонії вірусів, але в них іще все попереду. Однозначно.

Повернімося до понять «первинне» і «вторинне значення слів». Уже кілька разів ми згадували, що вторинне, або похідне, значення розвивається на основі **асоціацій** із чимось подібним. Інакше кажучи, коли ми надаємо слову вторинного значення, ми переносимо цю подібність з одного явища дійсності на інше.

Пряме і переносне значення

А це означає! Що! Зараз! Ми! Поговоримо! Про! Переносні значення!

Говорити про переносні значення можна вічно й ну дуже емоційно (як ви могли зауважити з кількості знаків оклику). Бо вони всюди. Без жартів: ви починаєте свій день із того, що *п'єте чашку* кави або чаю, або води, або соку, але ви не *п'єте чашки* насправді, а ковтаєте те, що в неї наливаєте. Коли добираєтеся на роботу, *ви сигналите* згаданому вище й не надто однозначному оленю попереду, хоча, будьмо відверті, це не ви сигналите, а ваше авто, а ви волаєте вишуканою лексикою, оскаженіло тиснувши на кермо. Свій день ви продовжуєте в офісі, беручись за *ручки* дверей, демонструючи *залізну* витримку й висловлюючи *глибокі* думки. Після роботи ви йдете в бар, де *лється* приємна музика, а *оксамитовий* голос вашого кохання змушує забути про всі негаразди. Потім ви поринаєте в *солодкі* сни. І якщо вважаєте, що вам вдається уникнути переносних значень хоча б в одному зі своїх висловлень (і снів) — ви дуже й дуже помиляєтеся. Не вдається. Бо мова (не тільки наша, будь-яка людська мова) сповнена перенесень,

адже це властивість людської уяви — вбачати подібність у явищах дійсності й називати їх певним словом.

Ви точно знаєте, що лежить в основі перенесення. Королева людської уяви, працедавиця всіх на світі письменників, стрімка, як гірський ручай, і логічна, як Готфрід Лейбніц, її величність Ме... Та... Фо... Ра!

Метафора — це вживання слова, що позначає певний предмет, ознаку, дію, та що завгодно, для називання іншого предмета, ознаки, дії, та чого завгодно на основі подібності. Коли ми називаємо *поганого актора дерев'яним*, ми застосовуємо метафору. Коли безуспішно намагаємося протягнути нитку крізь *вушко голки*, ми застосовуємо метафору. Коли натхненно описуємо *небо*, як *плаче / палає / бринить / вабить / доберить*, будь ласка, свій варіант, бо я не вгадаю, яким вам зараз видається небо, — ми застосовуємо метафору. Подібності, які ми вбачаємо постійно і скрізь, заповнили наше життя, тож ми навіть не помічаємо, що метафоризуємо геть усе: від побутових реалій до чогось дуже величного чи абстрактного. Богдан-Ігор Антонич, наприклад, он що виробляв з метафорою: *Клюють ліщину співом коси, дзвенить, мов мідь, широкий шлях*. Красиво? Дуже. Виразно? Та не те слово.

Метафори, тобто переносні значення, заповнили наше життя, ними буває наша картина світу — і це нормально. Людина володіє абстрактним мисленням, і було б неймовірно дивно, якби вона не бачила подібностей між явищами дійсності й не використовувала мови для перенесення цих подібностей. Звісно, на найвищому рівні метафоризації возсідають митці слова, тобто письменники. За це ми їх і шануємо. Але й ми, пересічні громадяни, не пасемо задніх, бо часом як метафоризуємо, як перенесемо ото значення, то ховайся в жито. А мовознавці Джордж Лакофф і Марк Джонсон узагалі у своїй книжці «Метафори, якими ми живемо» стверджують, що наше життя настільки сповнене переносних значень, що люди вже давно припинили це відстежувати (або й не починали). Та й навіщо? Наприклад, я завжди прошу чайник, що, закипаючи, свистить, як божевільний, не волати. Чи вживаю я слово *волати* в переносному

значенні? Так. Чи красива ця метафора? Неймовірно. Але чи позначається це знання на якості мого життя? Навряд чи.

Безперечно, мовлення кожного з нас пересипане метафоричними зворотами, словами з переносними значеннями й порівняннями. Навіть у реченні, яке ви щойно прочитали, сховалася метафора. Ба більше, вона є навіть у реченні, яке ви прочитали перед цим реченням, і буде в наступному. Тому якщо ви просто зараз візьметесь відстежувати, скільки слів із переносним значенням вигулькує у ваших висловленнях, зателефонуйте в офіс і попередьте, що вас сьогодні на роботі не буде. І завтра теж. Можливо, навіть і наступного тижня ви не з'явитесь, бо лічитимете незліченне.

Але я пропоную все-таки не ризикувати. Побавилися в бухоблік — і живімо собі далі з метафорами вкупочці та отримуймо задоволення від безмежних можливостей рідної мовоньки. Шкода лишень, що брютику з метафорою в бентежні миті життя не тріснеш, а було б непогано, бо ця жінка знає перебіг мого мислення найкраще за всіх, а відображення його в мовленні — і поготів. Як Сірі ⁸.

⁴ Обніміться, брати мої, які вже не знають, що означають ці дивні слова *бібліотека* і *картотека*.

⁵ А от *лютий* якраз багатозначний!

⁶ *П'ятниця* теж дуже прагне багатозначності...

⁷ Але моя знайома зоологиня називає терміном, що позначає нижню щелепу у хребетних, деяких людей, які їй не подобаються. А це означає, що терміни теж інколи бувають багатозначними. (Ні, я не назву цього терміна вголос.)

⁸ І з Сірі теж не тріснеш.

Розділ 2

Ці непрості словесні стосунки...

Якщо вам здається, що слова в мові лежать по шухлядах відповідно до літер, з яких починаються, а мовці просто беруть їх звідти, коли треба, то вам здається. Слова — це елементи складної системи, вони постійно вступають між собою у зв'язки, але не хаотичні, безладні, а навпаки, надзвичайно логічні. І я зараз не про те, що вони складаються й утворюють речення. Це само собою. Але навіть коли слова речень чи текстів не утворюють, а відпочивають собі в словниках, вони пов'язані між собою. У силу не надто хорошого характеру, про який ми вже неодноразово згадували, я навіть назву термін, яким цю пов'язаність позначають. Це **парадигматичні відношення**. Можете цього не запам'ятовувати, просто знайте: слова в мові не існують самі по собі. Якщо є слово, значить, у мові обов'язково є ще принаймні одне, з яким воно пов'язане. А на ділі геть не одне, а багато, багато слів. Зв'язок цей вони тримають через значення: значення слів можуть бути однаковими, подібними, протилежними, родо-видовими тощо. Повторюся: це не просто мішок словоформ, який кожен з нас несе, перекинувши через плече. Це система, упорядкована й структурована, яку мовці опановують змалечку, щоб потім не замислюючись відтворювати в мовленні.

Простіше кажучи: кожен мовець тримає в підсвідомості знання, що певне слово можна замінити іншим словом із подібним значенням, щоб уточнити певний нюанс (скажімо, у слова *кричати* доволі широкий діапазон уточнень — *волати, верещати, репетувати, горлати, надриватися* і т. д. — обирайте найточніше для певної ситуації, скільки захочете); також мовець знає, що слова можуть бути протиставлені за значенням (*чорне — біле, високо — низько, красунчик — страшко*); що вони можуть бути подібні за звучанням, і це доволі весело, та й загалом мовець підсвідомо так тими словами орудує, що завиграшки дає фору штучному інтелекту. Думаю, ви вже здогадалися, до чого я хилю.

Для парадигматичних відношень між словами в нас є терміни, які ми знаємо й шануємо ще з молодшої школи: синонімія, антонімія, омонімія, паронімія. І ще трохи, але то вже обговоримо десь потім, на науковій конференції.

Синоніми

Наша улюблена синонімія! Явище, яке завжди вирятовує в незручних мовленнєвих ситуаціях, годує митців слова і ще й неабияк розкриває національну мовну картину світу. Останнє зараз поясню. Ми знаємо, що синоніми — це слова з подібними значеннями, але різні за звучанням і написанням. Наприклад, синонімами до слова *стрибати* є *скакати*, *гоцати*, *плигати*. Синонімів у слова може бути так багато, що разом вони утворюють цілі синонімічні ряди. Традиційний приклад — це дієслово *йти* і всі можливі синоніми до нього, яких я тут не наводитиму, бо ви й самі їх знаєте. Проте буває й так, що слово має небагато синонімів, ба навіть один-єдиний чи то й узагалі не має. Від чого це залежить?

А ось тут і виходить на передній план мовна картина світу. Якщо у свідомості певних мовців якесь явище посідає важливе місце, це означає, що для його позначення в мові буде багато різних слів (синонімічних між собою), якщо явище незначне — синонімів, відповідно, буде менше. Ось чому в північних народів є багато слів на позначення снігу, а в народів Африки — на позначення різних видів піску. Як вам здається, багато в нашій мові слів-синонімів до *піску*? Та щось не дуже. Можна навіть сказати, взагалі немає. Натомість у нас усе гаразд із синонімами, наприклад, до слів *хліб*, *любов*, *хата* і, звісно, *воля*. Щось мені видається, що цими чотирма словами я мимохить вичерпно описала картину світу носіїв української мови.

Є красивий міф, що в мові ескімосів понад 50 назв на позначення відтінків білого кольору. Насправді їх значно менше, щось близько 17, але те, що їхня картина світу вимагає деталізації поняття «білий», — факт. Оскільки ескімоси живуть у відповідних, «сніжних», умовах, розрізнення білого кольору за відтінками є для них природним. Так само як природними для нашої мови є численні синоніми до слова *скирта* (*стіг*, *ожеред*, *копиця*, *прикладок*, *оденок*, *бурта*, *купа*, *кагат* та ін.).

Синоніми категоризують світ, який ми старанно вимальовуємо на власній картині. Це ніби різні пензлі й фарби, якими ми робимо мазки у своїй уяві. Досліджувати синоніми надзвичайно цікаво, тож якщо у вас виникло бажання дізнатися, яких синонімів і до яких слів у нашій мові найбільше, — не зволікайте. Цікаві враження й несподівані відкриття навіть після неспішного гортання словника синонімів української мови вам гарантовані.

Синоніми бувають **повні** (виражають абсолютно тотожні значення) і **часткові** (виражають нюанси значень). Проте, якщо відверто, у межах однієї мови серед не запозичених, а питомих слів повних синонімів не буває. Просто тому, що мова — організм надрозумний, який саме в цей момент запитує: «Мені що, по-вашому, більше нема чого робити, крім як створювати слова з однаковим значенням?». Повні синоніми бувають між словами, одне з яких — питоме, а друге — запозичене, наприклад: *мовознавство — лінгвістика, абетка — азбука, кількісний — квантитативний*. Також повні синоніми трапляються між діалектними й словами літературної мови: *лелека — бузько, килим — хідник, гарний — файний*.

Загалом же мова буває частковими синонімами, які покликані розкривати нюанси значень: *сміятися, реготати, хихотіти, пирскати, гигикати, заливатися* тощо. Часткові синоніми збагачують мовлення і дають йому змогу бути точнішим, вишуканішим, цікавішим. Погодьтеся, книжку, у якій герої тільки *ходять і говорять*, читати не так захопливо, як ту, де вони *сунуть, шкандибають, валандаються, шаряться й балакають, теревеняють, мимрять і варнякають*. Та що там книжка, у реальному житті це точно цікавіше.

Синонімічні відношення мегавідкриті й супергнучкі. Ми пам'ятаємо й ніколи не забудемо, що мова — живий організм, який невпинно розвивається й перебуває в постійних зв'язках з іншими мовами. Це означає, що синоніми з'являються постійно й часом навіть неочікувано після переосмислення мовцями деяких питомих значень чи запозичення нових слів. Наприклад, слово *торба* час від часу вигулькує в синонімічному ряду для уточнення загального значення «та все, приїхали, Галю, зливай воду»: *торба, капець, кінець, катастрофа, пипа, провал*. А запозичене слово *треш* тепер на чолі

синонімічного ряду із загальним значенням «хай бог милує, що це коїться»: *треш, жах, страхіття, дурдом*.

Ба більше, синоніми бувають **контекстуальними**. Так стається зі словами, які в словниках не мають подібних значень, проте в контексті, у певній мовленнєвій ситуації їх набувають. Така okazія трапляється зі словами *молоти* й *плести*, що мають первинні значення «перетворювати зерно на борошно» і «перевиваючи пасма, скручувати в одне ціле» відповідно. Коли вони потрапляють у мовленнєву ситуацію, за якої мовець хоче увиразнити сказане, вони стають синонімами до слова *говорити*: *Що ти мелеш? Ох, от тільки не треба зараз мені плести*.

Можна зробити гучну заяву й оголосити, що за потреби мовця всі слова в мові здатні робитися синонімами. Підозрюю, що це могло би бути правдою, просто цього ніхто ніколи не перевіряв і не перевірить. Бо слів у мові багатенно, зв'язки між словами гнучкі й перебувають у безупинному розвитку, життя нестримно летить уперед, а часу на тестування кожного значення бракує. Словом, торба.

Антоніми

Ну, тут узагалі все просто, скажете ви. Антоніми — це слова з протилежними значеннями: *високо* — *низько*, *сумний* — *веселий*, *радість* — *горе*. Чудово, усе так, але не все просто.

Якщо стосовно синонімів ми можемо висловити нахабну думку, що чи не всі слова в мові можуть знайти собі друга з подібним значенням, то щодо антонімів такого твердження вже не висунеш. Наприклад, чи реально дібрати антоніми до слів *зворушливий*, *кеди* ⁹, *витирати*? Вочевидь, це можливо за певного контексту, однак самі по собі їхні значення не передбачають протиставлення ще якимось значенням.

Антоніми, як ми з Тамарою, ходять парою. Це означає, що слово може мати лише один антонім. А для того щоб зав'язати протилежні відношення в парі, обидва протиставлені слова мають позначати крайні точки на такій собі уявній шкалі. Цих шкал не так уже й багато:

- 1) наявність ознаки — відсутність ознаки (*веселий* — *сумний*, *логічний* — *алогічний*, *шум* — *тиша*);

- 2) більший ступінь вияву ознаки — менший ступінь вияву ознаки (*великий — малий, гарячий — холодний, спека — мороз, пізно — рано, світло — темрява*);
- 3) початок дії — кінець дії (*увімкнути — вимкнути, зацвісти — відцвісти, народитися — померти, зійтися — розійтися*);
- 4) протилежність у меті існування явищ (*війна — мир, присутній — відсутній, ворог — друг, любов — ненависть*);
- 5) кольорове чи світлове, смакове, емоційне протиставлення (*білий — чорний, темний — світлий, гіркий — солодкий, веселий — сумний, ніжний — грубий*);
- 6) протиставлення за статтю (*жінка — чоловік, дочка — син, тітка — дядько, брат — сестра*);
- 7) просторове протиставлення (*південь — північ, лівий — правий, зовнішній — внутрішній*).

Є ще кілька шкал, що передбачають протиставлення значень слів за крайніми «точками», однак перераховувати їх усі сенсу немає, якщо зрозумілий сам принцип: щоби вступити в антонімічні відношення, слово має позначати щось таке, що має свого категоричного опонента. Наприклад, слово *добро* має опонента *зло*, а от слово *вино* ніяких опонентів не має, бо це хороше слово, його всі люблять, воно несе людям радість і щастя і в жодну опозицію не вступає.

Яких слів у мові більше: тих, що мають антонімічну пару, чи тих, що її не мають? Невідомо. Але можна припустити, що все-таки останніх. Попри загальнолюдську здатність сприймати світ у протиставленнях і формувати значеннєві опозиції, все ж таки носії мов знають, що життя — не чорно-біле, а різнобарвне, з мільйонами відтінків, а тому усвідомлюють, що далеко не все в ньому можна розподілити на шкалі протилежностей.

Однак не варто засмучуватися, якщо ви палкий прихильник антонімії. Будь-яке слово можна зробити антонімом (гаразд, не будь-яке, але значну більшість), коли на арену вистрибує в сріблястому трико Його Величність Контекст. Як ми знаємо, контекст видає такі дива словесної еквілібристики, що в ньому можна не лише вступити в гріховні антонімічні відношення, а можна навіть... Та все можна!

З нашою любов'ю до термінів (ми ж любимо терміни, чи не так?!) гріх не згадати про два чудових явища антонімії: енантіосемію та оксюморон. Дехто зараз встав і вийшов, розумію. А ті, хто залишився, бо цікаво, скільки ще страшних термінів я видам на-гора, можуть дізнатися ось що. **Енантіосемія** — це коли в одному слові поєднуються два протилежних значення. Наприклад, у слові *прослухати* зачаїлися опозиційні значення «не слухати, пропустити сказане» й «уважно вислухати, нічого не пропустивши»; слово *збігати* може означати як «стрімко спускатися вниз», так і «швидко підніматися нагору».

Оксюморон — це несподіване, як гарячий сніг, поєднання антонімічних понять в одному висловленні: *дзвінка тиша, стрімка зупинка, живий труп* (до речі, що таке живий труп?). *Чуєш, як ми мовчимо, яка ця мовчанка майстерна?* (Сергій Ж.)

Омоніми

А ось і явище, яке люблять усі. Омонімія — це збіг звучання і /або написання слів, які мають абсолютно різні значення, наприклад: *коса₁* — заплетене волосся; *коса₂* — знаряддя для косіння; *коса₃* — вузька смуга суходолу у воді. Не спішіть заперечувати, що ви не любите омонімів. Ви точно їх любите, бо це невичерпне джерело тролінгу.

Як так стається, що слова в мові звучать однаково, але мають різні значення? Це запитання має традиційну відповідь від мови: «Мені шо, по-вашому, більше нема чого робити, крім як постійно придумувати нові слова?». Нові слова, як відомо, придумують ті, у кого старі погані. А в нас старі — на «відмінно», тож ми їх можемо юзати, скільки треба.

Отож омоніми виникають:

- 1) коли окремі значення багатозначного слова набувають такої самостійності, що починають сприйматися як окремі слова. Так сталося зі словом *коза*. Якщо полічити, що зараз ми називаємо козою, то може не вистачити пальців двох рук. Згадаймо найзвичніші: *коза₁* — самиця козла; *коза₂* — дрючок з двома сукáми; *коза₃* — музичний інструмент, типу волинки, з двома трубками; *коза₄* — жест рокерів, який популяризував Ронні Діо: відхилений указівний палець і мізинець; *коза₅* — норець (птаха, що має на голові два чуби). Ну, і ще *коза₆* — це одна моя подруга, але це нерелевантне значення. Чи можна припустити, що всі ці омоніми розвинулися з одного багатозначного слова? Цілком.

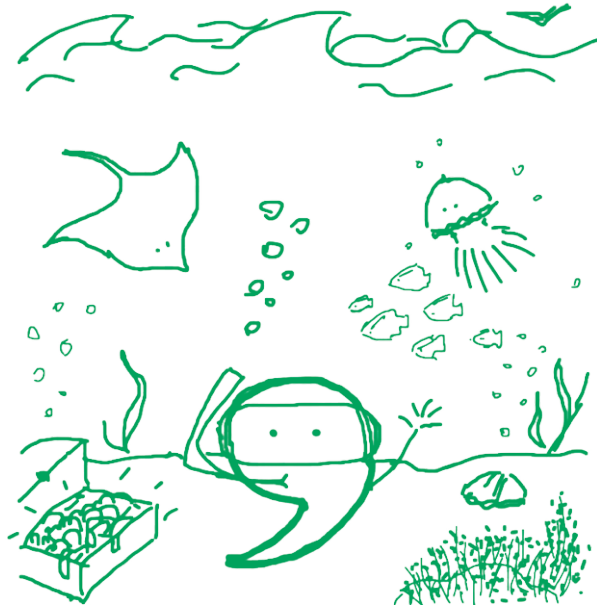
Адже всі вони апелюють до асоціації з рогами кози, тієї, що самиця козла. Але на сучасному етапі розвитку української мови ця асоціація — єдине, що їх об'єднує. Більше спільного в них нічого немає, і саме тому вони вже сприймаються як окремі слова. Важливо, що омоніми, які постали з багатозначності, стали такими незалежними одне від одного, що навіть сполучаються з різними словами в реченні. Порівняйте: *коза*₁ може бути сірою, може стрибати, може жувати траву, може бодатися; *коза*₂ нічого з того, що робить *коза*₁, не може, проте вона може стояти, може бути дерев'яною, може поламатися; *коза*₃ може гарно звучати, може бути несправною, може видавати неприємні звуки; *козу*₄ показують на рок-концертах; *коза*₅ плаває у воді, має пір'я, пірнає і відкладає яйця. Подруга моя з оцього всього переліку хіба козу на рок-концертах показує і стрибає як *коза*₁, ну, і бодається. Саме показник сполучуваності з іншими словами в реченні є визначальним, коли потрібно з'ясувати, багатозначне слово перед нами чи омоніми;

- 2) унаслідок випадкового збігу звучання чи написання. Наприклад, саме в такий спосіб стають омонімами числівник *три* і дієслово у формі наказового способу *три*; однаково звучать дієслово *мине* та займенник *мене*; однаково звучать і пишуться дієслово *мати* й іменник *мати*;
- 3) через запозичення з різних мов. Така доля іменника *лот*₁ (позначає прилад для вимірювання глибини), запозиченого з голландської мови, іменника *лот*₂ (застаріле позначення одиниці ваги), що прийшов з німецької, та іменника *лот*₃ (назва рослини), що з латини;
- 4) унаслідок збігу звучання слів з рідної мови та із запозиченої. Це називається **міжмовна омонімія**, і це найприкольніший випадок, про нього трохи згодом.

Омоніми, як і синоніми, бувають повні та часткові. **Повні** (або лексичні) належать до однієї частини мови, однаково змінюються і в усіх формах звучать і пишуться однаково, наприклад: *кома*₁ —

пунктуаційний знак і кома₂ — стан непритомності в усіх відмінках мають однакове звучання й написання: *коми, комі, кому, комою*.

ГЛИБОКА КОМА

Часткові омоніми поділяються на:

- 1) **омофони** — звучать однаково, проте мають різне написання і, відповідно, значення: *гриби* (ростуть у лісі) — *греби* (звідсіля); *біль* (фізичний) — *біль* (про права); *проте* (я не хочу цього розповідати) — *про те* (я вже давно розповіла);
- 2) **омографи** — мають однакове написання, проте звучать по-різному: *брати* (гріх на душу) — *браті* (наші менші); *замок* (будівля) — *замок* (на дверях); ще хороший приклад омографа наведено вище, у поясненні значення *коза₂*;
- 3) **омоформи** — збігаються за звучанням чи написанням лише в певних формах. Якщо слово змінити, воно вже не буде омонімом, порівняйте: числівник у називному відмінку *кілька* збігається за формою з іменником *кілька* на позначення маленької рибки, однак варто змінити хоча б одне з них — омонімами вони вже не будуть: *кількох, кількома* — *кільки, кількою*.

І також ми просто мусимо згадати про **міжмовні омоніми**. Я казала, що вони найприкольніші. І це справді так. Міжмовні омоніми, або фальшиві друзі перекладача, виникають, коли звучання слів у різних мовах подібне, а значення — абсолютно різне: *кара* (українською «покарання») — *cara* (іспанською «обличчя») — *cara* (італійською «дорога, любя»).

Міжмовні омоніми — це просто феєрія сміху й безвідмовне джерело веселощів, коли ми подорожуємо за кордоном. Це словацьке *pozor* («увага») і турецьке *durak* («зупинка»), чеське *okurek* («огірок») і італійське *curva* («кривий»), і ще багато-багато слів, які змушують нас реготати лише тому, що в нашій мові вони мають ну дуже вже інші значення. Особливо міжмовна омонімія буває між слов'янськими мовами. І це логічно, адже походження слова мають спільне — з праслов'янської, а от з розвитком національних мов значень вони набули різних. Якось мій друг-словак намагався купити в Києві *вонявки* й *черствий* хліб, і це було доволі пікантне видовище. З іншого боку, у Словаччині не варто голосно в наукових установах вимовляти слово *шукати*, а я не знала.

Іноколи міжмовні омоніми псують життя перекладачам. Наприклад, з англійської *genial* дуже хочеться перекласти, як «геніальний», а проте це слово позначає передусім «добрий, м'який, доброзичливий». *Artist* — це не «артист» по-нашому, а «художник». *Roger that* — не «це Роджер», а «зрозумів».

Проте загалом міжмовні омоніми просто смішні, веселі й підбадьорливі. Не забуваймо, що ніякий омонім не зіб'є нас зі шляху істинного, якщо ми знаємо — кого? Га? Хто це тут у нас? Це він! — Контекст! Можна скільки завгодно реготати над табличкою з написом *POZOR!* у Словаччині, але якщо зауважити, що просто зараз на нас зі словацького даху падає цеглина, здогадатися, що *pozor* — це не про ганьбу, неважко. Контекст усьому голова, і що саме нам прилетить у певній мовленнєвій ситуації — цеглина чи трошки позору, — залежить тільки від нього.

Пароніми

У паронімів узагалі нічого спільного: ані значення, ані форми. Вони пишуться по-різному, мають різні значення і взагалі не планують об'єднуватися в якісь там групи чи типи. Усе, що в них є, — подібне звучання. І все. Паронімами можуть бути слова *серпень* і *серпанок*, *воловий* і *вольовий*, *добрий* і *добротний*, *віраж* і *вітраж*... Чекайте, але ж вони геть різні за значенням! — обуриться хтось із читачів. Так. То чого ми поєднуємо їх у пари? — питає ще один читач. Моя відповідь проста: бо можемо. А ще: бо мовці примудряються їх постійно плутати між собою. І ще: бо явище паронімізації має кілька підстав.

По-перше, пароніми — це весело (так, знову весело, не плакати ж ми тут зібралися!). Правда, це завжди смішить — і коли їх уживання навмисне, з метою погуморити (мені здається, за каламбур *Прийомний син барона був баран* Ліні Костенко треба видати окрему грамоту), і коли випадкове, помилкове. Вочевидь, колеги з редакторського цеху заперечать і стверджуватимуть, що пароніми — це зовсім, геть не смішно, однак невже ви не регочете, коли якийсь політик із зосередженим обличчям просить голосувати за нього на ділянці, бо в нього рідка й універсамна програма з порятунку країни? Та у вас немає серця!

По-друге, пароніми — це захопливо. Наприклад, редактор, якому трапився текст на воєнну ¹⁰ тематику, завжди перебуватиме в тонусі й дещо гарячковому збудженні, бо розрізнення паронімів *військовий* і *воєнний* залежно від контексту — це той іще квест. І нічого такого страшного тут немає, скажете ви. І матимете рацію. *Військовий* — що стосується війська (*військова служба, військовий обов'язок* ¹¹), *воєнний* — що стосується війни (воєнний стан, воєнні дії ¹²). Однак тексти, які продукують люди, такі мінливі, що те саме явище може стосуватися і війни, і війська. Скажімо, *завдання* може бути і *військовим*, і *воєнним*; те саме з *командиром*, *трофеєм*, *формою* тощо. І завдання редактора (і не тільки редактора) тут — не збожеволіти бути надзвичайно уважним.

По-третє, пароніми — це ще й кількавимірно. От, наприклад, узяти синоніми. Чи можуть синоніми бути антонімами? Ні. А антоніми можуть бути синонімами? Звісно ж, ні. А пароніми можуть бути між собою і синонімами, і антонімами. Тобто мало того, що слова мають

подібну форму й різні значення, вони ще й між собою можуть вступати в синонімічно-антонімічні відношення! Бо цих от усіх слів у мові, як я вже казала, не спинити. Вони нестримні, бурхливі й виробляють, що хочуть. Наприклад, синонімічними є пароніми *плóський* і *пласкíй*. Обидва слова позначають щось із рівною поверхнею, без заглиблень і підвищень. І жарт відповідний вони також позначають. Проте яке з них правильніше? Ніяке. Вони відрізняються наголосом і походженням: перше слово, з наголосом на *о*, наше споконвічне, а друге, з наголосом на *и*, очевидно, походить з польської. Тож обирайте, яке більше до вподоби й національної пам'яті. Бо з паронімами-синонімами *притаїтися* і *причайтися* це вже не пройде. Вони відрізняються однісіньким приголосним звуком і в національну гордість не поціляють. Тож тут суто справа смаку.

Антонімічні пароніми демонструють дива змістової еквілібристики: вони подібні за звучанням і не просто різні, а протилежні за значенням. Такими є, наприклад, слова *адресат* (позначає того, хто отримує лист) і *адресант* (той, хто листа відправляє). Завжди мріяла прочитати новелу про довгоочікувану зустріч адресата з адресантом з несподіваною і навіть трагічною розв'язкою. Напишіть же, будьте люди!

Антонімами є також пароніми, засвоєння яких є запорукою успішного навчання на спеціальності «міжнародні відносини»: *емігрант* і *іммігрант*. Якщо ви твердо знаєте, що *емігрант* — це той, хто виїхав за межі країни, а *іммігрант* — той, хто в неї заїхав, — сміливо несіть документи на вступ. Шістдесят сім відсотків знань ви вже маєте. Ще три відсотки підуть на усвідомлення, що *емігрант* стає *іммігрантом* і навпаки, *іммігрант* перетворюється на *емігранта* залежно від політичного ракурсу й розташування державного кордону. Лишається ще тридцять відсотків, але то вже не наше діло.

А загалом пароніми позначають предмети і явища з абсолютно різних сфер дійсності. Візьмімо, наприклад, згадувану вже *ділянку*, куди нас закликають прийти, щоб проголосувати за політика з *рідкою* програмою. *Ділянка* — це частина земельної площі, там у нас дача, городик, шашлики, і політикам усяким туди зась. А голосуємо ми на *дільниці* — адміністративно-територіальній одиниці, визначеній

законодавчо. Крім того, *рідка* програма нас не влаштовує, хоч усі передвиборчі програми потім десь таки стікають крізь пальці. *Рідкий* — це нещільний, негустий, який тече. А от незвичайний, який трапляється нечасто — це *рідкісний*. Політики теж зазвичай рідкісні... [вставити потрібний іменник].

Оскільки пароніми позначають явища з різних сфер дійсності, вони не можуть, як-от синоніми, одини одного замінити. Звідси й ростуть, так би мовити, ноги в курйозів, що трапляються з мовцями, коли ті плутають значення й форми слів. Так, дуже поширеним є вживання слова *місто* для позначення *міся*: *Розумієте, я в цьому місті в підручнику не розібрався; Я знайшла класне місто на Подолі*. Так-так, усі ми добре знаємо, яка мова нам улаштовує отакі підступи, тож будьмо уважні: *місто* в нашій мові — це населений пункт. У ньому є і красиві, і небезпечні *міся*, але головне, що в ньому завжди знайдеться *місце* для шанувальника культури мови.

Зазвичай пароніми, як і решта -онімів, належать до однієї частини мови. Ба більше, часто паронімами стають слова з **одним коренем**, і розрізняють їхні значення скромні префікси або суфікси (часто це одна-єдина літера), наприклад: *цегельний* (що виготовляє цеглу: *цегельний завод*) і *цегляний* (зроблений із цегли: *цегляний будинок*, хоча *цегельний завод* теж може бути *цегляним!*), *ефектний* (що справляє враження: *ефектний Олег* (не той!)) і *ефективний* (результативний, успішний: *ефективний метод*), *паливо* ¹³ (горюча речовина: *природне паливо*) і *пальне* (паливо для двигунів внутрішнього згоряння: *високоякісне пальне*), *усмішка* (доброзичлива, привітна) і *посмішка* (глузлива, іронічна). Останній приклад може вас здивувати, і це нормально. Дивує, що це розрізнення досі існує, хоча мовці широко вживають слово *посмішка*, абсолютно не вкладаючи в нього негативного змісту. Тож нумо вірити, що колись ці пароніми перетворюються на синоніми і в підручниках, а не лише в живому мовленні.

Малесенький-однесенський префікс розрізняє значення таких паронімів, як *удача* і *вдача* (про це ми говорили в книжці «Чути українською»), а також *приводить* і *призводить*. І якщо перша пара слів вам іще була хоч трохи відома, друга вас може обурити. Це норма.

Не лютуйте, просто запам'ятайте, що слово *приводить* має нейтральне або позитивне значення (*Ця стежка приводить до сільського клубу*), а *призводить* позначає процес, що веде до негативних наслідків (*Безвідповідальне ставлення до природи призводить до проблем з екологією*). Аби закарбувати в пам'яті це розрізнення, просто запам'ятайте, що *з* означає «злюка», тож якщо цей приголосний з'явився в слові *при(з)водити*, нічого хорошого не ждiть.

Поряд з однокореневими в українській мові доволі популярні й **різнокореневі** пароніми. Тут усе зрозуміло: хоч вони й звучать подібно, корені в них різні (а незламне прагнення їх плутати — однакове в усі часи). Такими є, наприклад: *кампанія* (комплекс заходів чи військовий ¹⁴ похід: *рекламна кампанія*) і *компанія* (група людей чи торговельне об'єднання: *весела компанія, виробнича компанія*), *ступінь* (інтенсивність, розмір чи звання, посада: *високий ступінь, ступінь кандидата наук*) і *степенінь* (математичний термін: *піднести в степенінь, у другому степені*), *ефект* (результат, справлене враження: *ефект від дії ліків*) і *афект* (надзвичайне нервове збудження: *бути в стані афекту*), *мимохіть* (ненароком, ненавмисно: *мимохіть засміятися*) і *мимохідь* (проходячи повз, по дорозі: *мимохідь побачити*), *група* (кілька людей чи предметів) і *трупа* (група артистів), *дисконт* (знижка) і *дискант* (голос). І сюди ж належить пара *газ* і *гас*, розрізненню яких допомагає знання про те, що *з* в українській мові наприкінці слова не оглушується і до *с* не уподібнюється.

Різнокореневі пароніми — це ще й крутецький стилістичний прийом. Особливо його полюбляли шістдесятники: *Той клавесин і плакав, і плекав чужу печаль* (Ліна Костенко); *Нещадні будуть і нащадки* (Іван Драч); *Атоми й гени ловлять генії* (Борис Олійник); *У графа профіль — як у грифа* (Ліна Костенко). А Ліна Костенко — взагалі королева парономазії.

Ліно Василівно, за барана ще раз спасибі. Круто! Вогонь! Бомба! Ракета! Марсохід!

⁹ Ні, *напівкеди* — це не антонім.

¹⁰ Чи військову?

¹¹ Чи воєнний?!

¹² Чи військові?!

¹³ Для гумористів з району: якщо ви подумали про ситуацію, коли викрилося те, чого комусь не треба було знати, то це слово пишеться через *е*: *налево*.

¹⁴ Чи воєнний?!

Розділ 3

А ви до нас звідки?

Походження слів

Слова в мові звідкись з'являються. Це факт. Можна було би припустити, що десь на стівці в кабінеті сидить провідний спеціаліст із придумування слів і щомісяця видає на-гора певну кількість одиниць, визначену в переліку посадових обов'язків — і це, між іншим, був би не найгірший варіант, адже ми завжди мали б до кого звернутися з претензіями, що те чи інше слово нам не подобається. Однак такої шари не буде. І провідного спеціаліста теж.

Варіантів напóрати слів у рідній мові два: 1. Позичити. 2. Зробити свої. Зараз нам більше до вподоби перший варіант, бо він легший. Раніше наші пращури легких шляхів не шукали, тому передали нам у спадок багаж питомої лексики, якою ми послуговуємося нині й послуговуватимемося завжди.

Власне українська лексика

Це слова незапозичені, питомі, корінні, ті, які виникли в українській мові колись давно. Можна навіть сказати, що вони були в українській мові споконвіку, тому цю лексику також називають **СПОКОНВІЧНОЮ**.

До споконвічних слів належать і ті, які українська мова успадкувала з:

- **індоєвропейської** мовної спільності (*мати, батько, серце, дім, бути* й деякі інші), тому ви могли зауважити, що в мовах, які належать до індоєвропейської мовної сім'ї (наприклад,

італійська, грецька, німецька, вірменська тощо), ці слова звучать подібно;

- **СПІЛЬНОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ** мовної єдності (*чоловік, губа, палець, пшениця, пиво, душа, правда, боліти, киснути, розумний, короткий* та ін.), звучання яких подібне в усіх слов'янських мовах.

Проте більшість питомих слів не успадковані, а створені суто на українському мовному ґрунті, тобто вони є тільки в нашій мові (проте якщо треба, ми охоче поділимося, нам не шкода). Це найбільший шар загальнослов'янської лексики; мовознавці стверджують, що власне українських слів у мові 90 %. Вам може здаватися, що це не так і що питомих слів у нас, особливо зараз, не так уже й багато, але зверніть увагу, що вони позначають:

- назви місяців: *січень, березень, липень, жовтень, грудень*;
- частини тіла: *мозок, брова, вухо*;
- психічні стани: *кохати, мріяти, млосно*;
- предмети побуту й одяг: *спідниця, черевик, чобіт, хустка, стрічка, клуня, підручник*;
- тварин: *свиня, крижень, гуска*;
- страви і напої: *вареник, галушка, борщ, горілка, паляниця, млинець, узвар*;
- якості людини: *дебелий, гомінкий, галасливий, мрійлива, кохана, чарівлива*;
- стани природи: *віхола, хурделиця, повітря, завірюха* тощо.

А скільки питомих українських прислівників, що характеризують дію (*вистрибом, притьмом, нишком, назирцем, бігцем, миттю, крадькома, навпростець, навпомацки, сторчака, знестяму, обмаль, горілиць, віч-на-віч* та ін.)! А скільки службових слів (*здля, коло, щодо,*

проте, дарма що, хіба, невже, либонь тощо)! І ще багато-багато слів, які ми вживаємо щодня, навіть не замислюючись, що вони прийшли до нас із глибини століть, супроводжують нас від народження й нікуди не подінуться з нашої картини світу ніколи.

А хто ж їх придумує?

Загалом знайти якогось конкретного творця питомих слів української мови неможливо. Коли ми називаємо пісню народною, то маємо на увазі, що її нібито написав народ. Однак на практиці це доволі дивно: народ навряд чи збирається весь на загальнонаціональну зустріч, де зосереджено вигадає й занотує текст. Насправді ми називаємо пісню народною, бо імені її творця вже ніколи не знаємо, натомість його текст живе в народі, що кладе його на музику, співає і всіляко шанує. Зі словами відбулося приблизно те саме: хтось і колись справді вигадав їх, однак коли вони стали загальноновживаними, тобто їх стали вживати всі носії української мови, ім'я творця вже втратило сенс.

Хоча є й такі власне українські слова, автори яких нам відомі. Наприклад, Іван Котляревський уперше у своїй «Енеїді» вжив слово *несамовитий*, а Лесі Українці належить перша заявка на слово *промінь*. Кажуть, її мама, Олена Пчілка, вигадала слово *мистецтво*, а Іван Нечуй-Левицький — слова *перепона*, *стосунок* і *світогляд*. Багато мовознавчих термінів, які траплятимуться і в цій книжці, належать авторству Агатангела Кримського, Олени Курило, Григорія Холодного та інших науковців. Ви трохи шоковані? Це чудово, такий і був план.

З іншого боку, це доволі неоднозначний момент: достеменно невідомо, що було першим — курка чи яйце. Тобто хто все-таки вигадав: письменник або науковець, після якого слово пішло в народ, а чи народ, після спілкування з яким письменник або науковець узяв влучне слово у свій твір?

Навряд чи ми дізнаємося. Пропоную компроміс: вважати, що письменники з науковцями вигадують слова (бо це справді так, це їхнє призначення), але не всі вигадки мандрують у народ. Наприклад, Тичинове *яблуневоцвітно* не прижилось, а Шевченкове *високочолий* — цілком. І навпаки: є слова, якими здавна послуговуються в народі, але в літературну мову вони не потрапили й загальноновживаними не стали. Скажімо, на Закарпатті *повидло* називають *леквар*, однак ще не знайшлося такого письменника, який навчив би цієї назви всіх носіїв української. Але ми почекаємо, бо звучить гарно, чи не так?

Неважко помітити, що власне українська лексика зосереджена передусім на побуті, явищах природи й довколишньої дійсності, які супроводжують нас протягом життя, на характеристиках людей, їхніх стосунках — тобто на всьому тому, що і є нашою картиною світу.

Загалом, якби виокремити всі питомі українські слова й розглянути їхні значення, можна було б здійснити доволі вичерпне дослідження про мовну свідомість українців, про те, як вони бачать українською все довкола. Цілком імовірно, що це вже хтось зробив, а як ні — то нумо писати, бо як не ми, то хто? Але, звісно, після того як дочитаємо цю книжку.

Попри те що основу загальноживаної лексики становлять питомі слова, кожна мова світу розвивається не ізольовано, а в тісних контактах з іншими мовами. На Землі є дуже обмежена кількість так званих закритих мов, які існують лише в певній спільноті на ізольованій території. Ними послуговуються окремі племена, етнічні групи, соціальний лад яких не є відкритим до розвитку в суспільно-економічному сенсі. Українська, як і переважна більшість світових мов, є системою відкритою, що постійно розвивається й контактує з іншими мовами, беручи з них потрібні слова й не шкодуючи позичати власні.

Лексичні запозичення

Як ви почуваетесь? Який ваш карент муд? Як минає день? Чи достатньо ви агресивні, щоб почати батл стосовно доцільності запозичень в українській мові?

Якщо два з чотирьох запитань вище вас зачепили недоцільністю вживання певних слів, з вами все гаразд. Ви проти надмірних запозичень. Якщо ви чекаєте на лазівку, що зведе до купи складанку зі здань о зазичаннях ¹⁵, і дратуєтеся від цього речення, з вами все гаразд. Ви проти пуризму.

Хай як комусь із нас хотілося б викоренити з мови всі можливі запозичення й лишити тільки питомі слова й вигадані наново відповідники, це неможливо. Звісно, якщо обнести територію України бетонною стіною заввишки до космосу й заборонити жителям спілкуватися з носіями інших мов, вимкнути інтернет і скасувати науково-технічний прогрес, за кілька десятків років, можливо, вихолостити українську від усіх «зайвих» слів і вийде. Але насправді ні, не вийде. Що робити з українцями, які живуть за межами України? Адже вони глибоко занурені в іншомовне середовище. Що вчинити з

телефоном (айфоном, планшетом, кіндлом), з якого просто зараз хтось читає цей текст? Викинути? Серйозно? Зараз, аж бігом! А інтернет? Тобто — «вимкнути інтернет»? Що взагалі означає словосполучення «вимкнути інтернет», ей, алло, авторко, ви при своєму глузді?

Словом, ні: без запозичень ані українська, ані французька, ані японська, ані будь-яка інша мова світу існувати не зможе. Визнаймо: намагатися виполоти з мови всі бур'яни-запозичення, на місці яких виростатиме в десятки разів більше ще колючіших і здатніших до захоплення всесвіту будяків, — затія щонайменше дивна. Це ніби в лісі викопати всі мухомори, зі ставка повикидати всіх жаб, а з офісу винести всі папери, які бухгалтерії вже давно нецікаві. Хоча, вочевидь, з мухоморами й жабами щось може і вийти. З паперами й запозиченнями — точно ні. Куди ви несете отой папірець? Викидати?! Свят-свят-свят, покладіть, де лежав. То й що, що валявся під шафою вже сім років? То й що, що розводи від чашки й не видно печатки? Покладіть назад, кажу, бо бухгалтерія нас знищить. Колись потім викинемо. Не в цьому житті і не в цьому офісі. І не цей папірець.

Запозичення в мові — явище постійне, і саме воно свідчить, що спільнота розвивається й контактує з іншими спільнотами. Значно гірше, коли запозичень на позначення нових явищ дійсності немає. Це значить, що народ, так би мовити, трохи не бере участі в науково-технічному прогресі й торговельно-економічних зв'язках. У всіх є комп'ютери, а в нього немає, усі на світі послуговуються телефонами, а він — ні. А що ж він робить? Дивиться телевізор, сидячи на дивані? Е ні, ані телевізора, ані дивана в нього теж немає, бо ці слівця теж запозичені. Не продовжуймо далі цієї вигаданої страшної історії, бо так не буває.

Зараз ми часто говоримо про запозичення, маючи на увазі лексику, узятую й адаптовану з англійської. Проте ми стали забувати, що слова на позначення різних явищ, процесів, предметів і дій в українську приходили й з інших мов. Наприклад, ми взяли собі трохи ¹⁶ лексики:

- зі старослов'янської (*глава, страждати, єдиний, возвеличити, воскресити, благовірний, велемудрий* тощо);

- з польської (*хлопець, блазень, вирок, ліжко, кепський, пильнувати, застава* та ін.);
- із чеської (*брама, влада, огида, гасло, замок, смуток, праця, власний, табір* тощо);
- з грецької (*альфа, діагональ, дракон, цикл, лабіринт, скелет, скандал, гімназія, каліграфія* і багато інших);
- з латини (*агресія, оратор, декрет, статут, юрист*, а також неймовірна кількість медичних, математичних, юридичних термінів);
- з тюркських мов (*батіг, казан, торба, балик, ковбаса, баран, чумак* і навіть *козак*);
- з німецької (*будувати, варта, ганчірка, шафа, шина, маршал, шрифт, офіцер, солдат* і ін.);
- із французької (*балет, бюст, пальто, одеколон, абажур, парашут, бюрократ* тощо);
- з італійської (*бенкет, макарони, газета, банк, акорд, піаніно, концерт* і купа музичних термінів).

Зрозуміло, що мов, із яких українська запозичувала колись і запозичує зараз, значно більше. Усе залежить від понять, які виникають у той чи інший історичний період і які та чи інша мова називає якнайвлучніше. Не гріх запозичувати, гріх — удавати, що ці поняття для нас неактуальні. Перегляньте приклади, наведені вище. Ви уявляєте своє мовлення без цих слів? Мабуть, не дуже. І правильно, бо вони усталилися так давно й міцно, що, викинувши ковбасу у вікно, ви вже не зможете викинути її з мови. (Ви правда зараз подумали викинути ковбасу? Чесно? У вас немає серця.)

Проте закривати очі на доволі агресивне проникнення англіцизмів і в українську, і в решту мов світу та вдавати, що нічого такого не відбувається, — позиція також неправильна. З огляду на те що сучасна англійська посідає панівне місце серед мов міжнародного спілкування, процес запозичення слів з неї цілком обґрунтований,

поза всяким сумнівом. Однак ця фіча так апрувнула проблему з андестендингом, що це вже не просто агрить, це попахує факапом. Хто не зрозумів — скіпніть наступний параграф, та й по всьому ¹⁷.

Англіцизми

Отже, ми хев е праблем і нід хелп. Англійська — мова міжнародного спілкування. Англійська — мова бізнесу й науково-технічного прогресу. Англійська — мова, якої не знати сьогодні соромно. Усе так.

Було б неправильно заперечувати те, що із цієї мови в українську запозичення приходили здавна. Це і *комп'ютер*, і *трактор*, і *радар*, *докер*, *снайпер*, *бізнес*, *бюджет*, *гол*, *матч*, *бокс*, *нокаут*, *клоун*, *джаз* і навіть те, без чого за прочитання цієї книжки ми не сідали б за жодні пряники, тобто *гумор*. Це дуже звичні нам слова, і жодної загрози з їхнього боку ми не бачимо.

Зате бачимо загрозу з боку всіх тих термінів, які масово повалили в національні мови зі сфери ІТ, з бізнесової галузі, з банківської справи, з методик обробки даних і всього того, чим зараз живе людство і що приносить йому гроші. Нічого поганого ані в бізнесі, ані в грошах немає, і поява нових понять і слів на їх означення — явище цілком закономірне. Проблема полягає в тому, що національні мови не встигають утворювати нові слова, а часом і взагалі не хочуть цього робити, бо англіцизмів їм цілком достатньо. Ви можете заперечити й аргументувати тим, що нові слова-англіцизми — це, навпаки, круто і свідчить про сучасність тих, хто їх уживає, а як вам, Ольго Петрівно, щось не подобається, то йдіть уже в склеп облаштовувати собі старість — і певною мірою матимете рацію. Однак крутими запозичення можна назвати лише тоді, коли вони стають **загальноживаними**. Цей термін ми розглянемо трохи далі, а поки просто уточнимо: коли нове поняття входить у слововжиток усіх носіїв мови, коли його означення зрозуміле всім — і молоді, і літнім людям, і Ольгам Петрівнам, і Сергіям з Олегами — тоді ми можемо стверджувати, що іншомовне слово виправдане, а головне — природне. Такі запозичення нам потрібні.

А от коли вони захоплюють мовлення окремих соціальних груп, як папуга Крамера — дупла європейських птахів чи амброзія — город, то ситуація припиняє бути здоровою. А здоровий глузд і вміння триматися золотої середини мова цінує понад усе. Ви думаєте, Максим Рильський даремно радив пильно й ненастанно полоти бур'ян? Повірте, письменники ніколи нічого не радять даремно. Вони он навіть слова вигадують, це страшні провидці, істинно вам кажу, та й тролити вміють неабияк, особливо коли не спойлерять одразу.

Мовний пуризм

Полоти бур'ян корисно, але засадити город самими лише мальвами й рожами — щонайменше непрактично, та й бабуся не оцінить такого широкого жесту, бо там у неї взагалі-то буряки вже були посходили, а отам разом з бур'яном ви в боротьбі за чистоту городу ще й помідори повисмикували. Інакше кажучи, так само як не здорово перевантажувати мовлення сучасними запозиченнями, не є здоровою тенденцією відхрещуватися від новотворів і вдавати, що мова може легко обійтися без них.

Не може. Мова — жива й відкрита система, і якщо в неї потрапляє іншомовне слово, значить, так треба. Дайте їй трохи часу — і вона сама вирішить, закріпиться воно в ній чи ні. Не варто насильно замінювати слово *меню* на *стравонис* — це абсолютно невиправдане витрачання ресурсу на нікому не потрібну річ. Слово *меню* в нашій мові функціонує давно й ніби нікому нічого поганого ще не заподіяло. Слово *хештег* для нас порівняно нове, але виглядає на те, що воно також закріпилося в нашій мовній свідомості, тож міняти його на *кришмітку* (правда, є така пропозиція) — та за шо?

Мовний пуризм, тобто діяльність, спрямована на усунення з мови іншомовних елементів (слів, синтаксичних конструкцій і навіть префіксів із суфіксами), може бути корисним, коли мова постає перед загрозою асиміляції чи й узагалі перебуває на межі зникнення. Проте коли подібних проблем немає, а сама мова бурхливо розвивається й контактує з іншими мовами, розширюючи тим самим свої можливості, потреби в її штучному «оприродненні» немає. Ні,

українська не стоїть перед загрозою асиміляції англійською. І ні, вона не перебуває на межі зникнення.

Наголосімо ще раз: здоровий глузд і золота середина — ось чим варто керуватися в мовленні. І трохи чуттям стилю.

Не треба боятися. Запозичення — це абсолютно нормальний процес, який свідчить, що мова розвивається, контактує, відкрита до світу й переймає досвід людства. Звісно, бувають і перебори. Варто бути уважними й розуміти: надмірне вживання тих чи інших слів шкодить гармонії й не прикрашає мовлення.

А якщо вам образливо, що ми запозичуємо, а в нас — ні, це теж нормально. Історія свідчить: запозичують передусім з тієї мови, яка перебуває на коні міжнародного спілкування. Зараз такою є англійська, свого часу такими були іспанська, німецька, італійська, грецька й інші мови. Чи є шанси в українській захопити мовний всесвіт у майбутньому? Безперечно. Головне — читай вище в першому реченні попереднього абзацу.

¹⁵ Якщо ви легко розшифрували зміст, не телефонуйте мені більше і не пишіть у соцмережі, чи то пак у мордокнизі.

¹⁶ Не трохи.

¹⁷ А хто зрозумів, не войсіть мені більше і не фоловте в соцмережах.

Нелітературним вхід заборонено

Сфери вживання слів

Ось нарешті ми й дійшли до означення загальноновживаної лексики. Але пояснювати тут, власне, нема чого. Ви з Полісся, із Закарпаття, зі Слобожанщини, з Поділля чи з Буковини — і розумієте всі слова, які тут написано. Ви працюєте на фірмі, на заводі, у міжнародній компанії, у школі, у ресторані, на будівництві або не працюєте — і розумієте всі слова, які тут написано. Вам п'ятнадцять, двадцять три, тридцять шість, сорок один, п'ятдесят дев'ять, шістдесят чотири, сімдесят два — і ви розумієте всі слова, які тут написано. Ви здобули дві вищі освіти, ви кандидат наук, ви не плануєте здобувати освіту, ви професорка, ви ще навчаєтеся у школі — і розумієте всі слова, які тут написано.

А слова, які знають, уживають і розуміють усі носії мов незалежно від їхнього соціального статусу, фаху, віку й території проживання, і є **загальноновживаними**. Це назви побутових предметів, явищ природи, частин тіла, звичних дій людини й техніки і так далі, і так далі. Перераховувати всі тематичні групи сенсу немає, адже вони відомі всім нам і саме завдяки ним ми розуміємо одне одного (коли, звісно, хочемо розуміти). Загальноновживана лексика постійно поповнюється за рахунок переходу слів з лексики спеціальної (властивої певним професіям, віковим групам чи територіям проживання). Так, скажімо, слово *пательня* прийшло із Західної України, але всі носії української знають, що це *сковорідка* ¹⁸. Слово *круто* прийшло з молодіжного сленгу, але чи є зараз хтось, хто не вживає цього слова на означення чогось... Ем-м... Крутого? Слова *компас*, *дефіцит* і навіть — о боги! — *штопор* теж колись не були відомі широкому загалу, і що тепер? Та

ось же вони, з нами, рідненькі: і компас, і штопор, і вічний дефіцит на рахунках.

Літературна мова

Але далеко не всі слова в мові є загальноживаними. Можемо закластися: якщо ви народилися й зростали в Чернівцях, ваше мовлення відрізняється від того, як розмовляє Ольга Петрівна з Києва. Якщо ви працюєте в медичній лабораторії, ваш щоденний слововжиток точно не такий, як у мене, бо я, на жаль, редакторка й філологиня. І якщо ви років на п'ятнадцять молодші за мене, деякі ваші слівця, змушена визнати, я гуглю (я пам'ятаю пораду про склеп, не варто ще раз нагадувати, мої молоді друзі), і цілком можливо, ви робите те саме, коли чуєте мої архаїчні анекдоти.

Усі ці нюанси свідчать, що нам варто нарешті окреслити поняття літературної мови, бо саме вона дає всім нам, таким різним носіям української з індивідуальними поглядами на навколишню дійсність, змогу порозумітися й творити спільну, національну мовну картину світу. Отож **літературна мова** — це унормована, наддіалектна, оброблена форма національної мови, що обслуговує суспільно-політичну й культурну діяльність народу. Ховайте капці й помідори, це лише на перший погляд складне визначення, зараз усе поясню. Отже, уявіть карту України, не забуваючи про Крим. Можете ще уявити Канаду, США, Бразилію, Аргентину — та що там, нашого цвіту по всьому світу — уявіть глобус і всі ті місця на ньому, де живуть україномовні люди. Тепер спробуйте припустити, яким буде мовлення українців залежно від території їхнього проживання, віку, професій і навіть виховання й освіти. Сподіваюся, ви розумієте, що це будуть дуже, ні, не так — ДУЖЕ — різні словникові запаси. Взагалі-то за таких шалених відмінностей розмова кількох осіб з різним мовним (перепрошую) бекграундом видається неможливою. Але ось тут і вигулькує в костюмі супервумен літературна мова. Повернімося до її визначення. Вона:

- а) унормована — це означає, літературна мова спирається на **норми**, тобто сукупність певних законів і правил, закріплених — вуаля! — у правописі. Мовна норма не береться зі стелі й із бажання того чи

іншого мовознавця повисмикуватися (хоча зізнаюся, часом дуже хочеться). Ці правила випрацьовуються століттями й ретельно досліджуються перед тим, як помандрувати в книжку, що має лежати на кожному українському столі. Звісно, правопис зараз просто перед вами, еге ж? Крім правопису, мовну норму закріплюють численні словники, посібники й довідники з культури мовлення тощо. Мовна норма — обов'язкова й однакова для всіх носіїв української, навіть якщо Дарині з Дніпра здається, що вона знає, як говорити, краще за Тетяну з Харкова, а Галина зі Львова вже давно для себе вирішила, що ніхто не знає мови ліпше за неї. І Дарина, і Тетяна, і Галина, і навіть Сергій Ж. — усі власники й творці своїх картин у літературній мові — мають послуговуватися нормою. А от у нелітературній, про яку трохи далі, такого примусу немає;

5) наддіалектна — це знову про глобус і карту України. Навіть якщо ви не філолог, вам усе одно відоме слово **діалект**. Це такий собі різновид мови, що формується на певній території або в певних соціальних колах. Очевидно, ви потрапляли в середовище, наприклад, у Карпатах або на Поліссі, де мовлення місцевих мешканців видавалося вам незрозумілим, хоча розмовляли вони сто відсотків українською. Це тому, що в мешканців своя говірка, що відрізняється від вашої. Якщо хочете: у них своя українська, і вона не така, як у вас. А літературна мова — це своєрідне хмарне середовище над усіма діалектами, де зберігаються спільні для всіх правила, слова, навіть наголошування, які в разі потреби можна звідти взяти й порозумітися.

А чи можна без діалектів?

Ні, не можна. Територіальні й соціальні діалекти — це джерело живлення для мови. Літературна мова — це зразкова модель, ідеальний варіант, взірець. Ніхто з нас у реальному житті зразковою мовою не говорить (перфекціоністи, у мене для вас погані новини), та це й не потрібно, якщо ви не диктор чи викладач (хоча й вони після роботи переходять на звичну й рідну говірку). Діалекти — це живе мовлення, з якого літературна мова бере все найнеобхідніше, щоб забезпечувати порозуміння й естетичне задоволення всім без винятку носіям.

Мов без діалектів не буває. Десь їх більше, десь — менше. Якись діалекти агресивніші й претендують на роль літературної мови, як-от в Італії, де неаполітанський і тосканський діалекти чубляться за цю

роль досі. В Україні всі три наріччя (північне, південно-східне й південно-західне) співіснують мирно, а в основу літературної мови покладений середньонаддніпряньський говір південно-східного наріччя, простіше кажучи, діалекти Полтавщини, Черкащини й Київщини, а ще простіше — мова, якою писали Іван Котляревський і (більшою мірою) Тарас Шевченко. Це не значить, що решта діалектів у літературній мові проігноровані — зовсім ні, вона взяла в себе одиниці й принципи з усіх них і сформувала оптимальний перелік законів і правил ¹⁹. Саме тому вона **наддіалектна**;

в) оброблена — тобто стандартизована, приведена до певного зразка. Нашуміле на ЗНО 2017 року наголошування слова *руслó* не взято зі стелі. Якщо таке наголошування зафіксоване в орфоепічному словнику, це означає, що мовознавці обробили матеріали, зібрані з різних українських діалектів, і дійшли висновку, що частотність наголошування останнього складу в цьому слові вища, ніж наголошування першого складу. Правила, подані в правописі, також ґрунтуються на обробці мовного матеріалу, зібраного (в ідеалі) з усіх територіальних діалектів і приведені до певного **стандарту**.

Покликання літературної мови полягає в об'єднанні всіх носіїв мови, незалежно від походження, місця проживання, фаху чи освіти; у забезпеченні порозуміння між ними, а також, що найважливіше, в обслуговуванні культурної сфери. Ось чому літературну мову ми називаємо мовою художньої літератури, театру, науки, телебачення, газет тощо. А ще наявність літературної мови свідчить про досягнення народом високого рівня культурного розвитку й потужну національну організованість. Не варто забувати, що Відродження в Європі бомбануло якраз із бурхливого розвитку національних літературних мов.

Діалектизми

Загалом ми вже не раз згадали, що літературній мові протиставлені діалекти, тобто різновиди мови, що побутують на певних територіях.

Ви май ждете, ош прочитаєте дашто интересное, але ние часу, бо шатую до Вароша їсти чірке паприкаш. Насправді нікуди я не шатую

[20](#), а просто демонструю трохи діалектизмів із Закарпаття. Думаю, ви можете їх навести значно більше, хоч, звісно, зараз усі родом з Києва, та все-таки бабусі й дідусі з некиївських територій України в когось мали би бути.

Діалектизми не завжди незрозумілі й викликають щирий захват від почутої словесної новинки. Багато з них, особливо коли ми уїмкнули нарешті Україну й почали нею подорожувати, стали звичними й упевнено прямують у словники літературної мови. Такою є все та сама закарпатська *колиба*, у якій уже давно можна поїсти й на Херсонщині; у компанії з *колибою* поліська *груба*, біля якої гріються вже й на Черкащині, і на Вінниччині; а подільська *мавка*, тобто лісова русалка, з легкої руки Лесі Українки взагалі вже давно в словниках (кажу ж, письменники — страшні люди).

Соціальні діалекти

Крім територіальних, різновиди мови бувають ще соціальними. **Соціолекти** — це мови, якими розмовляють певні соціальні групи або прошарки суспільства.

Знову із сумом нагадаю, що я редакторка, тому в моєму мовленні часто трапляються такі слова, як *верстка*, *макет*, *вичитування*, *звіряння*, *коректура* й решта не надто цікавих мікробіологам, викладачам бізнес-школ, нейрохірургам і багатьом іншим професіям слів. А часом — і не зовсім зрозумілих. Якщо ж мікробіологи з нейрохірургами раптом захочуть поговорити зі мною про своє, наболіле, то, боюся, мені також буде бентежно й сутужно підтримувати розмову.

Слова, притаманні мовленню представників певних професій, називаються **професіоналізмами**. Вони не належать до загальноновживаної лексики з тієї простої причини, що не є зрозумілими всім носіям мови. Вельмишановний професор, який з ютуба пояснює те чи інше явище вузькою професійною лексикою, навряд чи буде популярним серед глядачів і слухачів, які мало що зрозуміють з його тексту. А секрет успіху таких популяризаторів

науки, як, скажімо, Роберт Сапольскі, полягає якраз у вживанні слів, зрозумілих усім.

Різновидом професіоналізму є термін — слово або словосполучення, що позначає поняття спеціальної галузі знання, наприклад, математики (*абсциса, косинус*) чи фізики (*індукція, тяжіння*), біології (*організм, бріофіт*) чи медицини (*кератит, ринокіфоз*), літературознавства (*акровірш, гротеск*) чи мовознавства (у цій книжці їх буде ще багато, вони є навіть в умовних позначеннях, крім Гендрікса, бо Гендрікс — це не термін, а любов). Терміни дуже любляють кочувати з науки в науку. Наприклад, *корінь* може бути і в математиці, і в ботаніці, і в мовознавстві. А ще *корінь* спокійнісінько чилить у словниках, як загальнонавчаване слово. *Акомодації*, звісно, до загальнонародного визнання далекувато, але вона теж працює в три зміни: на гістологію, на офтальмологію і, звісно, на мовознавство ²¹. Коли викриваю терміни в їхньому прагненні працювати на всі політичні сили, я їх не засуджую (і вам не раджу, кожен вертиться як може), а просто хочу вчергове наголосити, що мовна система дуже гнучка й страшенно не любить напружуватися й множити сутності. Є в тебе *корінь*, українцю, то і юзай його, скільки можеш!

Можливо, декого здивує це зухвале твердження, але паралельно з роботою триває й наше приватне життя. Воно існує, правда. Там у нас є друзі, хобі, спільні інтереси, кав'ярні, бари, клуби... Що там ще є в людей, які не працюють 26/8? Поки я гуглю крізь сльози, ми пригадаємо, що слова, які вживають групи людей зі спільними інтересами чи звичками, називаються **жаргонізмами**. Жаргон не належить до літературної мови зі зрозумілих причин: він є надбанням порівняно невеликих груп людей і при цьому ще й не надто відкритий до світу. Звісно, є й загальнонародні жаргонізми, як-от студентська *шпора* чи журналістська *джинса*, проте загалом вони дуже різнотипні й мають доволі вузькі значення. Жаргоном послуговуються всі. Очевидно, деяких читачів ця заява обурить. Але жаргон — це не завжди лайка (хоча й такий теж є), не образливі чи грубі слова, не щось страшне на кшталт матюків. Це просто слова, які вживаються в межах кола спілкування людей, об'єднаних спільними інтересами. Наприклад, ваш тренер попереджає, що сьогодні у вас *кардіо*.

Автомеханік на СТО каже, що почистив *дросель*, за що з вас тисяча гривень. Ну, добре, не тисяча, трохи менше, але ж ви все одно *чайник* у всіх тих автомобільних штуках.

Мені дуже хочеться ствердити, що жаргонізми вживають усі: і філологи, і професори, і викладачі культури мовлення, і академіки, і навіть баба Горпина, хай хто така баба Горпина. Ах, здається, я вже це ствердила, тож дороги назад немає. Жаргон — це набуток розмовного мовлення, він покликаний спростити порозуміння між учасниками певних соціальних груп, тож уживання слів, які так чи інакше цьому сприяють, — це природно.

А ще жаргонізми часто бувають модними. Ви вже, вочевидь, здогадалися, що в такому випадку вони називаються сленгом. **Сленг** — це черговий англіцизм, міцно закріплений у нашій мові, яким традиційно позначають соціолект містян або — ширше — молоді. Оскільки в наш час і поняття міської субкультури, і поняття молоді стали доволі розмитими (бо, знаєте, мої молоді друзі, іти в склеп я таки передумала), назвімо сленгом такий жаргон, який у певний час є актуальним і модним. У часи молодості мого батька було дуже популярне слово *козирний* на означення чогось такого, що ми стали називати *крутим* і *класним*, після нас це вже називали *зачотним*, а як називають зараз, ми дізнаємося в наступних серіях.

Сленг — річ дуже динамічна, особливо в час бурхливого розвитку інтернету й соцмереж. Сленговими стають і слова, і словосполучення, і цілі речення. Англійська тут, безперечно, в авангарді (погодьтеся,

юзернейми), проте й наша не пасе задніх, привносячи в мову модні словечка зі своїх регіонів. Сучасному нашому *волаю* на означення несамовитого сміху ми завдячуємо Східній Україні. *Нім*, без якого складно уявити сучасне заперечення, прийшло з «Телебачення Торонто», що, своєю чергою, зафіксувало його в мовленні мешканки Чернігівщини (північні діалекти найкрутіші, істинно вам кажу). Вас іще не *схарило* від того, що я досі не згадала про Західну Україну? Бо саму Західну Україну я харю ще від моменту, коли не пропустила *камізельку* в загальноживану лексику.

На відміну від сленгу, феєрії сучасності, відкритої до інновацій, у межах поняття «жаргон» є закрите явище — арго. **Арго** — це різновид жаргону, вироблений спеціально для певної групи з метою «засекречування» мовлення. І це не розвага, як могло би здаватися, а реально дієвий інструмент самозбереження. Є стереотип, що арго створюють лише всілякі злочинці. Це абсолютно не так. Безперечно, злочинці, ув'язнені чи диверсійні групи мають своє арго, проте це набуток і всіх тих груп людей, які турбуються про власну безпеку. Зараз є численні дослідження, присвячені арго українських кобзарів, ремісників, сліпців-поводирів та інших соціальних груп, які свого часу підпадали під гоніння й винищення.

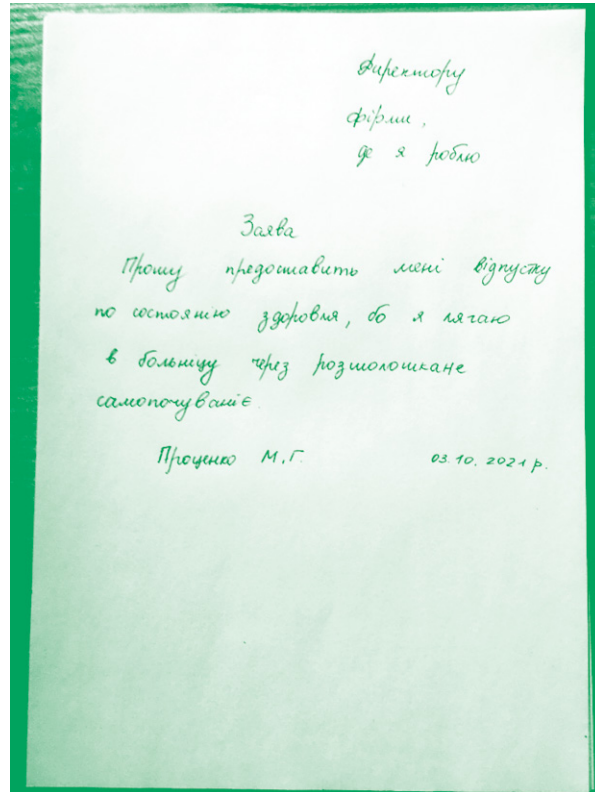
Розмовне й просторічне мовлення

Час для *гурків*, *лісапетів*, *калідорів*, *жисті* й *урем'я*. Це їхня зіркова година, бо зараз ми доводитимемо, що вживання цих слів не містить жодної ганебної складової. Даю лайфхак (Боже, та заберіть ви хтось у мене ці англіцизми!): не соромитися й на всі закиди впевнено відповідати: «Шо таке, у нас так кажуть». По-перше, *гурок* — це вже майже бренд. По-друге, у вас справді так кажуть.

Просторіччя — це розмовна форма мови, що не належить до літературної, однак активно вживається в простому мовленні. Звісно, у словники таким словам зась. Літературна мова тримає оборону, і її можна зрозуміти. Уявіть, якби Алла Мазур з телеекранів сповіщала, що в Києві завтра запланований ультрамарафон, тож сюдою їхати не

тра. Мені особисто таке дуже до вподоби, але літературній мові якось невдобно, чи шо...

Традиційно повторю свою мантру: не треба боятися, соромитися розмовної лексики чи вдавати, що її не існує. Якби не вона, літературна мова вже давно, як і весь цей світ, зійшла б на пси. Головне — чуття стилю. На кухні в багатоповерхівці чи в альтанці з чарівним краєвидом на Дніпро просторічна лексика в розмові з друзями — дуже ок. А от у заяві на ім'я генерального директора — не дуже.

¹⁸ Шановні галичани, ні, *файні мешти з камізельками* все ще не є загальноживаними словами. Ні. Пробачте. Очікуйте.

¹⁹ *Камізельку* ще ні, шановні представники південно-західного наріччя, ще чекаємо. Дорогі представники південно-східного наріччя, на жаль, і дієслівні форми *робе, ходе і носе* теж іще ні.

²⁰ А шкода! Зараз би чірке паприкашу, ех!

²¹ Усі й усе працюють на мовознавство, приймімо вже це нарешті.

Розділ 5

Хто останній на загальноновживання?

Активна і пасивна лексика

А ми знову без перерви на рекламу повертаємося до загальноновживаної лексики.

Крім того, що сюди належать слова, які вживаємо всі ми незалежно від того, де мешкаємо, ким працюємо і на які гуртки ходимо, таким є ще й наш щоденний слововжиток. Ось про що ми говоримо щодня:

- про родичів і близьких людей, тобто згадуємо маму, тата, батька, діда, бабу, дочку, сина, брата, сестру, жінку, чоловіка, дружину, зятя, свекруху й свекра, тещу й тестя, дядька й тітку, племінників і решту (ви не згадуєте щодня про свекруху?! Я перепрошую...);
- про тварин, птахів і риб, говорячи про псів, котів, ведмедів, корів, овець, вовків, ворон, голубів, синиць, карасів, окунів, коропів, щук і т. д.;
- про рослини, згадуючи клен, дуб, вербу, калину, соняхи, кульбаби, троянди, заміокулькас і отой кущ під будинком, без поняття, як він називається;
- про час, бо весна, осінь, зима чи літо, бо ранок, полудень, вечір і, слава богу, нарешті ніч, бо можна годинку розслабитися, бо завтра дедлайн, а нічого не зроблено;
- про їжу, бо їжа — це суперсила: борщ, хліб, сніданок, обід, вечеря, а, ні, вечеряти небажано, тоді перекус, сирники, знову карасі, картопля, борщ, салат з олією (чи був борщ?), ковбаса,

яку ви не посміли викинути, куліш, бограч, печиво, йогурт, огірок, не забули про борщ?

- про одяг і взуття, обговорюючи кеди, черевики й гумачки, плаття, пальто, куртку, футболку й білизну;
- про побутові речі, як-от праска, виделка, чайник, вікно, сусіди, а, ні, сусіди — у категорії близьких людей, шафа, мультиварка, чашка ²²;
- про почуття і стани, бо спробуй ще не розкажи щодня про свої любов, симпатію, зневагу, роздратування, радість, сум, нездужання, головний біль, щастя, нудоту, байдужість (я скавав сто п'ятдесят миль, щоб розказати, який я байдужий до вас, еге), зацікавленість, утому й вигорання;
- про колір і смак, бо довкола все зелене, жовте, червоне, безбарвне, несмачне, гірке, кисле і взагалі;
- про числа й кількість, але казати, як *багато* разів на день ми рахуємо й називаємо різноманітні цифри, я не наважусь, бо це одразу буде прогашна позиція.

Також ми постійно говоримо про політику й культуру, називаємо звичні дії, згадуємо поширені імена і, звісно, війну та її наслідки. Якщо вам здається, що з усіх перелічених категорій ви не вживаєте щодня жодного слова на їх означення, у мене є конструктивна пропозиція: розходимось. Я вас боюся.

Слова, які ми вживаємо постійно, щодня, і які не мають якогось особливого призначення, бо відображають наше побутове мовлення, є **активною лексикою**.

А до пасивної лексики належать, по-перше, усі слова, про які ми говорили вище, тобто ті, що вживаються в межах певних професій чи соціальних груп, а також ті, які неактуальні зараз.

Зараз — це дуже важливе поняття, особливо зараз. Сьогодні світ дуже пришвидшений і не терпить прокрастинацій. Тому слова в ньому з'являються і відходять в архів надзвичайно швидко. Назвімо цей процес колообігом слів у мові.

Слова, які вже вийшли з ужитку або щойно в ньому з'явилися, належать до **пасивної лексики**, тобто їх уже або ще не використовують у щоденному загальнонародному мовленні.

Слова, що вийшли з ужитку, бо їх замінили нові, називаються **архаїзмами**. Важливо розуміти, що явища, які вони позначали, нікуди не подівалися, не зникли, просто для них знайшлися новіші слова. Наприклад, *перст* у сучасній мові — це *палець*, *зигзиця* — *зозуля*, *десниця* — *права рука*. Якщо ви з Полісся, то вам має бути знайоме слово *одесно*, тобто *справа*, *праворуч*. Це архаїзм, яких у північних діалектах трапляється багато (бо найкрутіші ж).

А от якщо слово застаріле, а поняття, яке воно позначає, пішло в небуття, чи то пак — в історію, ми називаємо його **історизмом**. *Кріпак*, *курінь*, *писар*, *чумак*, *кольчуга*, *пірнач* — усі ці слова залишилися в історії разом з явищами, предметами, особами, які позначають. Їм на заміну не прийшли нові слова, бо в цьому немає потреби.

Однак буває й так, що мова дістає історизм зі своєї архівної шухляди й повертає його в активну загальноживану лексику. Ви точно знаєте такий історизм і чи не щодня згадуєте про нього. Скільки там у вас у гаманці *гривень*?

Гривня VS гривна

Обидва слова, винесені в заголовок, є історизмами. Проте перший історизм у 1996 році повернувся в загальноживану лексику як назва нашої національної валюти, а другий, що за часів Русі позначав нашійну прикрасу, — ні. Одна-єдина літера здатна виявити, чи справляє на вас згубний вплив російськомовність. Якщо справляє, значить, у побуті ви кажете *гривна*. Не робіть так, Володимир Великий, Ярослав Мудрий, Богдан Хмельницький, Іван Мазепа, Іван Франко, Михайло Грушевський, Тарас Шевченко, Леся Українка, Григорій Сковорода, а особливо Володимир Вернадський плачуть з банкнот, коли ви так робите.

Коли слово от-от з'явилося в мові й позначає явище, яке для носіїв мови є порівняно новим, ми називаємо його **неологізмом**. Поза всяким сумнівом, переважна більшість слів колись були неологізмами: *магазин*, *комп'ютер*, *телеграф* (приходьте ввечері на лекцію «Що це таке?» в наш склеп), *джинси* і навіть *айфон*. Зараз особисто для Ольг

Петрівн неологізмами є всі ті назви кофт і светрів, яких вони ніколи не вивчать: *світшоти, бомбери, худі...* Нема отій молоді що робить, крім як кофту обзивати якимсь матюком. А загалом неологізмами зараз можна назвати *акаунт, байопік, інвойс, пранк, стартап* — усе ті самі англіцизми, хай їм грець.

Неологізмами можуть ставати й давно усталені в мові слова, які набули нових, сучасних значень. Наприклад, *телега* тепер жаргонно позначає месенджер «Телеграм», *додаток* — зараз не член речення, про який ітиметься в третій книжці, а «аплікуха», яку встановлюють на телефон (згадаймо знову прабабусю й уявімо, як кажемо їй «Ба, я встановив додаток на телефон»). Дуже дієва методика покращення настрою, коли день не склався).

І, звісно, виробниками неологізмів є письменники. Павло Тичина, наприклад, це не лише *яблуневоцвітно*, це ще й *весніти, акордитися, лірити*; Максим Рильський — це *чалити* (не *чилити*, хоча це теж неологізм), *дипломатити*; Леся Українка — *громовиця*, Андрій Малишко — *дощовиця*, Сергій Жадан — *депешмодиця...* Гарзд, гарзд, не придумав він такого слова. Хоча міг би!

Колообіг слів у мові — явище постійне, і заміна застарілих слів новими, перехід неологізмів у загальноновживану лексику, витягання історизмів в активний слововжиток — природні процеси, які із часом лише пришвидшуються. Такою є реальність, яку слід прийняти. Тільки з кофтами й светрами якось пригальмуйте, будь ласочка, баба Оля не встигає гуглити.

²² Гаразд; або філіжанка.

На колір і смак товариш не всяк

Фразеологізми

Попри те що в словниковому складі мови постійно відбувається якийсь двіж, слова приходять і йдуть в історію, вступають між собою в непорочні синонімічно-антонімічні зв'язки, набувають десятків значень, на цій одвічній шаленій вечірці завжди присутні одиниці, які дивляться на все це згори власного досвіду й моральних настанов та іронічно посміхаються у вуса. Вони-бо життя виділи по-справжньому, в них-бо акумулювалася історія розвитку мови, і їм-бо як нікому вдається розкрити українську мовну картину світу перед широким загалом.

Он вони, бачите, у народних костюмах, сидять з узваром і дивляться на неологізми, як на трошки тих. Причмелених. Знайомтеся — фразеологізми. Не забудьте шанобливо вклонитися, бо то птахи високого польоту.

Фразеологізм — це стійке сполучення слів, що сприймається як єдине ціле, бо має єдине лексичне значення і не створюється в мовленні щоразу, а відтворюється, як усталена й цілісна конструкція. Простіше: у повсякденному мовленні ми автоматично створюємо певні словосполучення й речення, коли хочемо щось повідомити. Наприклад, побачивши у вітрині книжкової крамниці видання, яке нас зацікавило, ми кажемо: *Учора бачив просто бомбезну книжку, обов'язково її куплю*. Якщо не книжка, це може бути злощасний светр, він же худі (худі — це ж светр?), строката спідниця, восьмикілограмовий кавун, айфон чи жетон у метро, а може й узагалі не бути нічого. Принцип завжди той самий: відповідно до тієї чи іншої ситуації мовець добирає слова і складає їх у висловлення.

Із фразеологізмом такий номер не проходить, бо слова в ньому вже складені й мають на всіх одне лексичне значення. Наприклад, коли ми кажемо, що справу робили *через пень колоду*, то чесно зізнаємося, що *халтурили*, робили *абияк*, і геть не маємо на увазі якийсь пень і якусь колоду. Хіба, може, хтось валить ліс, і тоді ці слова справді можна вжити в прямому значенні. Коли ми стверджуємо, що нам хтось *підсунув свиню*, то абсолютно не про свиню кажемо, а вказуємо, що нас *підставили*, *заподіяли підлість*. Коли хтось каже про нас, що ми *пороху не нюхали*, він хоче доволі недвозначно дати нам зрозуміти, що ми *недосвідчені*. Хоча, якщо відверто, я пороху таки не нюхала.

Оскільки лексичне значення у складників фразеологізму, хай скільки їх є — два, три чи сім — одне, то і в реченні він виступає одним членом. Цю інформацію ми висмикнули з третьої книжки, де про це буде детальніше, однак це важливо розуміти вже зараз: не можна в реченні *Мені підклали свиню* слово *підклали* виділяти як присудок, а *свиню* — як додаток. Обидва слова будуть присудком, бо фразеологізм слід сприймати як єдину, цілісну одиницю.

СИДІТИ СКЛАВШИ РУКИ

Якщо ви хочете дізнатися більше про мовну картину світу, носієм якої є, чи про будь-яку іншу мовну картину світу — сміливо розгортайте фразеологічний словник. Фразеологізми — це просто-таки скарбниця архетипів, концептів і культурних надбань народу. У кожному усталеному вислові ховається ціла ситуація, подія, ба навіть історична перипетія. Чого тільки варті такі фразеологізми, як *через вулицю навприсядки* (на позначення далекого родича); *вишептатися*

як рак у торбі (тобто померти); вискочити як Пилип з конопель (недоладно щось утнути чи сказати). Та тут усі гічкоки зі спілбергами відпочинуть.

Джерел, з яких народ черпає натхнення, створюючи фразеологізми, надзвичайно багато. З-поміж них можна виділити:

- сільське господарство, хліборобство, побут (*орати перелози, прокласти першу борозну, повертати голоблі та ін.*);
- ремесла, заняття, виробництва (*де тонко там і рветься, шите білими нитками, ловити на живця, закидати вудку тощо*);
- театр, музику, кіно (*помінятися ролями, грати роль, перша скрипка і т. д.*);
- військову справу (*здавати позиції, брати рубіж, нюхати порох*);
- народні звичаї та обряди (*давати гарбуза, весільний генерал, сидіти як засватаний тощо*);
- світ тварин і птахів (*птах високого польоту, курям на сміх, як кіт наплакав, корова язиком злизала та ін.*);
- і навіть гру в карти (*розкрити всі карти, розкрити козири, звірити карти тощо*).

А ще в нашій мові неймовірно багато фразеологізмів, що походять:

- з античних міфів (*дамоклів меч, ахіллесова п'ята, авгієві стайні, гордіїв вузол і т. д.*);
- зі світової літератури (*синя панчоха, буря і натиск, фініта ля комедія та ін.*);
- з Біблії (*око за око, Друге пришествя, Страшний суд, голос волаючого в пустелі тощо*).

Назвімо їх інтернаціональними. Вони теж надзвичайно цікаві для вивчення, хоча, щиро кажучи, питомі українські цікавіші тільки тому,

що зберігають у собі цілий історико-культурний шар, який ще належить ретельно дослідити.

Прислів'я, приказки, афоризми

До фразеологічних одиниць належать не тільки словосполучення, а й цілі усталені та відтворювані речення, або вислови.

Мабуть, вам уже оскомину набило твердження, що прислів'я та приказки — це душа народу. Пафосно, справді. Але в цьому є певний сенс.

Прислів'я — це усталений народний вислів, що містить повчальну складову. Наприклад: *В добрім житті кучері в'ються, в поганім — січуться. Шануй батька й неньку, буде тобі скрізь гладенько. Коли любиш, так женись, а не любиш — відчепись* (а й правда!). Таке собі напучування від народу. Але ж ви не думайте зухвало, що всі довкола просто хочуть вам узайве поморалізувати ²³. Просто народ дещо бачив за всю свою історію й у прислів'ях зібрав свій досвід, який і планує передати нам, онучатам голим.

Приказка зазвичай коротша від прислів'я й часто не містить повчання, її вживають за певної ситуації, приказують. Наприклад, *Прововка промовка, а вовк — і в хату* (до людини, яку щойно згадали, а вона раз — і з'явилася); *Серцю не накажеш* (тут і пояснювати не треба).

Крім народних прислів'їв і приказок, фразеологічними є **крилаті вислови**, або **афоризми**, — стійкі фрази, колись сказані чи написані влучно й змістовно. Зазвичай крилаті вислови приходять з літератури, бо хто як не письменники мають поцілювати словом у самісінькі серця. Звісно, ми знаємо, хто в нашій літературі найафористичніший (Сергію Ж., вибач). Безперечно, Ліна Василівна: *Не забувайте незабутнє, воно вже інеєм взялось; Смерть — це ще не поразка; Все квапимось із ніколи в ніколи* і багато-багато інших афоризмів, розтягнених по всьому інтернету й районним газетам.

Проте не літературою єдиною. Наші політики можуть дати фору найгеніальнішим поетам, бо мистецтво слова — це їхній коник. Точніше, конисько, конище, екстракінь. *Впихнути невпихуєме* від

Івана Плюща. *Маємо те, що маємо* від Леоніда Кравчука. *Ці руки ніколи не крали* від Віктора Ющенка. *Пропало все* від Юлії Тимошенко. *Куля в лоб, так куля в лоб* від Арсенія Яценюка. Словом, досить скігліті, шановні кровосісі, з крилатими фразами в нас усе чудово, просто не тільки лиш усі здатні оцінити цього екстраконя.

²³ Це само собою.

Частина 2

Будова слова

Слово утворюється не з довільних звуків, а з певних частин, які називаються **морфемами**. В українській мові до них належать *корінь*, *префікс*, *суфікс* і *закінчення*. Саме ці частини слова в школі ми старанно вимальовували такими симпатичними значками: , , , — хоч навряд чи розуміли, навіщо це треба і яку практичну користь дає. Попри те що визначення морфем, може, і не гарантує високої зарплатні чи просування кар'єрними сходами, уміння їх виділяти й розуміння, як утворилося те чи інше слово, можуть справді стати в пригоді.

Яка морфема найкрутіша?

Усі ми знаємо, що в слові є частина, без якої нічого не буде. От узагалі — ні-чо-го. Назва в неї, відповідно, красномовна й метафорична — корінь. Однак насправді частин, без яких вечірки не буде, дві. Зараз розкажу.

Корінь

Отже, корінь, який ми позначаємо горизонтальною дужечкою — . Чому ж він такий важливий? Звісно, тому, що саме в ньому міститься основне лексичне значення слова. Хай які навколо мали би бути префікси із суфіксами, відкинувши їх, ми все одно розумітимемо, що корінь *-ход-* — це про пересування на ногах чи лапах (*ходити, приходять, входиш, переходите, заходь* тощо), а *-ліс-* — про географічну територію з багатьма деревами (*лісок, прилісний, лісник, пролісок* та ін.). Основне значення кореня в подальшому уточнюють афікси (це все ті самі префікси із суфіксами), які утворюють нові слова й форми слів, проте саме від кореня залежить, чи існуватиме слово взагалі.

Корінь дає змогу визначити походження, дослідити історію слова, що часом буває неймовірно цікаво. На основі коренів укладають етимологічні словники, де детально розглядають історичні зміни слів і порівнюють їх зі словами споріднених мов.

Чи бувають слова без коренів? Ні. Проте бувають такі, у яких корінь визначити надзвичайно важко, а ще важче — відділити його від інших морфем. Такі корені називаються **зв'язаними** — у процесі складних історичних пертурбацій, змін, скандалів та інтриг вони стали невіддільними від префіксів і суфіксів, тому без них функціонувати не можуть. Таким, наприклад, є няшний корінь *-ня-* у слові *від-ня-ти* і не такий няшний *-дяг-* у словах *о-дяг, о-дяг-нений, о-дяг-ати*. Від'єднайте-но ці корені від префіксів — і що буде? А нічого не буде,

бо корені *-ня-* і *-дяг-* уже неспроможні вказувати на лексичне значення самотійно.

А корені, які спокійнісінько собі живуть і самовиражаються без усяких там афіксів, називаються, звісно, **вільними** (саме такими є наведені вище *-ход-* і *-ліс-*). Вільних мовних одиниць у нас вистачає, пригадаймо хоча б наголос із «Чути українською». У межах вільних коренів буває життя: тут вам і чергування (*приходити* — *вхідний* — *ходжу*; *берег* — *прибережний*), і випадіння голосних (*сон* — *сновида* — *снодійне*), і злочинні угруповання з кількох коренів (*пароплав*, *сонцесяйний*, *перекотиполе*) тощо. Словом, вільний корінь на те й вільний, щоб жити за власними правилами й творити ті слова, які потрібно мовцям у певний історичний період.

Мовознавці стверджують, що в українській мові є приблизно 15 000 коренів. Ви можете здивуватися: чому так мало? Адже самих слів у мові значно більше! Це справді так і вчергове повертає нас до мудрої мови, яка питає: «Друже, невже ти думаєш, що на кожне явище дійсності я тобі видумуватиму новий корінь? Оце вже ні. Бери, будь ласка, якийсь із тих, що вже є, і твори собі нове слово, скільки серденько твоє забажає». Справді, навіщо вигадувати новий корінь (і на його основі — нове слово), пов'язаний з білим кольором, якщо вже є корінь *-біл-* і від нього можна утворити дієслово (*білити*, *побілити*, *вібилити*, *забілити*), прикметник (*білий*, *білесенький*, *білявий*), дієприкметник (*побілений*, *побілілий*) і купу іменників (*білявка*, *білизна*, *білок*, *білянка*, *побілка*, *білість*)? Вигадувати щоразу нові корені — не наш метод. Наш — гортати етимологічний словник під прохолодне просеко і вражатися, скільки всього вже придумали до нас.

Слова, що мають спільний корінь, є **спорідненими**, або **спільнокореневими**. Тут усе просто: 1) визначаємо в переліку слів корінь; 2) виявляємо, що він спільний для всіх; 3) тішимося; 4) влаштуємо вечірку на честь спільнокореневих слів. Наприклад, у словах *піддубник*, *дубок*, *дубовий*, *дубчак* і навіть *дїброва* (нагадую, корінь вільний, у ньому відбулися історичні зміни голосного, але він усе так само має лексичне значення, пов'язане з дубом) спільний корінь очевидний, тож усіх їх ми сміливо називаємо спільнокореневими. У мовознавстві кажуть, що слова зі спільним коренем формують цілі словотвірні гнізда, можливо, із часом з тих гнізд постануть наддержави, але це буде трошки пізніше, у розпал вечірки.

Проте у визначенні спільнокореневих слів може критися засада. Будьте уважні: **не є спільнокореневими** форми того самого слова. Скажімо, різні відмінки слова *вода* (*води, воді, воду, водою*) чи особи дієслова *реготати* (*реготу, реготемо, реготеш, реготете, реготуть*) — не споріднені слова, а просто різні форми одного слова. Не належать до споріднених і улюблені наші омоніми: так, попри те що в словах *місток* і *місто* корені звучать і пишуться однаково, вони різні, бо мають відмінне походження й лексичну наповненість.

Корінь справді є основною одиницею, з якої постає повноцінне слово. А як ми вже знаємо, слово — це елемент картини світу, що називає певне явище дійсності. Однак самого лише називання для мовлення недостатньо — слова утворюють речення, або висловлення, і щоб логічно між собою пов'язуватися, їм потрібна ще одна частинка.

Закінчення

Якщо корінь зберігає в собі лексичне значення, то закінчення виражає значення граматичне. Що воно таке, те граматичне значення, так і хочеться спитати, еге ж? Усе просто, як завжди. Прочитайте речення, придумане колись Л. Щербою: *Глока куздра штеко будланула бокра і курдячить бокреня* — і скажіть, чи зрозуміло з нього, що приблизно відбувається. Очевидно, що якась особина жіночої статі *куздра* щось таке утнула (*будланула*, ще й *штеко*) з особиною чоловічої статі *бокром* і кошмарить (*курдячить*) якесь дитячко-*бокреня*; сама вона при цьому має характеристику *глока*. Як ми визначили стать, характеристику й дію? Завдяки закінченням. Це вони такі круті, що для вираження граматичних значень їм не надто й потрібні значення лексичні. Саме за закінченням *-а* у слові *глока* ми розуміємо, що йдеться про певну ознаку; саме закінчення *-а* у слові *куздра* вказує на жіночий рід, а у слові *бокра* — на чоловічий рід, ужитий у формі знахідного відмінка; саме завдяки закінченню *-ть* ми розуміємо, що *курдячить* — це дієслово теперішнього часу.

Як бачимо, закінчення — змінна частина слова, що (науково) виражає граматичні значення, або (по-шкільному) вказує на

відношення між словами в реченні. І позначається зворушливим квадратиком □ : *весн^а*, *весн^{ою}*, *веснян^{ого}*, *веснян^{им}*.

Тепер забудьмо про шкільне визначення, а краще звернімо увагу на те, що закінчення ще називають **флексією**. Це важливо не в контексті мого одвічного бажання висмикнутися з термінами, а в тому сенсі, що має надзвичайне значення для нашої мови, яка належить до **флексивного типу**. Флексивні мови — це ті, у яких граматичні значення виражаються в межах слова саме за допомогою закінчень. Такими є польська, литовська, давньогрецька та й загалом багато індоєвропейських мов. Можливо, вам зараз здається, що інакше й бути не може — і це ще одне свідчення того, що на світ ми дивимося крізь рамку нашої мовної картини. Однак інакше бути може, ще й як. Є мови, у яких слова незмінні, як наші прислівники, а граматичні значення виражаються за допомогою порядку слів у реченні та інтонації (в'єтнамська, китайська); в інших цю роль на себе взяли афікси, які можуть мати лише одне граматичне значення, і хоч ти трісни (турецька, угорська, фінська). Термінів, якими називають ці, протиставлені флексивним, мови, я не озвучуватиму, просто ще раз наголошу: закінчення в нашій мові — надзвичайно важлива частина слова, хоч ми про це навіть не замислюємося.

Визначити закінчення легко: змінюємо слово (за відмінками, родами, особами, часовими формами, як хочемо, так і змінюємо) — і ту частину, що змінилася, й обводимо в уявний квадратик. Наприклад: *світло* — *світла*, *світлу*, *світлом*, *у світлі*; *самець* — *самиця*; *в'яжу* — *в'яжеш*, *в'яжете*, *в'яжуть*; *ходить* — *ходила*, *ходитиму*. Жодній іншій українській морфемі такої розкоші, як змінюватися, не надано, тож мінлива й непостійна, як настрої навесні, частина слова однозначно буде закінченням.

Проте що робити, якщо корінь є, а закінчення немає, як-от у словах *брат*, *дзвін*, *палац*, *площ*, *шкіл*, *назв*? Перше правило читачів цієї книжки: не панікувати. Друге правило читачів цієї книжки: згадати анекдот про ховраха. Тобто «не знаєте»? Ми ще в першій книжці про нього згадували! Отже: ви бачите закінчення? Ні? А воно є! Якщо раптом у словах закінчення не виражене якимось звуком чи комплексом звуків, це означає, що воно **нульове**. Саме зараз і саме в

цьому відмінку в нього ресурс на нулі, проте щойно ви зміните слово — воно одразу з'явиться й помахає вам радісно ручкою: *брат* — *брата, братові*; *палац* — *палацу, палацом*; *площ* — *на площах*; *назв* — *під назвами*.

Однак є й такі слова в українській мові, які закінчень справді не мають. Це **незмінні** слова:

- числівники: *багато, мало*;
- неозначена форма дієслова (інфінітив): *кохати, стрибати, перепрошувати* (ні, *-ти* в цих словах — не закінчення. Ні, чесно, не закінчення. Повірте. Ні);
- прислівники й дієприслівники: *холодно, взимку, співаючи, мріючи* та ін.;
- службові частини мови: *мов, нібито, невже* тощо;
- іншомовні іменники: *таксі, бюро, колібри* (*метро* й *пальто* в українській мові вже давно змінні, прийміть це нарешті, якщо досі ні) тощо.

Попри те що закінчення таке круте й саме від нього в граматиці залежить якщо не все, то багато чого, — воно має свої комплекси. Не таке воно вже й усемогутнє, бо граматичні значення виражає, а от слів нових не утворює. Оця вся вакханалія зі змінами — це лише різні форми того самого слова, хай скільки разів те закінчення поміняється. Воно може скакати хоч гопки, але слово лишиться тим самим. А от творення нових слів — це вже робота префіксів і суфіксів.

Префікс

Ну, тут ви знаєте все, тому розходимося. Жартую. Префікс — це частина слова, що стоїть на початку і слугує утворенню нових слів (*глядач* — *наглядач, оглядач*) чи форм того самого слова (*везти* — *привезти, іти* — *прийти*).

Правопис префіксів ми вже розглянули в книжці «Чути українською», і загалом можна стверджувати, що ця морфема дуже невибаглива. Крім того, на відміну від роботяги-суфікса, префікс доволі розслаблений, зазвичай його завдання — уточнювати лексичне значення, що містить корінь. Наприклад, приєднання різних префіксів до слова *тягнути* може бути і забавою перед сном, і вказівкою на нюанси значень: **розтягнути** (хлопців, які чубляться); **відтягнути** (фанатку від Олега (не того!)); **обтягнути** (талію сантиметром і заплакати); **натягнути** (шапку на вуха); **стягнути** (війська до кордону); **притягнути** (до відповідальності); **втягнути** (нешасну колежанку в конфлікт); **затягнути** (диван на сьомий поверх) і так далі. Це дуже цікава й пізнавальна розвага, рекомендую.

Єдине, що треба згадати: префікс ніколи не переводить слово з однієї частини мови в іншу, тобто не робить іменник прикметником, дієслово — іменником, прикметник — прислівником. Не вміє він. Усе це вміє, знає, практикує лише суфікс.

Суфікс

Це монстр, присягаюся. Усе, що несеться в словотворі, — це його паличок, складених дашком \wedge , діло: Вам потрібно утворити віддієслівний іменник? Легко: *дзвонити* — *дзвонар*, *слухати* — *слухач*. Хочеться прикметників від іменників? Та завиграшки: *стіл* — *столовий*; *пісок* — *піщаний*. Дієприслівників треба? Він може: *співати* — *співаючи*; *робити* — *робивши*. Здрібнілості вам відсипати? Натє: *річечка*, *горенько*, *тутоньки*, *одненький*, *малюсінька*. Чи згрубілості? *Вітрище*, *коняка*, *зміюка*, *хлопчисько*. Позначення професій брать будете? Сьогодні зі знижкою, беріть оптом: *лікар*, *викладач*, *будівельник* — сюди ж фемінітиви *лікарка*, *викладачка*, *критикиня* ²⁴. Забирайте вже тоді й особливості зовнішності, не стійте дурно, не закривайте прилавок: *вухань*, *бровань*, *бородань*, *здоровань*.

Отже, суфікс — це частина слова, що стоїть після кореня і здебільшого слугує утворенню нових слів, рідше — форм того самого слова.

Чи багато суфіксів в українській мові? Так. Чи продуктивні вони? О так. Чи перераховуватимемо ми їх усі зараз? Ні. Чи варто присвятити свій час вивченню суфіксів і тому, що вони витворюють у нашій картині світу? Дуже, дуже варто. Український суфіксальний словотвір надзвичайно цікавий і містить у собі цілий всесвіт. А вкупі з префіксальним — то взагалі справжня феєрія.

Суфікси перебувають під пильним наглядом мовознавців, їм присвячують монографії, про них пишуть дисертації, ними захоплюються і поважають. Ми теж так робитимемо, особливо коли вивчатимемо творення різних частин мови.

Якщо вам здається, що суфіксам ми приділили надто мало уваги, не засмучуйтеся: ми повертатимемося до них постійно в подальших розділах. Тобто просто зараз.

²⁴ Про фемінітиви ми обов'язково поговоримо в розділі, присвяченому іменнику.

Частина 3

Повнозначні частини мови

Поділ слів на частини мови ґрунтується на таких показниках: 1) чи має слово своє лексичне значення; 2) чи послуговується воно своїми категоріями; 3) чи виконує в реченні якусь роль. Якщо всі три показники слову властиві, воно бере печивко й, пишаючись, відходить у компанію повнозначних (самостійних) частин мови. Якщо ні, то слово залишається серед неповнозначних (службових), що також почесно.

Розділ 8

Усе має імена

Іменник

Розгляд повнозначних частин мови, звісно, завжди починають з **іменника**. Завжди — бо він є оптимальним виразником сутності слова як такого, він означає предмет. А в поняття «предмет» входить усе, що людина бачить навколо себе, що уявляє, коротше, те, чому вона дає імена. Оскільки давати імена всьому, що бачить навколо, людина полюбляє, то в контексті лінгвістичному предметами вважаються і речі, і явища природи, і стани, і живі організми, словом, усе те, що відповідає на питання *хто?* або *що?*

Іменник репрезентує одну з основних категорій людського мислення: сутність. Вивчення сутностей і способів їх називання в мові сягає античної філософії, а особливо було розвинене в Середньовіччі, відомому своєю потужною дискусією щодо «речей» та їхніх «імен».

Іменник стоїть на чолі повнозначних частин мови, бо в нього є власні категорії, які він позичає прикметнику, займеннику та числівнику. Тому останні ще часто називаються іменними: вони перебувають під потужною протекцією іменника, послуговуються його категоріями й залежать від нього в реченні. Можна було б назвати іменник найголовнішим серед усіх частин мови, але це надто ризиковано, бо за нашими висловленнями уважно стежить дієслово, з яким в іменника давні, як би то сказати, взаємини.

Однак поза всяким сумнівом те, що іменник — надзвичайно досвідчений, мудрий і вправний воїн на мовному поприщі. У нього, повторімося, є власні категорії (роду, числа й відмінка), у реченні він може бути головним членом, а може — другорядним, а значення

предметності, властиве йому, охоплює неймовірно широкий спектр явищ.

Спектр такий широкий, що в межах цієї частини мови виділяються цілі лексико-граматичні розряди: загальні і власні, конкретні й абстрактні, збірні й речовинні іменники, назви істот і неістот. Розгляньмо їх усі (ну а як!).

Загальні і власні іменники

Риторичне запитання: чи пам'ятаєте ви, що ми говорили про лексичне значення слова й дерево? Так-так, я розумію. Тому нагадую: ми там щось мололи про тополю, черешню й дуби з кленами. Для отакої от балаканини про узагальнене поняття будь-чого в мові є **загальні** іменники. Наприклад, називаючи *коня*, *стіл* і *морозиво* в одному реченні, ми: 1) ризикуємо, що нас остерігатимуться; 2) вживаємо три загальних іменники, які означають низку однотипних предметів.

А **власні** іменники виділяють окремі предмети з ряду однотипних, наприклад *річка* — це загальна назва природного водного потоку, а от *Дніпро* — це вже наша ріднесенька власна назва, і ніякий це не природний водний потік, а лани широкополі, кручі і реве ревучий-взагалі-то.

Власні іменники ми пишемо з великої літери, яка часто допомагає мовцю виділяти щось із ряду однотипних одиниць. Є літературні мови, як-от німецька, де з великої пишуть усі іменники, але ми так не робимо. У нас до власних назв належать:

- імена людей, прізвища та по батькові: *Олег* (не той!), *Сергій Вікторович Жадан*, *Орися*, *Домбровська Світлана*;
- псевдоніми й прізвиська: *Остан Вишня*, *Таємнича Незнайомка*, *Сірий*, *Бодя*;
- клички тварин: *Кефірчик*, *Сірко*, *Нявчик*;
- географічні й астрономічні назви: *Україна*, *Горішні Плавні*, *Юпітер*;

- назви літературних творів, які ще й беруться в лапки: «Амадока», «Кайдашева сім'я»;
- назви установ, підприємств, компаній, які також беруться в лапки: «Віхола», «Видавництво Старого Лева», «Київстар» та інші іменники.

Забігаючи наперед, уточнімо, що власні іменники майже не вживаються в множині.

Варто розрізнити загальні й власні іменники, якщо вони в парі: планета Юпітер, письменник Олег (що, хіба ні?!), місто Горішні Плавні, роман «Амадока», компанія «Київстар» — це загалом неважко, як бачимо.

Мовна свідомість полюбляє «узагальнити» власні назви, коли певні предмети стають у житті людини звичними. Так сталося, наприклад, із конверсами (тими, що кеди), памперсами (тими, що підгузки), кольтом і маузером (тими, що зброя) і навіть одеколоном, eau de Cologne — «водою з Кельна». Насправді так багато із чим сталося, аж страшно уявити (але ви не бійтеся).

Конкретні й абстрактні іменники

Розподіл іменників за конкретністю / абстрактністю базується на одному простому принципі: якщо іменник позначає щось, що можна поррахувати, то він **конкретний**, як представник вуличної культури дев'яностих. Наприклад: *хлопець, синиця, джка, будинок, вулиця, озеро*. Якщо іменник називає не матеріальний об'єкт, а узагальнене у людській свідомості явище, що не підлягає обрахунку, він **абстрактний**. Наприклад: *мрія, переговори, хвороба, кмітливість, іменини, біганина, лихо, щастя* тощо.

Тут ми також трохи забіжимо наперед і уточнімо, що конкретні іменники можуть мати форми однини й множини, а абстрактні часто вживаються лише в якійсь одній: або в однині (*кмітливість, біганина*), або в множині (*переговори, іменини*).

Збірні й речовинні іменники

Збірні іменники ви впізнаєте серед тисячі не за губами й голосом, а за суфіксами. Вони позначають предмети в їхній сукупності й утворюються за допомогою **суфіксів**

-ств-: *студентство, птаство, селянство*;

-н-, -л-, -с-, -з-: *комашня, бадилля, волосся, галуззя*;

-от-: *біднота, парубота*;

-инн-: *гарбузиння, стебелиння*;

-няк-: *дубняк, хмизняк, лозняк* та ін.

Щоб розуміти весь розмах можливостей творення збірних іменників української мови, варто знати, що в Україні є щонайменше два села під назвою *Івання*. Вочевидь, можна знайти й *Ольг'я* чи *Світлання*. А що, чом би й ні.

Речовинні іменники позначають однорідні маси, речовини. Це назви металів (*залізо, мідь, сталь*), рідин (*вода, вино, молоко*), хімічних елементів (*водень, азот*), ягід, овочів, злаків (*малина, капуста, жито*), різних матеріалів (*вапно, глина, пісок*), ліків (*аспірін, клофелін, ібупрофен*), продуктів харчування (*мед, борошно, сало*) тощо. Ці іменники вживаються переважно в однині.

Назви істот і неістот

Якщо вам здається, що тут і говорити немає про що, бо і так зрозуміло: усе живе — істоти, усе неживе — неістоти, — то ніт. Поділ іменників на назви істот і неістот у мові дещо не збігається з розрізненням у реальній дійсності.

Само собою, до **істот** належать назви людей, тварин, птахів і хто там ще живіший від усіх живих? Ні, не Ленін, у нього із цим якраз певні проблеми. Додамо сюди ще риб і комах: *парубок, викладачка, тигр, собака, карась і павук* (бр-р, ні, давайте не павука, давайте краще жука. Ох, це ще гірше, ну, хай буде павук. Але маленький!). А от сукупності людей, тварин, птахів, комах і риб до істот уже не належать: *народ, натовп, селянство, птаство, табун, згряя, косяк* (риб, друзі, риб) — у мові трактуються як **неістоти**.

Хай як дивно, але до істот у мові зараховуються міфічні й демонологічні, вигадані персонажі: *відьма, русалка, домовик, лісовик, сфінкс, Зевс* і навіть *дракон* (дуже прикро, що драконів не існує, між іншим).

Як бачимо, частина мови іменник охоплює надзвичайно широкий перелік значень, які так чи інакше виражають у мові категорію предметності. У межах лексико-семантичних розрядів, які ми щойно розглянули, можна виокремлювати ще багато груп, підгруп і групенят. Але ми не робитимемо цього, бо на нас чекають граматичні категорії, без яких загалом складно уявити українську мову.

Триєдина сутність роду, числа й відмінка любить нас. Амінь. Тобто імень.

Рід іменників

І одразу ми пірнаємо в скандал. Не тому, що категорія роду українських іменників скандалістка, а тому, що суспільні тенденції її переосмислення часом набувають несподіваних форм.

За незначними винятками, усі іменники поділяються на три групи: чоловічого, жіночого й середнього роду. Зазвичай їх розрізняють за закінченнями, але для носіїв української мови питання розмежування іменників за родами не актуальне, бо мовна свідомість робить це автоматично: *степ, стілець, Микола, батько* — чоловічий рід; *путь, любов, сестра, Суліко, мати* — жіночий рід; *море, срібло, насіння, курча* — середній рід, і це очевидно, чи не так? Як таких спеціальних закінчень, які свідчили би про якийсь певний рід, немає, усі вони потроху функціонують у кожній групі.

В українській мові є також іменники, що належать до спільного роду, бо позначають особу за характерними діями чи поведінкою: *писака, читака, базіка, посіпака, гуляка, кривляка, стиляга, ледацюга, прибудда, плакса, причепа, невдаха, підлиза, єхида, ненажера* ²⁵ тощо. Щоб виявити, про кого саме йдеться — чоловіка чи жінку, — слід звернути увагу на прикметник чи займенник біля іменника: *якась писака, невгамовний базіка, справжній кривляка* і так далі. А самі по

собі іменники спільного роду — за мир в усьому світі і єднання чоловічо-жіночих душ.

Так а коли буде скандал? Де епічна битва родів? Коли полетять шашки й помідори?

Спокійно, ми в епіцентрі подій.

Традиційно в українській граматиці іменники, що позначають осіб відповідно до їх фаху, спеціалізації, типу професійної діяльності, якщо не було усталених відповідників жіночого роду, вживали в чоловічому роді. Наприклад: *директор, професор, будівельник, фотограф, агроном*. Однак сучасна тенденція до гендерної рівності між чоловіками й жінками, що спостерігається в українському суспільстві (і це прекрасно), позначилася й на мовних одиницях. Зокрема, це стосується іменників, які у своєму словотворчому арсеналі мають достатньо засобів, щоб перевести вказані вище назви в жіночий рід: *директор — директорка, професор — професорка, будівельник — будівельниця, фотограф — фотографиня чи фотографка, агроном — агрономка*. Ці страшні для прихильників ідеї «навіщо щось змінювати?» слова називаються **фемінітивами**, і саме фемінітиви останнім часом є предметом палких дискусій, стьобу, знущань і непозбувної бентеги.

Нічого поганого у фемінітивах немає. Навпаки, якщо в мові є спеціальні засоби для творення слів, це чудово. Було б значно гірше, якби таких засобів не було. Ані *вчителька*, ані *поетеса*, ані *актриса*, ані *заступниця радника* раніше велемовний люд не лякали, то чому лякає *філологиня* чи *критикеса*? Розкрию секрет: поширений аргумент «мені ріже вухо» не працює. Мова сама вирішить, які форми в ній усталяться, а які — підуть у небуття, бо не приживуться. А вуха треба берегти.

Якось усе одно без скандалу вийшло, аж невдобно. Спробуймо виправитися в наступних категоріях іменника.

Число іменника

У числових питаннях влаштувати скандал важкувато, але немає нічого неможливого для лінгвістично підкутих людей.

Отже, іменнику властиві форми однини (коли предмет один ²⁶) та множини (коли предметів більше від одного). Наприклад: *день — дні, автомобіль — автомобілі, галактика — галактики, ручка — ручки, село — села.*

Двоїна

А колись у нашій мові була окрема форма на позначення двох предметів чи осіб — **двоїна**. Її формування сягає ще праіндоєвропейської мовної спільності, вона була активно вживаною в праслов'янській мові, але зараз збереглася лише в словенській і трохи в хорватській. Проте діалекти на те й діалекти, щоб ховати від літературної мови архаїчні форми, тому, якщо хочете почути про *дві корови, дві літри* чи *два серці*, вирушайте на південь України, а можете навіть і під Київ — у селах добрі люди бережуть двоїну для спраглих живого мовлення вух.

Протиставлення за одніною–множиною притаманне багатьом іменникам, але не всім. Є й такі, що вживаються лише в однині або тільки в множині.

Лише в однині виступають іменники:

- речовинні: *борошно, сіль, пиво, молоко, ванно* та ін.;
- збірні: *дрібнота, агентура, вчителювання, рідня* тощо;
- абстрактні: *радість, тиша, блиск, садівництво* і под.

Лише в множині вживаємо:

- назви парних чи симетричних предметів: *ворота, ножиці, ковзани, штани* тощо;
- назви предметів, що позначають сукупність: *гроші, кучері, солодощі, нутрощі* та ін.;
- назви речовин: *вершки, ліки, дріжджі*;
- часові поняття: *канікули, роковини*;
- назви дій, процесів і станів: *хрестини, піжмурки, збори* та ін.

Звісно, деякі іменники можуть порушувати правила й подекуди грішити: *сіль* — *солі*, *любов* — *любові*, *ковзани* — *ковзан*, *штани* — *штан*... Ну, добре, не штан, нема такого слова. А шкода.

Відмінки іменників

Не виходить щось поскандалити, еге ж? Та й нічого, он у нас відмінки на черзі. Їх багато, вони вередливі.

Категорія відмінка виражає відношення іменника до інших слів у реченні. Наприклад, у реченні *Олена купила будинок без вікон* є три іменники, і всі вони вжиті в різних відмінкових формах відповідно до вимог передачі змісту речення.

Відмінків в українського іменника й усіх тих частин мови, яким він їх позичає, сім.

Називний відмінок	<i>жаба</i> хто? що?	<i>Сергій Вікторович (та невже!)</i>
------------------------------	----------------------	--------------------------------------

Родовий відмінок	<i>жаби</i> кого? чого?	<i>Сергія Вікторовича</i>
-----------------------------	-------------------------	---------------------------

Давальний відмінок	<i>жабі</i> кому? чому?	<i>Сергієві Вікторовичу</i>
-------------------------------	-------------------------	-----------------------------

Знахідний відмінок	<i>жабу</i> кого? що?	<i>Сергія Вікторовича</i>
-------------------------------	-----------------------	---------------------------

Орудний відмінок	<i>жабою</i> ким? чим?	<i>Сергієм Вікторовичем</i>
-----------------------------	------------------------	-----------------------------

Місцевий відмінок *на жабі* на кому? на чому? *на Сергієві Вікторовичу*

Кличний відмінок *жабо* — *Сергію Вікторовичу, альо!*

Із цих семи форм один відмінок називається **прямим**, він виражає незалежність іменника й трапляється лише тоді, коли в реченні іменник виступає підметом. Решта всі **непрямі**, вони виражають залежність іменника від інших слів у реченні.

Якщо вас долає непереборне бажання понити в розрізі проблеми «А чо їх так бага-а-ато?», то спішу дати відсіч: не гнівить лексико-семантичну систему, в угорців відмінків узагалі 35, і нічого, тримаються, не нарікають.

Питання, на які відповідають іменники в тому чи іншому відмінку, наведені в таблиці вище, а назви відмінкових форм говорять самі за себе (це поширене явище в українській мовознавчій термінології, за що й любимо), наприклад: *давати кому? чому? орудувати ким? чим?* Усе просто.

Самобутність української мови підтверджується наявністю в ній кличної форми, хоча прикрий факт у тому, що про неї дедалі більше забувають. **Кличний відмінок** застосовують до іменників, що позначають осіб або — ширше — загалом істот: *Лесю, Іване, Свириде Опанасовичу, діду, тату, мамо, сестро, жабо* тощо. Але чомусь носії української ігнорують його, замінюючи називним. Не треба так робити, друзі, кличний відмінок класний і зовсім не складний, як ми побачимо трохи далі.

Відміни іменників

Залежно від типу закінчень іменники поділяються на чотири відміни, що мають свої правила відмінювання. І тут теж не дозволяється

нарікати, бо раніше їх було шість. Тож зберімося й швидесенько пробіжімося по цих, безперечно, прекрасних групах.

До **першої відміни** належать іменники чоловічого, жіночого й спільного роду із закінченням **-а (-я)**: *староста, Микола, директорка, Оля, суддя* та ін.

До **другої відміни** входять іменники чоловічого й середнього роду з нульовим закінченням (*ліс, дуб, степ* і ін.) та із закінченнями **-о, -е** (*село, перо, море, сонце* тощо) і трохи **-а (-я)**.

Іменники першої й другої відміни об'єднуються в групи залежно від кінцевого приголосного основи. Якщо він твердий, іменники належать до **твердої** групи. Якщо м'який — до **м'якої**, якщо шиплячий — до **мішаної**:

Тверда група М'яка група Мішана група

Перша відміна *Микола, річка суддя, Оля площа, круча*

Друга відміна *степ, літо пень, карась плащ, плече*

От тільки не треба питати, навіщо вам це знати. Ось навіщо: в іменників першої відміни закінчення в орудному відмінку різняться залежно від групи. Якщо група тверда, закінчення буде **-ою**, а якщо м'яка чи мішана — **-ею**: *річкою*, бо тверда група, але *кашею*, бо мішана; *формулою*, бо тверда, але *стелею*, бо м'яка.

Те саме робиться й з іменниками другої відміни. Якщо слово належить до твердої групи, в орудному відмінку закінчення буде **-ом**, якщо до м'якої чи мішаної — **-ем**, порівняйте: *Іваном, столом, вікном* (тверда група), але *Василем, фюзеляжем, карасем* (м'яка і мішана групи).

До **третьої відміни** належать іменники жіночого роду з нульовим закінченням (*сіль, ніч, ніч* тощо) та іменник *мати*. Фішкою цієї відміни є те, що в орудному відмінку в іменниках відбувається

подовження звуків, яке ми так детально розглянули в попередній книжці: *сіллю, піччю, ніччю*.

Четверту відміну складають іменники середнього роду із закінченням **-а (-я)**, у яких при відмінюванні з'являється суфікс **-ен-** чи **-ат-** (**-ят-**). Наприклад, при відмінюванні слова *ім'я* — *імені, іменем* з'являється суфікс **-ен-**, при відмінюванні слова *теля* — *теляті, теляти* з'являється суфікс **-ят-**, а при відмінюванні іменника *листя* — *листю, листям* не з'являється нічого, отже, що? Правильно, отже, іменник *листя* належить до другої відміни.

І повернімося до **кличного відмінка**, якого ми чомусь так боїмося. Він насправді няшечка, і незрозуміло, чого його так панічно жахаються.

Закінчень у кличному відмінку іменників буває лише п'ять: **-о, -у, -ю, -е, -є**. Інших — не буває. І це вже добра новина. Тепер поступово.

Закінчення **-о** в кличному відмінку мають лише іменники першої відміни твердої групи й усі жіночі по батькові: *Олена* — *Олено*, *Микола* — *Миколо*, *староста* — *старосто*, *Світлана Василівна* — *Світлано Василівно*.

Закінчення **-у** мають іменники другої відміни твердої та мішаної груп:

- що мають суфікси **-ик, -ок, -ко**: *Богданчику, зайчику, монтажнику, грабіжнику*;
- що закінчуються на **г, г, к, х**: *маркетологу, Людвігу, Олегу* (й *Олеже*), *Генріху, олігарху*;
- іменники *сину, тату, батьку, діду* й *дядьку*;
- іменники, основа яких закінчується на шиплячий, а також усі чоловічі по батькові: *паничу, викладачу, читачу, товаришу, Петровичу, Володимировичу*.

Тут трошки зупинімося й ще раз повторімо: всі жіночі по батькові в кличному відмінку мають закінчення **-о**, а чоловічі — **-у**. І все!

Закінчення **-е** в кличному відмінку мають:

- іменники першої відміни м'якої та мішаної груп: *воле, письменнице, богине, мише, душе*;
- іменники другої відміни твердої групи: *пане, юначе, Антоне, Степане, Даниле*;
- іменники другої відміни м'якої групи, які закінчуються на *-ець*: *жнець — женче, хлопець — хлопче*;
- іменники другої відміни мішаної групи, зокрема ті, що закінчуються на *-ж* чи *-р*: *Тиміш — Тимоше, Довбуш — Довбуше, столяр — столяре*;
- іменники третьої відміни: *ноче, Любове, радосте*.

Закінчення *-є* в кличному відмінку мають іменники першої відміни м'якої групи, що закінчуються на *-ія* або на *-я*, перед яким є апостроф: *мрія — мріє, Соломія — Соломіє, сім'я — сім'є, Валерія — Валеріє*.

Закінчення *-ю* в кличному відмінку мають:

- імена людей, що належать до м'якої групи першої відміни: *Вітя — Вітю, Оля — Олю, Костя — Костю, Вітуся — Вітусю*;
- іменники м'якої групи другої відміни: *царю, косарю, дідусю, видавцю, іноземцю, красеню*.

Це все. Чесно. То невже ж так страшно? Та припиніть, якщо страшно, можна перечитати ще раз, а тоді — ще. Це помічна метода, рекомендую.

Про іменники можна говорити вічно. Щиро зізнаюся, що в цьому розділі згадано далеко не все, що цікаво було би про нього дізнатися. Однак ми не можемо присвятити книжку одній частині мови, хоча вона була би не проти. Тому ходімо далі, усе одно з іменником ми зустрінемося ще не раз.

²⁵ Ви прочитали короткий виклад основних етапів життя однієї невідомої авторки.

²⁶ Капітан Очевидність схиляється перед богинею Ох І Сказала.

Усі імена мають ознаки

Прикметник

Якби хто хотів прикладів справжньої дружби, то ось один з них.

Іменник позначає предмет, а **прикметник** — ознаку предмета. І вони просто-таки нерозлучні. Якщо на вечірці ви бачите прикметник, це означає, що десь у натовпі чи на барі обов'язково є іменник. Інакше не буває. Прикметник так тісно пов'язаний з іменником, що перейняв від нього фактично все: і рід, і число, і відмінок. Якщо іменник жіночого роду вжито в однині і в орудному відмінку, усе те саме робиться і з прикметником: *суворою правдою, материнською любов'ю, випраною футболкою* і так далі. Хай як змінюватиметься іменник, прикметник дзеркалитиме це все до якнайменшої дрібниці. Ох уже ці співзалежні стосунки.

Але якщо серед людей співзалежність не віщує нічого доброго, для частин мови такий стан справ цілком вигідний. Якщо є щось, що існує (у реальній дійсності, в уяві — байдуже), значить, у цього чогось є певні ознаки. Якщо є ознаки, значить, вони комусь або чомусь належать. І що більше таких ознак, то чіткіше можна окреслити сам предмет. Ось така мовна досконалість. Чергова мовна досконалість.

Крім того, прикметники не прив'язуються суто до якихось конкретних іменників. Наприклад, *золотий* може стосуватися різних предметів: *золотим* може бути зуб; *золотою* — каблучка; *золоте* буває *листя* для особливо поетичних громадян; *золотою* є *дитина*, яка слухається, грається сама і їсть котлети; *золоті* бувають *дні*, коли не треба писати книжок, а можна гайнути в Карпати тощо. Словом, прикметники виражають ознаку тих предметів, яких хочуть. І значення своє змінюють відповідно.

А за значенням виділяють два основних розряди прикметників: якісні й відносні (присвійних уже давно не виділяють, не починайте).

Якісні прикметники

Прикметники називаються **якісними** не тому, що в них немає жодного ганджу чи вони досконалі повністю (хоча самі прикметники навряд чи будуть проти такої характеристики), а тому, що позначають ознаку безпосередньо, прямо, безвідносно до чогось. Спростуємо. До якісних прикметників належать ті, що позначають:

- колір, розмір, вагу, зовнішні особливості предмета: *білий, оранжевий, великий, важкий, круглий*;
- смакові якості: *кислий, солодкий, гіркий, смачний*;
- фізичні властивості предмета: *холодний, твердий, гострий, дзвінкий*;
- фізичні якості людини й інших істот *здоровий, худий, стрункий, прудкий*;
- психичні властивості, характер, почуття й под.: *розумний, сумний, радісний, веселий, рішучий* тощо.

Зрозуміло, що таких тематичних груп у межах якісних прикметників можна виділити значно більше, однак принцип їх виокремлення єдиний: ознаки, які вони називають, безвідносно до чогось або когось.

Особливостями якісних прикметників є те, що вони:

- а) утворюють ступені порівняння (але не всі);
- б) можуть вступати в антонімічні відношення: *холодний — гарячий, високий — низький*;
- в) можуть влаштовувати пінні вечірки із суфіксами, коли хочеться погратися в нюанси значень: *холодний — холоднючий — холоднесенький — холодненький — холоднюсінький* тощо.

Відносні прикметники

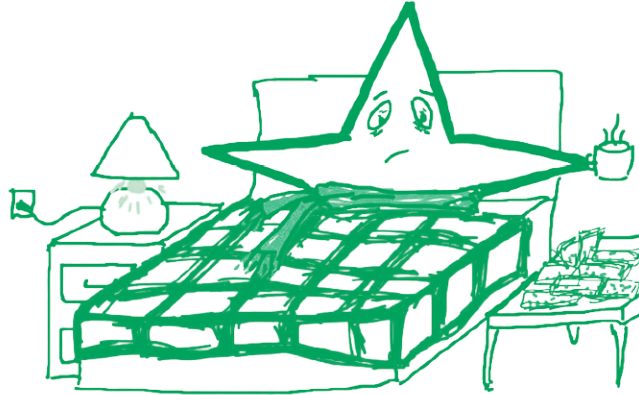
Отого всього, що перераховано вище, не вміють. Вони просто собі позначають ознаку через відношення до якогось предмета. Наприклад, *дерев'яний* позначає ознаку через відношення до дерева, *паперовий* — через відношення до паперу, а *нічний* — через відношення до ночі.

Сюди належать прикметники, що виражають ознаку предметів:

- за матеріалом: *кам'яний, ляний, бавовняний, залізний, конопляний* ²⁷;
- за призначенням: *копіювальний, читацький, оглядовий, науковий*;
- за часовими й просторовими показниками: *годинний, річний, польовий, приміський, північний*;
- за належністю: *професорський, студентський, учительський, колективний* тощо.

Відносним прикметникам дуже хотілося б на пінну вечірку із суфіксами, але *оглядовому майданчику* не подобається бути *оглядовезним* чи *оглядовісіньким*, а *читацький квиток* чомусь зовсім не погоджується бути *читацьненьким*. В антонімічні відношення відносним прикметникам теж зась, бо важко дібрати антоніми до *залізного* й *річного*. Навіть неможливо. Іменники, з якими відносні прикметники зав'язали дружбу, оцих усіх бздурів, якими аж майорить серед якісних прикметників, не підтримують. І навіть ступенів порівняння не дозволяють. Передусім ступенів порівняння.

ЗІРКОВА ХВОРОБА

Ступені порівняння якісних прикметників

Усі ми знаємо, що порівняння — поганий педагогічний прийом, однак прикметників це не стосується. Вони можуть виражати якусь ознаку більшою чи меншою мірою, і для цього в них є окремі форми. Можливо, їх також тригерить, що хтось із них *кращий* і *найкращий*, а хтось — *мени гарний*, але ми про це ніколи не дізнаємося, бо прикметники зв'язуються в душевному неспокої тільки іменникам, а не оцим от читачам, яким тільки дай пореготати.

Кілька простих кроків для успішного творення ступенів порівняння: посібник на щодень.

Крок перший. Візьмімо якісний прикметник. Це важливо: прикметник має бути саме якісним, а не відносним, тому що відносні ступенів порівняння не утворюють. Наприклад, ознака *розумний* може бути різної інтенсивності: *розумніший* — *мени розумний* — *найрозумніший*; а от ознака *конопляний* навряд чи може бути *коноплянішою* чи *найконоплянішою*. Поза всяким сумнівом, для носія української мови (особливо якщо він письменник) у творенні цікавих слів немає і не може бути жодних перепон (згадаймо *воріженьків*), проте, згідно з правилами сучасної української літературної мови, міряться, у кого трави конопляніші, дещо, так би мовити, не той.

Крок другий. Для утворення **простої форми вищого ступеня порівняння** додаймо до якісного прикметника суфікс **-ш-** (**-іш-**):

розумний — *розумніший*. Крім того, що це простіше від найпростішого, слід також пам'ятати, що при додаванні суфікса *-ш-* у словах можуть відбуватися зміни:

а) якщо основа прикметника закінчується на *-к-*, *-ок-* чи *-ек-*, то під час творення форми вищого ступеня порівняння вони випадають: *легкий* — *легший*, *глибокий* — *глибший* (не *глибокіший!*), *далекий* — *дальший* (не *далекіший!*);

б) якщо основа прикметника закінчується на *-г-*, *-ж-* або *-з-*, відбувається чергування із *жч*: *дорогий* — *дорожчий*, *низький* — *нижчий*, *дужий* — *дужчий*. Якщо це *-с-*, то відбувається його зміна на *-щ-*: *високий* — *вищий*.

А от при додаванні суфікса *-іш-* ніяких змін не відбувається: *товстий* — *товстіший* — за що йому окреме наше спасибі.

Особливістю простої форми вищого ступеня порівняння прикметників є те, що її можна утворювати від слів з іншою основою. Наприклад: *гарний* — *кращий*, *поганий* — *гірший*, *великий* — *більший*, *добрий* — *кращий* або *ліпший*.

Ще до цієї форми можна додавати слова *значно*, *куди*, *набагато*, *трохи*, наприклад: *значно розумніший*, *куди розумніший*, *набагато розумніший*, *трохи розумніший*.

Крок третій. Для утворення **складеної форми вищого ступеня порівняння** з прикметником не робимо нічого, просто поряд з ним уживаємо слова *більш* або *менш*: *більш розумний*, *менш розумний*. Конструкція *більш-менш*, що означає неповноту ознаки, ступеня порівняння не утворює: *більш-менш розумний* — це про те, що хтось розумний, але не так щоби стовідсотково.

І звертаємо увагу на те, що українська літературна мова форм із *більш* не вітає. Якщо є змога утворити вищий ступінь порівняння за допомогою згаданого вище суфікса *-ш-* (*-іш-*), то варто віддавати перевагу йому: *розумніший*, а не *більш розумний*, *гарніший*, а не *більш гарний*, *конопляніший*, а не *більш конопляний*... Жартую, жартую, ми все ще не можемо мірятися, в кого трава конопляніша.

Крок четвертий. Для утворення **простої форми найвищого ступеня порівняння** беремо вже утворену просту форму вищого ступеня й

додаємо префікс **най-**: *розумніший* — **найрозумніший**. Цей крок *найприємніший*, бо оце й усе.

Можна до утворених форм додавати ще префікси **що-** і **як-**, які свідчитимуть про якнайвищий ступінь вияву ознаки: **якнайрозумніший**, **щонайгарніший**, **якнайконопля...**

Крок п'ятий. Для утворення **складеної форми найвищого ступеня порівняння** з прикметником знову нічого не робимо, а поряд уживаємо слова *найбільш* і *найменш*: *найбільш розумний*, *найменш розумний*. До них також можна додавати префікси **як-** і **що-**, тоді це буде *якнайбільш* інтенсивне вираження ознаки. Але знову-таки українська мова не надто вітає форми з двох слів, а прихильніше ставиться до простої, тож якщо є така змога, варто вживати саме її: не *найбільш розумний*, а **найрозумніший**, **якнайрозумніший**, **щонайрозумніший**.

То, все-таки, кращий чи найкращий?

Це одвічне питання культури мовлення, хай як дивно, досі лишається відкритим, хоча мовознавці вже давно його закрили, але не забули. Бо важко забути, коли довкола все рясніє *кращими цінами*, *кращими пропозиціями*, *кращими краєвидами на море* тощо.

Слово *кращий* (*краща*, *краще*, *кращі*) — цілком законне й придатне до вживання. Але: лише у випадку, коли йдеться про порівняння. Наприклад, коли мову хтось знає *краще*, ніж баба Оля; коли якась річ *краща* в побуті за іншу; коли ціни виробника *кращі* за ціни конкурента.

Проте якщо йдеться про найвищий вияв ознаки без порівняння, слід уживати слово *найкращий* (*найкраща*, *найкраще*, *найкращі*): *У нас **найкращі** ціни*; *Наша пропозиція на ринку **найкраща***; *З нашого готелю відкривається **найкращий** краєвид на море*.

Загалом це правило стосується не лише слова *кращий*, воно актуальне для всіх прикметників вищого ступеня порівняння, однак наша мовна свідомість *розумніша* за рекламу й тому сама пропонує правильний варіант. Так, ми з більшою ймовірністю виділятимемо **найрозумнішого** учня класу (а не розумнішого), **найгостріший** ніж на кухні (а не гостріший), **найкоротший** шлях на роботу через затори. Слову *кращий* не пощастило, бо воно дуже задіяне в рекламі, метою якої є передусім швидко й дорого продати, а не розбиратися з нюансами культури мови. А шкода.

Можливо, колись, з огляду на вперте вживання слова *кращий* в усіх можливих контекстах, його буде узаконено. Однак не зараз, друзі, не зараз.

А тепер пропоную зупинитися, перепочити й перечитати інформацію про ступені порівняння прикметників. І щиро й відверто відповісти на таке запитання: чи бачите ви з-поміж усіх можливих способів творення слово *самий*? Ні, серйозно: чи було про нього згадано бодай щось? Може, десь було вжито як приклад? Я підкажу: ні. Ні. Ні. Слово *самий* не бере участі у творенні ані вищого, ані найвищого ступенів порівняння прикметників. *Самий* — це займенник, якому тут не місце. І говорити *самий добрий*, *самий розумний* чи, ще шикарніше, *самий кращіший* — не можна. Це справді груба помилка.

Не всі якісні прикметники можуть утворювати ступені порівняння. З-поміж тих, які **не утворюють**:

- прикметники, що містять префікси й суфікси, які вже вказують на інтенсивність вияву ознаки, наприклад: *зеленуватий*, *добрісінький*, *злющий*, *предобрий*, *препоганий*;
- прикметники, що означають максимальну ознаку: *сліпий*, *мертвий*, *босий*, *голий*, *німий* та ін. Ну, можна, в принципі, спробувати описати босу людину й ще одну босішу, а з мертвою й мертвішою буде ще цікавіше. Але є підозра, що це не дуже

можливо, хоча ми ж знаємо, що немає нічого неможливого для тих, хто малює українську мовну картину світу;

- прикметники, що позначають відтінки кольорів: *темно-зелений, яскраво-рожевий, світло-коричневий* (самі кольори, звісно ж, чи не найперші кидаються творити ступені порівняння, аж гай шумить).

Правопис прикметників

Нам пощастило, бо про правопис прикметників майже нема що сказати. Усе дуже просто, якщо запам'ятати два моменти.

По-перше, прикметники, як і іменники, залежно від твердості / м'якості кінцевого приголосного основи, належать до твердої або м'якої групи. Прикметники *сонячний, довга, нове* належать до твердої групи, бо *-н-, -г- і -в-* — тверді. Прикметники *суботній, обідня, літне* належать до м'якої групи, бо *-н-* в усіх трьох словах — м'який. Саме тому ми не можемо сказати *суботний (відпочинок), обідна (перерва) і літне (сонце)*, навіть якщо дуже хочеться. Навіть хотітися не має.

По-друге. Приготуйтеся і прийміть. Стадії гніву й заперечення проминайте якнайшвидше. Отже. Ви готові? Прикметники *природний і зворотний* належать до твердої, ні, до твердої групи. Ні, прикметників чоловічого роду *природній і зворотній* не існує. Чесно. Я перепрошую, але ні. Вибачте. Пробачте. Тільки *природний — природного — природному; зворотний — зворотного — зворотному*. Женіть м'який знак, який постійно намагається вистрибнути після *-н-*. Йому тут не місце.

А якщо ви прийняли цю інформацію й навіть відчуваєте, що зможете з нею жити, можна переходити далі. Чекатиму на зворотний ²⁸ зв'язок.

²⁷ Одяг, що таке.

²⁸ Ще раз перепрошую.

Усі знають про кількість

Числівник

Ще одна загальнолюдська, універсальна категорія, відображена в усіх без винятку мовах, — кількість. Предмети або їхні частини, як ми вже бачили в розділі про іменник, можна рахувати, вони мають певну величину й число, а ознаки, як було сказано в розділі про прикметник, можуть виражатися більшою чи меншою мірою.

Вивчення кількості як категорії мислення розпочали давні греки, зокрема піфагорійська школа. В Арістотелевих категоріях їй відведено почесне друге місце, адже якщо існують матеріальні речі, значить, їх можна порахувати й порівняти між собою за принципом «багато/мало».

Над вираженням категорії кількості в українській мові невтомно працює **числівник** — частина мови, що означає абстрактне число (*п'ять, сто двадцять вісім*), означену чи неозначену кількість предметів (*чимало, кільканадцять*) або порядок при лічбі (*сьомий, дев'ятнадцятий*).

Найтісніше числівник пов'язаний, звісно, з іменником, бо рахує предмети, які той позначає. У зв'язку із цим узгодження числівників з іменниками є однією з найулюбленіших тем під час вивчення української мови, чи не так, друзі? До узгодження ми обов'язково дійдемо, а поки запам'ятаймо, що категорія числа числівнику (даруйте за тавтологію) зі зрозумілих причин невласлива, бо він, власне, і є її обличчям. Зміна за числами притаманна лише числівнику один: *один — одні*. У множині можуть вживатися також і *тисяча — тисячі, мільйон — мільйони, мільярд — мільярди*, але тільки під час творення складених числівників.

Рід для цієї частини мови також майже неактуальний. З-поміж усіх числівників за родами змінюються лише *один — одна — одне, два —*

дві, обидва — обидві, півтора — півтори. До чоловічого роду належать *нуль, мільйон, мільярд, трильйон, квадрильйон.* До жіночого — *тисяча.* Вітаю, це все.

А от із категорією відмінка в числівника все просто чудово. Ба більше, відмінювання цієї частини мови — беззаперечний переможець змагань зі стрибків у глибину любові до мови. Усі обожнюють відмінювати числівники, це істина. Не сперечайтесь. Ви також обожнюєте. Глибоко в душі. Дуже глибоко.

Насправді це якраз той випадок, коли не такий страшний ч(орт)ислівник, яким його малюють. Щоб переконатися, спробуймо змалювати основні значеннєві розряди числівників і зрозуміти геть не страшні принципи їх відмінювання.

Числівники поділяють на два основних розряди — кількісні, що називають математичне число або позначають кількість предметів і відповідають на питання (о диво!) *скільки?* і порядкові, що позначають порядок предметів при лічбі й відповідають на питання *котрий? котра? котре?*

Кількісні числівники

Цей розряд найбільший, і він же найтісніше пов'язаний з іменником. Проте навіть ті числівники, які не пов'язані з іменником і означають математичне число, теж сюди належать, наприклад: *Два плюс шість дорівнює дев'ять* чи *Шістнадцять поділити на чотири — вісім.*

Кількісні числівники також поділяються на групи: власне кількісні, дробові, збірні та неозначено-кількісні .

Власне кількісні, або означено-кількісні, позначають певну кількість предметів: *два планшети* (я вже розбила), *шістнадцять світлофорів* (у Борисполі в напрямку Києва), *п'ятсот сімдесят три тюльпани* (бо їх багато не буває). З них і почнемо.

Певна кількість предметів в українській мові може бути представлена числівниками (поряд із цифрами ми напишемо слова, бо покоління інтернету могло легко забути, як ті цифри називаються ²⁹):

1–10 11–19 20–90 200–900 1000, 1 000 000,

1 000 000 000,

1 000 000 000 000
000

від одного до десяти	від одинадцяти до дев'ятнадцяти	від двадцяти до дев'яноста	від двохсот до дев'ятисот	тисяча, мільйон, мільярд (він же більйон), квадрильйон
-------------------------------	--	-------------------------------------	------------------------------------	---

Мовознавці підраховали, що власне кількісних числівників в українській мові 42, а от їхні поєднання між собою — нескінченні. То ходімо вже до поєднань, вам же хочеться.

Про відмінювання числівника *один* (*одна, одне, одні*) говорити немає сенсу — всі ми знаємо, як він відмінюється [30](#).

Н.	<i>один</i>	<i>одна́</i>	<i>одне́</i>	<i>одні́</i>
Р.	<i>одного́</i>	<i>однієї́</i> (і трохи, ну дуже обмежено <i>одної́</i>)	<i>одного́</i>	<i>одних</i>
Д.	<i>одному́</i>	<i>одній</i>	<i>одному́</i>	<i>одним</i>
Зн.	<i>один</i> (якщо мова про	<i>одну́</i>	<i>одне́</i>	<i>одні́</i> (якщо мова про

неістоту) /
одного (якщо
мова про
істоту)

неістот)/ *одних*
(якщо мова
про істот)

Ор. *одним* *однією* (і
знову
дуже *одним* *одними*
обмежено
однією)

М. *на одному́ / на*
однім (якщо
треба
поетичності) *на одній* *на одному́ /*
на однім
(якщо знову *на одних*
треба
поетичності)

Така сама ситуація із числівниками *два, три* і *чотири*.

Н. *два (дві)* *три* *чотири*

Р. *двох* *трьох* *чотирьох*

Д. *двом* *трьом* *чотирьом*

Зн. *два (дві) / двох* *три / трьох* *чотири / чотирьох*
(залежно від) (залежно від) (залежно від)

неістоти /істоти) неістоти /істоти) неістоти /істоти)

Ор. двома

трьома

чотирма

М. на двох

на трьох

на чотирьох

Зверніть, будь ласка, увагу, що у формі орудного відмінка числівника *чотирма* за жодних обставин не з'являється м'який знак. Ба більше: навіть не з'являється бажання його там ужити. Бо що? Бо мовний патруль із воччін ас.

Дещо незручно знову про це казати, але із числівниками ***від п'яти до двадцяти*** й із числівником ***тридцять*** знову все те саме: нема чого пояснювати.

Н. *п'ять*

дванадцять

тридцять

Р. *п'яти* (якщо мова про неістот) / *п'ятьох* (якщо мова про істот)

дванадцяти (якщо мова про неістот) / *дванадцятьох* (якщо мова про істот)

тридцяти (якщо мова про неістот) / *тридцятьох* (якщо мова про істот)

Д. *п'яти* (якщо мова про неістот) / *п'ятьом* (якщо мова про істот)

дванадцяти (якщо мова про неістот) / *дванадцятьом* (якщо мова про істот)

тридцяти (якщо мова про неістот) / *тридцятьом* (якщо мова про істот)

Зн. *п'ять* (якщо мова про неістот) / *п'ятьох* (якщо мова про істот) *дванадцять* (якщо мова про неістот) / *дванадцятьох* (якщо мова про істот) *тридцять* (якщо мова про неістот) / *тридцятьох* (якщо мова про істот)

Ор. *п'ятьма* / *п'ятьома* (як більше подобається) *дванадцятьма* / *дванадцятьома* (залежно від рівня поетичності) *тридцятьма* / *тридцятьома* (ну, ви зрозуміли)

М. *на п'яти* (якщо мова про неістот) / *на п'ятьох* (якщо мова про істот) *на дванадцяти* (якщо мова про неістот) / *на дванадцятьох* (якщо мова про істот) *на тридцяти* (якщо мова про неістот) / *на тридцятьох* (якщо мова про істот)

Далі взагалі розслабон, бо числівники **сорок**, **дев'яносто** і **сто** просто ненапружені і в усіх відмінках, крім знахідного, мають закінчення *-а*:

Н. *сорок* *дев'яносто* *сто*

Р. *сорока* *дев'яноста* *ста*

Д. *сорока* *дев'яноста* *ста*

Зн. сорок	дев'яносто	сто
Ор. сорока	дев'яноста	ста
М. на сорокана	дев'яностана	ста

І трошки запам'ятати. Трошки!

У числівниках на позначення десятків **п'ятдесят**, **шістдесят**, **сімдесят**, **вісімдесят** змінюється тільки друга частина («десят»). Перша — не змінюється. Її забетоновано, запам'ятайте:

Н. **п'ятдесят** **сімдесят** **вісімдесят**

Р. **п'ятдесяти** / **сімдесяти** / **вісімдесяти** /
п'ятдесятьох **сімдесятьох** **вісімдесятьох**

Д. **п'ятдесяти** / **сімдесяти** / **вісімдесяти** /
п'ятдесятьом **сімдесятьом** **вісімдесятьом**

Зн. **п'ятдесят** / **сімдесят** / **вісімдесят** /
п'ятдесятьох **сімдесятьох** **вісімдесятьох**

Ор. **п'ятдесятьма** / **сімдесятьма** / **вісімдесятьма** /
п'ятдесятьома **сімдесятьома** **вісімдесятьома**

М. на **п'ятдесяти** / на на **сімдесяти** /на на **вісімдесяти** / на

п'ятдесятьох *сімдесятьох* *вісімдесятьох*

Що там, як? Захотілося сказати *п'ятидесяти*, *шестидесятьох* чи *восьмидесятьом*? Ну, хай там книжки, ними можна знехтувати. Але як можна нехтувати бетоном? Бетон каже: перша частина цих числівників незмінна. Непорушна. Броня.

На противагу десяткам, у числівниках на позначення сотень (*двісті* — *дев'ятсот*) змінюються обидві частини:

Н. *двісті* *сімсот* *дев'ятсот*

Р. *двохсот* *семисот* *дев'ятисот*

Д. *двомстам* *семистам* *дев'ятистам*

Зн. *двісті* *сімсот* *дев'ятсот*

Ор. *двомастами* *семистами /*
сімомастами *дев'ятьмастами /*
дев'ятьомастами

М. *на двохстах на семистах* *на дев'ятистах*

Це були два найскладніші моменти у відмінюванні числівників: у десятках змінюємо лише другу частину, у сотнях змінюємо обидві. Все! Страждання закінчено, чесно!

Спробуймо розв'язати задачку із зірочкою. Скажімо, у нас є складений числівник 483. Етап перший: записати його словами [31](#) —

чотириста вісімдесят три. Вийшло! Візьмімо собі з полички пиріжок.

Етап другий: провідміняти. Поїхали.

Чотириста — це числівник на позначення сотні, отже, у ньому відмінюються обидві частини: *чотириста* — *чотирьохсот* — *чотирьомстам* — *чотириста (чотирьохсот)* — *чотирмастами* ³² — *на чотирьохстах*.

Вісімдесят — це десяток, значить, відмінюється лише друга частина: *вісімдесят* — *вісімдесяти (вісімдесятьох)* — *вісімдесяти (вісімдесятьом)* — *вісімдесят (вісімдесятьох)* — *вісімдесятьма (вісімдесятьома)* — *на вісімдесяти (на вісімдесятьох)*.

Три — це *три*, що там балакати.

Отже, що ми маємо врешті:

Н. *чотириста вісімдесят три*

Р. *чотирьохсот вісімдесяти трьох / чотирьохсот вісімдесятьох трьох (якщо йдеться про істот)*

Д. *чотирьомстам вісімдесяти трьом / чотирмастам вісімдесятьом трьом (якщо йдеться про істот)*

Зн. *чотириста вісімдесят три / чотирьохсот вісімдесятьох трьох (якщо йдеться про істот)*

Ор. *чотирмастами вісімдесятьма / вісімдесятьома трьома*

М. *на чотирьохстах вісімдесяти трьох / на чотирьохстах*

вісімдесятьох трьох (якщо йдеться про істот)

Вийшло? До пиріжка можна крапнути трохи брютіку.

Етап третій: зрадіти, що нічого складного.

А далі все те саме: про числівники *нуль, мільйон, мільярд і тисяча* знову немає чого сказати, ви знаєте, як вони відмінюються (перші три — як іменники чоловічого, а останній — як іменник жіночого роду):

Н. *нуль мільйон мільярд тисяча*

Р. *нуля мільйона мільярда тисячі*

Д. *нулю мільйону мільярду тисячі*

Зн. *нуль мільйон мільярд тисячу*

Ор. *нулем мільйоном мільярдом тисячею*

М. *на нулі на мільйоні на мільярді на тисячі*

Нумо ще одну задачку із зірочкою!

Провідміняймо числівник 100 006 759.

Етап перший — саркастичний: *мільярд шість тисяч сімсот п'ятдесят дев'ять.*

Етап другий — відмінковий:

Н. *мільярд шість тисяч сімсот п'ятдесят дев'ять*

Р. мільярда шести тисяч семисот п'ятдесяти дев'яти

Д. мільярду шістьом тисячам семистам п'ятдесятьом дев'ятьом

Зн. мільярд шість тисяч сімсот п'ятдесят дев'ять

Ор. мільярдом шістьма тисячами сімомастами п'ятдесятьма дев'ятьма

М. на мільярді шести тисячах семистах п'ятдесятьох дев'ятьох

Етап третій — радісний: ну, що складно? Ми люди прості: знаємо алгоритм — відмінюємо кількісні числівники. От і все.

Дробові числівники

Пригадаймо трохи математики. (Хоча, якщо відверто, мова, математика і музика — це сутності одного порядку.) *Дві третіх, чотири цілих і шість десятих, чотири п'ятих, одна ціла і сімдесят шість тисячних* — це дробові числівники, що (о диво!) словесно позначають математичні дроби. Кумедно, що в дробі є чисельник, а в мові — числівник, і ці терміни можна плутати й казитися.

У розмовному мовленні для спрощення оцих от усіх цілих і десятих з чисельниками й знаменниками активно послуговуються словами *пів, півтора, півтори, півтораста, половина, третина і чверть*. Це теж дробові числівники. Зверніть увагу, що за новою редакцією українського правопису числівник **пів** набув повноправності й

тракується як окреме слово, тому тепер його слід писати **окремо**: *пів яблука, пів книжки, пів життя, пів Європи*.

Особливістю дробових числівників є їхня здатність поєднуватися з іменниками, які не можна порахувати: *дві третіх землі, одна п'ята прісної води, три четвертих атмосфери*.

І ще трошки особливостей відмінювання. Небагато, присягаюся. Лише дві: у дробових числівниках перший компонент (тобто чисельник), змінюється як звичайний кількісний числівник, а другий (тобто знаменник) — як прикметник у множині.

Н. *чотири п'ятих шість цілих і дві десятих*

Р. *чотирьох п'ятих шістьох цілих і двох десятих*

Д. *чотирьом п'ятим шістьом цілим і двом десятим*

Зн. *чотири п'ятих шість цілих і дві десятих*

Ор. *чотирма п'ятими шістьма цілими й двома десятими*

М. *на чотирьох п'ятих на шістьох цілих і двох десятих*

Оце й усе.

Збірні числівники

Збірні числівники позначають певну кількість предметів у сукупності, цілісно, у неподільній єдності: *двоє, трійко, вісімнадцятеро*. І їх зовсім небагато: такими можуть бути лише числівники в межах від двох до двадцяти (*двоє — двадцятеро*) і числівник *тридцятеро*. Мовознавці фіксують печальну тенденцію: у сучасній українській мові збірні числівники вживаються дедалі рідше, бо мовці не надто їх шанують. А даремно, адже такі слова є питомими й оригінальними виразниками української мовної картини світу. Щоправда, *двоє, троє* і *четверо*, навпаки, набувають популярності: якщо раніше їх уживали лише стосовно істот, то тепер ними активно послуговуються й щодо неживих предметів (*двоє вікон, троє стільців, четверо човнів* тощо).

Є ще одна гендерно-перехняблена заявка, що нібито збірні числівники вживають переважно при іменниках чоловічого й середнього роду, а от при іменниках жіночого роду вони неприродні. Це абсолютно не так, конструкції на зразок *восьмеро спортсменок, десятеро дівчат, шестеро учениць, двоє працівниць* є абсолютно звичними й загальноживаними. А того, хто таке заявляє, ми знайдемо і зачислівнимо, хай що це означає.

Особливістю збірних числівників є те, що українська мова й тут постаралася й уможливила їхні здрібно-пестливі форми: *двійко, трійко, четвірко, п'ятірко, шестірко, семірко* й навіть *восьмірко*; *двоєчко, троєчко*, наприклад: *Через плече Свиридові почепили торбу, куди вліз кусень хліба, дві цибулини, сіль, п'ятірко варених картоплин* (Юрій Яновський).

До збірних належать також числівники *обидва, обидві, обоє*, про особливості узгодження яких ми поговоримо трохи далі.

Відмінюються збірні числівники так само, як відповідні власне кількісні:

Н. *двійко, двоє* *сімнадцятеро*

Р. *двох* *сімнадцятьох*

Д. *двом* *сімнадцятьом*

Зн. *двійко / двоє / двох сімнадцятеро / сімнадцятьох*

Ор. *двома* *сімнадцятьма / сімнадцятьома*

М. *на двох* *на сімнадцятьох*

Неозначено-кількісні числівники

Із самої назви цієї групи числівників можна зрозуміти, що вони позначають точно не визначену, загальну кількість предметів: *багато, небагато, мало, чимало, кілька, декілька, кількадесят, кільканадцять, кількасот, стонадцять*. А оскільки ніщо не може обмежити українську в її словотвірних можливостях, є навіть збірно-неозначено-кількісні числівники: *кількоро, декількоро, кількадесятеро, кільканадцятеро*. Коротше, беріть, що вам треба, не соромтеся.

Числівники *кілька й декілька* вказують на невизначену кількість від трьох до дев'яти; *кільканадцять* — від одинадцяти до дев'ятнадцяти; *кількадесят* — від трьох до дев'яти десятків, *кількасот* указує на неозначену кількість із кількох сотень (до тисячі); *стонадцять* — на неозначену кількість понад сто. Цю інформацію варто запам'ятати, щоб не вживати раптом неозначений числівник у невластивому йому значенні, наприклад, щоб не сказати, що у вас є кількадесят банківських карток, якщо їх насправді кілька, тобто до дев'яти. Вісім там чи сім, скільки зараз банківських карток пристойно мати?

Навіть не знаю, чи варто уточнювати про пестливі форми, які є й тут? *Багатенько, багатесенько, чималенько...* Ну, ви зрозуміли.

Неозначено-кількісні числівники відмінюються за таким принципом: *кілька й декілька* — як *два*, *багато й небагато* — як *три і чотири*, *кільканадцять, кількадесят і стонадцять* — як *п'ять*:

Н.	<i>кілька</i>	<i>багато</i>	<i>кільканадцять</i>
Р.	<i>кількох</i>	<i>багатьох</i>	<i>кільканадцяти / кільканадцятьох</i>
Д.	<i>кільком</i>	<i>багатьом</i>	<i>кільканадцяти / кільканадцятьом</i>
Зн.	<i>кілька / кількох</i>	<i>багато / багатьох</i>	<i>кільканадцять / кільканадцятьох</i>
Ор.	<i>кількома</i>	<i>багатьма</i>	<i>кільканадцятьма / кільканадцятьома</i>
М.	<i>на кількох</i>	<i>на багатьох</i>	<i>на кільканадцяти / на кільканадцятьох</i>

Порядкові числівники

Порядкові числівники позначають порядок предметів при лічбі й відповідають на питання *котрий? котра? котре? котрі?* У сучасному

мовознавстві їх числівниками не вважають і зараховують до прикметників, бо вони узгоджуються з іменником у роді, числі й відмінку, та й загалом поводяться, як середньостатистичні прикметники: *четвертий клас, сота сходинка, п'ятнадцяте дерево.*

Відмінюються ці числівники за прикметниковим зразком, а якщо вони складені — то відмінюється тільки останнє слово:

Н. *сьомий* *чотириста тридцять перший*

Р. *сьомого* *чотириста тридцять першого*

Д. *сьомому* *чотириста тридцять першому*

Зн. *сьомий / сьомого чотириста тридцять перший / першого*

Ор. *сьомим* *чотириста тридцять першим*

М. *на сьомому* *на чотириста тридцять першому*

Бачите? Не такий уже страшний той чортислівник, яким його малюють цифри.

Узгодження числівників з іменниками

І, нарешті, таке любе нашим серцям поєднання числівників з іменниками, що полонило нас своєю примхливістю. Так, я знаю, що це боляче. Ні, не плачте. Розіб'ємо цю зворушливу тему на кілька дрібніших, адже Нассім Таліб стверджує, що маленькі дози болю роблять нас антикрихкими, тобто нездоланими.

Наприклад, числівник **один** — узагалі бубочка й узгоджується з іменником у роді, числі й відмінку: *один Сергій — одного Сергія — одним Сергієм; одна калина — однієї калини — одній калині; одне сонце — одного сонця — на одному (однім) сонці.*

Дещо складніше з **два, три і чотири**. Певно, вам уже відомий факт, що біля цих числівників іменник чоловічого роду вживається не в родовому і навіть не в знахідному відмінку, а в називному множини: тобто не *два чоловіка, не три стола й не чотири клена* — а *два чоловіки, три столи й чотири клени*. Це стосується і збірного числівника **обидва**: не *обидва сантехніка, а обидва сантехніки; не обидва учня, а обидва учні.*

Ви плачете? Не плачте. Далі цікавіше.

Якщо числівник дробовий і містить частину з **половиною, з чвертю**, то орієнтуємося все одно на цілу частину: не *два з половиною мільйона* і не *три з чвертю літра* — а *два з половиною мільйони і три з чвертю літри.*

Але! Якщо справа стосується числівника **півтора**, то вище сказане не працює. Іменник пишемо не в називному відмінку множини, а в родовому однини: *не півтора чоловіки, не півтора клени* — а *півтора чоловіка, півтора клена.*

І не працює це у випадку, якщо дріб мішаний і містить сполучник **і**: не *два і три п'ятих метри*, а *два і три п'ятих метра*; не *чотири цілих і шість десятих відсотки*, а *чотири цілих і шість десятих відсотка*. Сподіваюся, ця інформація трохи запалила ваш мозок у прохолодний вечір.

У **півтора** є ще один секрет: коли цей числівник уживається разом з іменником, він не відмінюється (якщо чесно, він і без іменника не відмінюється): *півтора директора — півтора (не півторам!) директорам — півтора (не півторами!) директорами — на півтора (не півторах!) директорах.*

А ще в **півтора** є схожий друг — **півтораста**. Тільки-от перший позначає «один плюс половинка», а другий — «сто п'ятдесят», тобто «сто і половинка». І якщо **півтора** потребує після себе іменника в родовому відмінку однини, то **півтораста** хоче множини. Але теж у

родовому відмінку. Почекайте, не йдіть! Ось погляньте: *півтора маркера*, але *півтораста маркерів*; *півтора клена*, але *півтораста кленів*. Це просто!

Усе, йдіть.

Але недалеко, бо в нас іще розмова про збірні числівники **обоє** та **обидва**. Ми вживаємо їх доволі часто і так само часто плутаємо. І що там плутати? — питаєте ви. А виявляється, що збірний числівник **обоє** не вживається щодо двох іменників чоловічого роду. Тобто не можна казати *Обоє хлопців не надягнули масок* — а варто говорити *Обидва хлопці* (пам'ятаємо про закінчення, авжеж?) *не надягнули масок*.

Обоє вживаємо стосовно двох іменників, один з яких має чоловічий, а другий — жіночий рід: *У магазині були лише продавчиня і кіт. Обоє дрімали*.

А є ще слово, яке поєднало в собі збірні числівники *обидва* і *обоє*, — **обидвоє**. Але це йому не допомогло, бо воно лишається діалектним синонімом до *обоє* — тобто вживається щодо чоловіка й жінки.

Як бачимо, чортислівник геть не страшний. Ну, трохи поплутали із чисельником, ну, трохи походили довкола відмінювання, ну, трошки побуксували з узгодженням. Але загалом же не так уже й складно, правда?

А ще в числівників є своя фішка: вони не беруть участі в оцих от усіх колообігах слів у мові — нове слово серед числівників якщо й виникає, то раз на століття, а архаїзмами вони взагалі вже давно не стають; числівники майже не синонімізуються, не антонімізуються і взагалі на словесні вечірки не ходять. Нема їм там що робити, це серйозна частина мови, їй не до розваг. У них свій, закритий, клуб. І нам, хай як прикро, уже показують із цього клубу на вихід.

²⁹ Сарказм від баби Олі — такий сарказм.

³⁰ На випадок, якщо ви сумніваєтеся в наголошуванні, у прикладах відмінювання проставлені наголоси.

³¹ Сарказм баби Олі в дії.

³² «Ні» м'якому знаку в цьому слові!

На заміні сьогодні він

Займенник

А ось частина мови, яку в сучасному мовознавстві вже не дуже хочуть виділяти як окрему. Усе тому, що вона нічого не називає й постійно виходить на заміну частин мови, про які ми вже поговорили. Ми не будемо такими суворими й традиційно зарахуємо її до повнозначних (хоча купа питань до неї залишається).

Частина мови, яка узагальнено вказує на предмети, ознаки чи кількість, не називаючи їх, — це **займенник**. Як завжди, сама лише назва свідчить про його призначення: виступати за іменні частини мови. Із цим займенник чудово дає раду, співвідносячись з іменниками (*я, ти, він, вона, воно* та ін.), прикметниками (*мій, твій, ваш, цей, ця, це* тощо) та числівниками (*стільки, скільки, котрий*). Залежно від частини мови, яку він заміняє на вахті, займенник може послуговуватися категоріями роду, числа й відмінка. Звісно, мімікруючи.

Розряди займенників за значенням

Займенники об'єднуються у вісім розрядів, залежно від того, на що або на кого вказують.

1. **Особові** займенники, логічно, вказують на особу: *я, ми* — на особу мовця (мовців); *ти, ви* — на особу співрозмовника (співрозмовників) чи адресата (адресатів) мовлення; *він, вона, воно, вони* — на третю особу чи предмет: **Вона** (третя особа) *пообіцяла помити вікно. І не помила, бо воно* (предмет) *і так чисте. Принаймні так їй здається.*

2. **Зворотний** ³³ **займенник себе**, що вказує на відношення виконавця дії до самого себе: *Вона вирішила потішити себе читанням нової збірки поезій Сергія Ж.* У зворотного займенника одна проблема: він не має форми називного відмінка. Та й не треба вона йому, він живе для себе.
3. **Присвійні** займенники вказують на належність предмета: *мій, наш* — мовцю (мовцям); *твій, ваш* — співрозмовнику (співрозмовникам); *його, її, їхній* — третій особі (третім особам); *свій* — будь-кому, хто виконує дію. Наприклад: *Я читаю свій рукопис* (і страждаю); *Марина занотовує свої спогади* (і теж страждає); *Сергій перекладає свої вірші німецькою* (і, звісно, неабияк страждає).

А щоб і ви постраждали, бо чого ми тут зібралися взагалі, поговоримо трохи про розрізнення *їх* і *їхній*. В українській мові це трохи різні за значенням слова. Коли ми говоримо про присвійність, то вживаємо займенник **їхній** — тобто коли він відповідає на питання *чий?* Наприклад: *Олеся закохалася в їхній сад; З їхнього вікна відкривається краєвид на гаражі.* А **їх** уживаємо лише тоді, коли це займенник вони в родовому чи знахідному відмінку, що відповідає на питання *кого? чого?, кого? що?* Наприклад: *Олеся підвела їх (кого?) до саду; За вікном їх (кого? чого?) не було.* До речі, а кого чи чого не було за вікном, хтось знає? Цікаво ж...

4. **Вказівні** займенники вказують на предмети, їхні ознаки й кількість: *такий, стільки, цей, той, туди, сюди, там, тут* та ін. Придивіться уважніше: ви бачите тут слово *даний*? Я не бачу. Знаєте чому? Бо немає такого займенника, от просто не існує. Забудьте про нього, про можливість його існування назавжди. Для конструкцій *у даному разі, даний випадок, дана ситуація* є купа вказівних займенників, яких хлібом не годуй — дай позаміняти цей жахливий калькований жах: *у такому разі, цей випадок, ця ситуація* тощо.

5. **Означальні** займенники *сам, сáмий, увесь, усякий, кожен, кожний, інший* узагальнено вказують на ознаки предметів. Ось де сховався злощасний **самий**, на який так і хочуть не надто відповідальні мовці повісити творення ступенів порівняння прикметників. А він ні, він іншим займається. Тим *самим* страхуванням прикметників, наприклад.
6. **Питально-відносні** займенники оформлюють запитання (хто? що? який? чий? скільки?) і рулять у складнопідрядних реченнях, про які ми зараз (видихайте) не говоритимемо.
7. **Заперечні** займенники вказують на відсутність предметів, ознак, кількості.
8. **Неозначені** займенники вказують на невизначеність особи чи предмета, якості, кількості й под.

А прикладів на останні два розряди ми не наводимо, бо вони потребують окремої уваги щодо правопису (ура! Радіймо разом!).

Правопис заперечних і неозначених займенників

Певно, ви неймовірно здивуєтеся, якщо прочитаєте, що займенники, як і решту слів у нашій мові, можна писати разом, окремо й через дефіс. Дивовижно, але це справді так.

Пишемо разом Пишемо через дефіс

- заперечні займенники, утворені за допомогою частки **ні**: *ніхто, ніщо, нікого, нікому, ніколи, ніде, ніякий* тощо;
 - неозначені займенники, утворені за допомогою часток **аби-, де- і -сь**: *абихто, абиякий, абищо, декого, деякий, хтось, щось, якийсь* та ін.
- неозначені займенники з частками **будь-, -небудь, казна-, хтозна-, бозна-**: *будь-хто, будь-який, де-небудь, що-небудь, казна-що, казна-де, казна-чому, хтозна-як, хтозна-коли, хтозна-скільки, бозна-кому, бозна-чого, бозна-як* і под.

Пишемо окремо

заперечні й неозначені займенники, якщо між часткою і словом стоїть прийменник (усі три слова пишемо окремо): *ні про що, ні до чого, ні на який, ні для кого, будь на чому, казна для якого, хтозна при чому, бозна від кого* тощо.

Як бачимо, знову нічого складного. Займенники взагалі няшечки, нікого не чіпають і майже не відсвічують, бо дуже вже хочуть залишитися на вечірці повнозначних частин мови.

³³ Прикметник твердої групи, навіть не намагайтеся.

Усе щось робить

Дієслово

Ви не питали, але я скажу: найкрутішою частиною мови є **дієслово**. У мене багато аргументів на доведення цього твердження, і я вже починаю їх висувати. А якщо й наприкінці цього розділу ви все ще зі мною не погоджуватиметеся, то доведеться, звісно, вживати радикальніших заходів ³⁴.

Почнімо з банального: дієслово позначає дію. А дія — це акт ширшого поняття, діяльності. Ми могли б зануритися у філософські хащі тлумачення діяльності, але повірте тій, яка вже неодноразово це робила: не варто. Просто тому, що ми ніколи не розійдемося. Діяльність — це дуже, мега-, супер-, екстрашироке філософське поняття, що не дає людству спокою відтоді, як воно виробило в себе навички абстрактного мислення. Ми зробимо простіше: поміркуємо відповідно до тих знань, які вважаємо беззаперечними. Отже, якщо є предмет, названий іменником, йому має бути притаманна певна діяльність. І навіть коли нам здається, що предмет не виконує жодних дій, йому все одно притаманна діяльність.

Розберімося. У поняття предмета, як ми вже знаємо, входять істоти й неістоти. Істота може робити активні дії, наприклад, *будівельник кладе цеглу, змішує цемент, заливає фундамент*. Це ж дії? Поза всяким сумнівом. *Спортсмен біжить, військовик крокує, змія повзе, а кенгуру стрибає*. Це дії? Ну-у, логічніше назвати це рухом. А рух — це діяльність? Так, звісно. А ось так: *студент розмірковує, професор виводить в умі формулу, директорка запам'ятовує всіх, хто сьогодні спізвився?* Це не активні дії, факт. Але це — мисленнева діяльність. І ще: *песик спить, семикласник хворіє на ангіну, а красива жінка*

незаміжня стоїть у метро. Це — стани, що точно не означають активних дій чи руху. Але вони також є діяльністю. Неістоти, тобто неживі предмети чи явища, теж занурені в діяльнісний процес: *річка тече, вітер дме, яблуко висить, листочок на дереві зеленіє*, а довкола вже годину як *сутеніє*. Ба більше: *усе існує або не існує, живе, побутує, є*. І це теж входить до мегакатегорії діяльність.

Словом, якщо на вечірці ви підійшли до іменника засвідчити йому свою повагу, бо він заповнив собою картину світу, бігом відходьте, поки це не побачило дієслово. Хоча, цілком імовірно, воно вже побачило й підсміюється з вас, затуляючись сигарою й розвалившись на шкіряному дивані. Воно не засмучується, воно вам прощає.

Пізніше ми говоритимемо про те, що в реченні дієслово теж головне. Навіть попри те, що головних членів речення виділяють два: підмет і присудок — саме без дієслова повноцінне вираження думки неможливе. Крім того, від дієслова залежні майже всі слова в реченні. Але про це, справді, згодом.

Поки ж зосередьмося на тому, що в дієслова є свій перелік категорій, і він значно більший, ніж в іменника, а ще воно здатне забирати собі іменникові категорії роду й числа.

Форми дієслова

Крім категорій, у поняття «дієслово» ще є низка форм. Бачите, що робиться? Ми тільки почали говорити про цю частину мови, а вже виявили, скільки всього в неї є.

Дієслівних форм виділяють п'ять:

- 1) інфінітив, або неозначена форма;
- 2) особові форми;
- 3) безособові форми на *-но, -то*;
- 4) дієприкметник;
- 5) дієприслівник.

Ви мали би чути про них, чи не так? Ну, хоч щось.

Наприклад, стосовно **інфінітива** ви просто-таки мусите мати зарубку десь на носі, що це початкова форма дієслова. Його характерною ознакою є позначення дії без указівки на час, особу чи

спосіб (саме тому його ще називають неозначеною формою дієслова), а формально його легко впізнати за кінцевим суфіксом **-ти(ся)**: *співати, шаленіти, мудрувати, набридати, сміятися, крутитися*.

Інфінітив заведено вважати початковою формою на тій підставі, що в неї можуть бути переведені всі без винятку дієслова в мові. Якщо знайдете якийсь дієслово, яке неможливо перевести в інфінітивну форму, ви знаєте, що я вам боргую. Ось чому в словниках дієслова подані як інфінітиви. У мовах, де закінчення не відіграють провідної ролі у вираженні граматичних значень, як-от англійська, дієслова бувають тільки інфінітивами.

У нашій мовній картині світу не так, у нас визначальними є особові форми дієслова, хоча інфінітиви теж можуть бути центральними в реченнях. Наприклад: *Дівчата зібралися **послухати** поезії Сергія Ж., але довелося **співати** пісні Олега В. (не того!)*.

Як бачимо, інфінітив незмінний, а незмінних слів у нашій мові не так уже й багато: неозначені форми дієслова, прислівники, дієприслівники й службові частини мови. Тож якщо вас долатиме непереборне бажання виділити в інфінітиві закінчення **-ти** чи **-ся**, знайте: десь у світі в цю мить плачуть суфікси. Адже в інфінітивах, як і в інших незмінних словах української мови, закінчень немає, а те, що ваша рука вже піднялася обводити квадратиком, — суфікси.

Хоч інфінітиви не змінюються, їм усе-таки властиві дві категорії, які ми називаємо **загальнодієслівними**. Як ви вважаєте, що воно таке? Правильно, про них написано нижче, тож сенсу вгадувати небагато.

Категорія виду

Якщо дія, позначувана дієсловом, має свій початок, значить, вона має і свій кінець. Погодьтеся, що в афористичності й глибині тверджень авторці цієї книжки немає рівних. Поки вона поправляє медальку «За красномовство», можна справді визнати, що деякі дії можуть бути завершені, результативні, повністю реалізовані, а можуть — незавершені, тривалі, реалізовані неповністю. Перші позначають такі дієслова: *вивчити* (поезії самі знаєте кого), *накопала* (зілля в неділю вранці), *намалюю* (тобі сонце), *розкажи* (мені, чому на серці жаль).

Другі: *забувати* (пісні самі знаєте кого), *стояла* (я і слухала весну), *наливаймо* (браття), *цілуй* (*цілуй, цілуй* її, знов молодість не буде). Дієслова, що означають завершену дію, відповідають на питання *що зробити? що зробив (зробила, зробило, зробили)? що зроблю (зrobiши, зробимо, зробите, зробить, зроблять)?* і належать до **доконаного виду**. Дієслова, що означають дію тривалу й незавершену, відповідають на питання *що робити? що роблю (робиши, робимо, робите, робить, роблять)? що робитиму? (робитимеш, робитимемо, робитимете, робитиме, робитимуть)?* і репрезентують **недоконаний вид**.

Інакше кажучи, дію можна доконати й недоконати. Дію можуть доконувати всі без винятку форми дієслів, якщо вони наполегливі й бачать мету, долають перепони. І недоконувати дію теж можуть усі без винятку форми дієслів, якщо вони передумали або втомилися. Це, як кажуть психологи, нормально.

Над недоконуванням працюють суфікси *-ува-* (він головний у цьому процесі), *-овува-*, *-ва-*, *-а-*, *-и-*: *зменшити* — *зменшувати*, *озвучити* — *озвучувати*, *підмалювати* — *підмальовувати*, *виповзти* — *виповзати*. Доконування — спеціалізація префіксів *з-* (*с-*), *по-*, *на-*, *за-*: *орати* — *зорати* ³⁵, *нищити* — *знищити*, *дорожчати* — *подорожчати*, *друкувати* — *надрукувати*, *твердіти* — *затвердіти*.

Авжеж, процес творення доконаного виду дієслів називається зовсім не доконуванням, а перфективацією. А творення недоконаного виду дієслів — імперфективацією. Це неважлива інформація, але характер авторки все так само не дуже.

Крім морфем, утворювати види дієслів можуть:

- наголос: *виклика́ти* — *виклика̀ти*, *наси́пати* — *насѝпати*, *розрі́зати* — *розрі̀зати*;
- звуки, що чергуються в коренях дієслів: *набира́ти* — *набра̀ти*, *забира́ти* — *забра̀ти*, *пересила́ти* — *пересла̀ти*;
- різні основи дієслів: *брати* — *взяти*, *говорити* — *сказати*, *ловити* — *спіймати*.

Нормально також те, що деякі дієслівні форми утворюють між собою **видові пари**: *робити* — *зробити*, *варила* — *зварила*, *будуватиму* — *побудую*. Так трапляється, коли дія справді може бути завершеною. Бо якщо йдеться, наприклад, про стани чи природні процеси, як-от *лежати*, *висіти*, *кохати*, *хвилюватися*, утворення видових пар неможливе з огляду на саму сутність явищ. Ні, звісно, можна *полежати*, встати й піти або *похвилюватися* трохи й заспокоїтися, однак навряд чи ці дієслова вказують на якийсь результат.

І ось тут ми впритул наблизилися до важливого. Творити видові пари дієслів надзвичайно цікаво й пізнавально, однак потрібно завжди пам'ятати про головне правило цієї забави: лексичного значення змінювати не можна. Наприклад, у дієслова недоконаного виду *читати* лексичне значення таке: «сприймати щось записане літерами». Якщо ми утворимо дієслово доконаного виду *прочитати*, основне лексичне значення від цього не зміниться, а отже, ми утворили видову пару *читати* — *прочитати* правильно. А от якщо наутворюємо дієслів доконаного виду *начитати* (з лексичним значенням «уголос проговорити щось записане літерами»), *відчитати* («зробити комусь зауваження»), *перечитати* («прочитати повторно») тощо, то це буде похвально, але неправильно з погляду правил нашої забави, бо ми схилили й припустилися помилки: змінили основне лексичне значення, а отже, повертаємося на початок гри.

Саме тому видові пари здатні утворювати далеко не всі дієслова, хоча багато з них можуть мати і недоконаний, і доконаний вид. Тому коли раптом десь у казино ви, замість крутити рулетку, візьмете участь в азартній грі «Утвори видову пару дієслів і виграй мільйон грошей», пригадайте головне правило, яке вам по секрету розкрила оболонська провидиця баба Оля ³⁶.

Мовознавці стверджують, що в українській мові створювати видові пари здатна лише третина від загальної кількості дієслів. Це небагато, але логічно, бо змінювати категорії без мінімальних змін у лексичному значенні важко. Лексичне значення слова — дуже вразлива матерія з тонкою душевною організацією.

Категорія стану

Якщо є дія, значить, вона на когось або на щось спрямована. Як ви могли здогадатися, авторці сподобалося висловлюватися афористично, бо лаври Ліни Костенко не дають їй спокою.

А все ж таки так: дію виконує певний суб'єкт (у реченні він відомий нам як підмет), і вона може бути спрямована на певний об'єкт, а може бути спрямована на сам суб'єкт. Так-так, якщо мозок ваш плавиться, це показник успіху видання, яке ви тримаєте в руках, ви ж знаєте.

Насправді все просто. Якщо дія (чи стан) виходить від суб'єкта, який у реченні ми точно назвемо підметом, і спрямовується на об'єкт, який у реченні переважно впізнаваний як додаток, значить, дієслово, що цю дію (чи стан) означає, належить до **активного стану**. Наприклад: *Світлана нюхає квіточку. Світлана гріє чайник. Світлана створює затишок. Світлана любить рок-музику.* В усіх наведених прикладах дія чи стан виходять від *Світлани* й спрямовуються на об'єкти (*квіточку, чайник, затишок і рок-музику*). Оскільки дія переходить на об'єкти, дієслова, що належать до активного стану, називаються **перехідними**.

Якщо суб'єкт раптом не схотів бути підметом, а вміло зашифрувався за додатком в орудному відмінку, а дія ніби виконується кимось, ми маємо справу з **пасивним станом** дієслівної форми. Наприклад: *Квіточка нюхається Світланою; Чайник розігріто Світланою; Світланою створено затишок; Залюблена Світланою рокмузика.* Тут цілком очевидно, що суб'єкт дії — Світлана, але вона забажала лишитися в тіні, хоча *_ми_ж_знаємо!..* Оскільки Світлана виявила дивну скромність, підметами стали ті слова, які колись були додатками (хто був ніким, той стане всім — ніколи не забуваймо цієї істини), — себто *квіточка, чайник, затишок і рок-музика* — але при цьому дія ніби спрямовується на підмети, ніби робиться кимось (Світланою, авжеж).

Категорія стану, як і виду, є загальнодієслівною, а це означає, що вона властива всім дієслівним формам. Ба більше, у вираженні

пасивного стану беруть якнайактивнішу участь дієприкметники й безособові форми на **-но, -то**.

Проте й інфінітиви з особовими формами задніх не пасуть (хоча не дуже це діло шанують), у них для цього є постфікс **-ся**. Наприклад: *мити — митися, дряпати — дряпатися, сміяти — сміятися...* Ой, ну гаразд, *возити — возитися...* Що, знову не те? Ну, добре, *лежати — лежатися*. Так, ну все, я образилася. На вас не вгодиш. Ся.

Дієслова з постфіксом **-ся**, що означають дію, спрямовану на сам суб'єкт, називаються **зворотними**.

Подейкують, що постфікс **-ся** утворився з колишнього зворотного ³⁷ займенника *себе* ³⁸, тому в нашій культурі мовлення вважається неприйнятним дієслово *вибачатися*, бо буквально воно означає «вибачати себе». Тому не вибачаймося, хоч, звісно, вибачити самого себе приємно і правильно, а кажімо: *Я перепрошую; Прийміть мої вибачення; Вибач, будь ласка.*

А все. Загальнодієслівні категорії скінчилися. Тепер у нас лишилися ті, які властиві лише особовим дієсловам.

Особові форми дієслів

Інфінітив недаремно називається також неозначеною формою дієслова — у ньому неможливо означити особу, рід, час чи спосіб дії. А безособові форми на **-но, -то** вже самою своєю назвою красномовно вказують, що категорія особи їм непритаманна. Зате з особовими формами все зрозуміло: дія, стан, процес можуть бути властиві

- а) першій особі (*я, ми*), наприклад: *Я їду в гори; Ми стрибаємо на батуті;*
- б) другій особі (*ти, ви*), наприклад: *Ти не їдеш у гори; Ви вже дві години стрибаєте на батуті;*
- в) третій особі (*він, вона, воно, вони*), наприклад: *Орест їздив на море; Марта в цей час стрибала на батуті; Сонце зайшло за гори; Гори сумують, що Орест поїхав не до них.*

Про особи нам уже розповів займенник, однак у межах дієслова із цією категорією пов'язано багато цікавих явищ. Це і час, і спосіб, і навіть дієвідмінювання. Надзвичайно цікаво, чи не так?

Час дієслова

У світі немає людських мов, у яких не була б виражена категорія часу, бо розуміння часу, поряд з уявленням про простір, зашите в абстрактне мислення людини і, крім того, є основним атрибутом реальності. Почесну місію означення категорії часу в українській мові (як і в багатьох інших мовах) узяло на себе дієслово, що виражає відношення дії (стану, процесу) до моменту мовлення.

Момент мовлення — поняття умовне, це така собі точка на уявній лінії розгортання часу, яку, звісно, уявляє мовець. Дії, процеси, стани негласно сприймаються як такі, що відбуваються в самій цій точці, відбулися до неї чи відбудуться після неї. Неважко здогадатися, що йдеться про теперішній, минулий і майбутній час.

Триєдина сутність часу — річ звична, але українська мова була б не українською, якби не заготувала трошки сюрпризів. Тож у ній основних категорій часу не три, а чотири. Не поспішайте, ми все з'ясуємо. На все, оцініть каламбур, свій час.

Дія, що відбувається в момент мовлення, засвідчує **теперішній час**. Наприклад, зараз *Олена **читає** цю книжку* (Олено, ви ж читаете? Не підведіть мене, читайте просто зараз, інакше все красномовство коту під хвіст); *Олександр Петрович на велосипеді **іде** на роботу* (шановна світобудово, будь ласка, знайди умовного Олександра Петровича, посади його на велосипед і відправ на роботу, дуже треба!), а *кіт **спить*** (тут нескладно, бо кіт спить у будь-який момент, крім п'ятої ранку, але навряд чи хтось читатиме мовознавчу книжку о п'ятій ранку).

Теперішній час може також означати тривалу або постійну дію (*Віра **відвідує** спортзал* — не зараз, а щочетверга; *Лисиця **риє** нори* — можливо, і зараз теж, але загалом — протягом усього свого життя), а також дію, що трактується як властивість предмета (*Земля **обертається** навколо Сонця; Річка **впадає** в море*).

Теперішній час нескладно впізнати за особовими закінченнями дієслів:

Особа Однина

Множина

1-ша	<i>несу, питаю, мовчу, стою</i>	<i>несемо, питаємо, мовчимо, стоїмо</i>
2-га	<i>несеш, питаєш, мовчиш, стоїш</i>	<i>несете, питаєте, мовчите, стоїте</i>
3-тя	<i>несе, питає, мовчить, стоїть</i>	<i>несуть, питають, мовчать, стоять</i>

А ще — за тим, що дієслова теперішнього часу не бувають доконаного виду. Це логічно, погодьтеся: важко виконати дію в момент, коли ти її ще виконуєш ³⁹.

Майбутній час означає дію, що відбудеться чи відбудатиметься після моменту мовлення. Наприклад: *Олексій заробить на нову машину* (звісно, не зараз, а колись потім, для цього й придумали майбутній час); *Сонце світитиме ще мільйони років* (ми сподіваємося).

Оскільки дія в майбутньому може уявлятися і як тривала, незавершена, і як разова, завершена, дієсловам у цій часовій формі властивий доконаний і недоконаний вид. Порівняйте: *Ноутбук зламається* — доконаний вид і *Ноутбук ламатиметься швидко, але недовго* ⁴⁰ — недоконаний вид.

До доконаного виду дієслів майбутнього часу в нас питань немає. А до недоконаного — трохи є. Річ у тім, що вони послуговуються двома формами творення:

1) аналітична форма твориться додаванням до інфінітива слова *бути* в потрібних особах: *буду співати, будеш ходити, буде любити, будуть шанувати*;

2) синтетична форма утворюється за допомогою суфікса *-м-*, що походить із давнього допоміжного дієслова (не питаєте), до інфінітива, а на особу вказує закінчення: *співатиму, ходитимеш, любитиме, шануватимуть*.

Якщо ви шукаєте нюанси значень між аналітичною і синтетичною формами, припиняйте цю невдячну справу: їх немає. Форми абсолютно ідентичні за значенням, але перевага в українській літературній мові віддається **синтетичним** формам майбутнього часу. Тож якщо маєте змогу й натхнення, уживайте саме їх, мова буде вдячна.

Не варто обурюватися ускладненням, що стосуються форм майбутнього часу дієслів у сучасній українській літературній мові. Раніше було ще складніше, адже в старослов'янській мові таких форм було аж п'ять: простий майбутній та І майбутній, II майбутній, майбутній у теперішньому й майбутній у минулому. Тепер трошки легше, ні?

Дія, що відбулася або відбувалася до моменту мовлення, означає **минулий час**. Йому теж, як і майбутньому, властива категорія виду, бо, звісно, щось можна було *зробити*, а щось — *робити* без результату. Фішкою минулого часу є те, що в ньому особа дієслів йде перепочити й здає свої обов'язки роду. Тому форми дієслів минулого часу ми впізнаємо за суфіксами, властивими певним родам:

Рід

Суфікс

чоловічий *стрибав, грюкнув, водив* або *ніс, привіз* (без суфікса)

жіночий *стрибала, грюкнула, водила, несла, привезла*

середній *стрибало, грюкнуло, водило, несло, привезло*

Минулий час дуже шанований у художній літературі, і це не дивно, адже саме він дає змогу розгортати розповідь від імені автора, який нібито «пригадує» колишні події.

Минулий час дієслів старослов'янської мови теж приємно вражає, бо тоді форм було аж чотири, одна від одної красивіша: аорист, імперфект, перфект і (найкрасивіший) плюсквамперфект. І в кожній формі свої принципи творення, свої суфікси, свої закінчення. А зараз що, от скажіть? Суфікси **-в-** і **-л-**? Цей світ сходить на пси.

А от і сюрприз. В українській мові побутує ще одна форма — **давноминулий час**. Він означає дію, що відбулася в минулому перед іншою минулою дією. Наприклад: *Володя **побіг був** по молочний коктейль для Тетяни, але по дорозі **трапився** розливний сидр* — Володя з найкращих міркувань *побіг* (дія, що відбулася в минулому), але сидр, цей підступний напій богів, узяв і *трапився* (дія, що відбулася в минулому після того, як Володя *побіг*). Доволі поширена ситуація, і доволі поширена дієслівна форма. Ви й самі непомітно для себе можете утворювати її за допомогою основного дієслова і допоміжного дієслова *був* у минулому часі: *Хотіла була сісти попрацювати, аж тут по телевізору **почався** «Холостяк»; Вийшли були на свіже повітря, так **припустився** дощ.*

Спосіб дієслова

Ми вже неодноразово наголошували, але зробимо це ще раз: мова є передусім відображенням картини світу мовця. І саме мовець осмислює факти навколишньої дійсності чи власного внутрішнього світу й інтерпретує їх у мовних категоріях. Він може сприймати дійсність як реальну, ірреальну чи бажану, може заперечувати, припускати, стверджувати необхідність певних фактів, спонукати співрозмовника до дії, висловлювати впевненість чи невпевненість у сказаному тощо. Для загального означення всього того, що мовець укладає у своє висловлення і наскільки сказане збігається чи не збігається з реальністю, мовознавці послуговуються поняттям «модальність».

Модальність — штука багатовимірна й належить до розряду тем, які обговорюються не на одній кухні, терасі чи в аудиторії й не за один

день. Тому ми підемо простішим і звичнішим шляхом, звернувшись до категорії **способу дієслів**, що в українській мові передбачає виокремлення трьох основних способів відношення дії до дійсності.

Дійсний спосіб позначає реальну дію (стан, процес), що може розгортатися в трьох часових формах:

- 1) у теперішньому часі, наприклад: *Ніна **виходить** на дах будинку, **сідає** поруч (від мене зліва). Вино і фрукти з місцевого ринку. Ніна **сміється**. Вона щаслива* (Олег Добруцький);
- 2) у майбутньому часі, наприклад: *Такої ночі **перейду** місток, **ступлю** на сніг і **подолаю** схил. Всього мене — до мозку і кісток **пройме** мороз, **опівночі стосил*** (Юрій Андрухович);
- 3) у минулому часі: *А всі жінки **зліталися** сюди з кошеликами й кошелями, і вперше добрі **були** одна до одної, і кожна **приводила** дитя за руку, яке вже **не знало**, що вище пахне: скошена трава чи ягода* (Василь Герасим'юк).

Жодних спеціальних засобів для вираження дійсного способу в українській мові немає. Це звичайнісінький опис дійсності, що осмислюється мовцем у трьох часових категоріях.

Наказовий спосіб виражає волевиявлення мовця, що може набувати форм наказу, прохання, побажання, заклику, команди тощо, залежно від мовленнєвої ситуації. Наприклад: ***Спини** мене, **отямся** і **отям**, така любов буває раз в ніколи* (Ліна Костенко).

Форми часу наказовому способу не властиві, а от вид — цілком, порівняйте: ***копайте картоплю** — **викопайте картоплю**, **вези продукти** — **привези продукти**.*

Наказовий спосіб дієслів твориться двома способами:

- 1) **простий (синтетичний)**, що стосується 1-ї особи множини, 2-ї особи однини й множини та утворюється за допомогою відповідних закінчень:

Особа Однина

Множина

1-ша —

читаймо, сядьмо, робімо,

тягнімо

2-га	<i>читай, сядь, роби, тягни</i>	<i>читайте, сядьте, робіть, тягніть</i>
------	-------------------------------------	---

Зверніть, будь ласка, увагу, що в переліку форм наказового способу 2-ї особи множини (що має на увазі особу «ми») немає слів *давай* і *давайте*. Казати *Давайте намалюємо буляку* ⁴¹ чи *Давай стояти на голові* — неправильно. Правильно — послуговуватися тими особовими закінченнями, які наведені в таблиці (*Намалюймо буляку!*), або долучати спонукальні вигукки на зразок *нумо, гайда* (*Нумо стояти на голові!*) чи *годі* (*Годі вже стояти на голові й малювати буляку!*);

- 2) **складений (аналітичний)**, що стосується 3-ї особи однини й множини та утворюється за допомогою часток *хай* і *нехай*: *хай сяде, нехай читає, хай роблять, нехай тягнуть*.

Пішли?

Іноземців, які беруться за вивчення української, часто бентежить той факт, що в розмовному мовленні українці в наказовому способі вживають форми минулого часу: *Пішли гуляти! Дістали подвійні листочки! Сховали підручники!* Бентега ця не даремна, адже це порушення норм літературної мови. Правильно казати: *Ходімо гуляти! Діставаймо подвійні аркушики! Сховайте підручники, будь ласка!*

Наказовий спосіб здатні утворювати не всі дієслова, зокрема, ті з них, що позначають стани чи природні процеси. Однак це доволі відносно, бо що може завадити носію української мови гукати на березі Ворскли: «Течи, річко!» чи на карпатських схилах: «Зеленійте, гори!»? Та звісно, нічого, бо тут вирішують не словотвірні мовні засоби, а настрої, творчі здібності і свіже п'янке повітря. Так, повітря. **Умовний спосіб** означає не реальну дію, а ймовірну, бажану, можливу за певних умов. Словом, є уявні друзі, а є уявна дія. Ось її й виражають дієслова, до яких під час творення умовного способу додається частка **би** (**б**). Наприклад: *Гуляв би я понад Дніпром По веселих селах Та співав би свої думи, Тихі, невеселі* (Тарас Шевченко).

Часто в реченнях із дієсловом у формі умовного способу є частина, що починається зі сполучника *якби* (або його варіанта *коли б*). Його призначення — вказувати на умову, за якої могла б відбутися та чи інша гіпотетична дія. Наприклад: *Якби оті проміння золоті у струни чарами якими обернути, я з них зробила б золотую арфу* (Леся Українка); *Якби просеко підвозили під офіс, я з роботи не виходила б* (українка, але не Леся).

І тут також потрібна дрібка вашої уваги: в українській мові на означенні умови спеціалізується тільки сполучник *якби* (ну, гаразд, ще діалектні варіанти *коби*, *коб*, *жеби* й ін.). Сполучника *якщо б* у нас немає. Це кальковане монстренятко прийшло самі знаєте звідки — з конструкції *если бы*. Не беріть його, киньте каку, нумо краще просувати в словники буляку.

Дієвідмінювання

Очевидно, вдячні читачі вже аж підстрибують, очікуючи, що розмова про особові форми дієслів добігає кінця. А вона ще не добігає, бо ми знову повертаємося до питання змінюваності.

Ми вже зауважили, що особові форми дієслів змінюються за особовими, часовими, способовими, становими й навіть родовими значеннями. Тобто все так само, як в іменника, тільки інакше — як у дієслова. Процес зміни дієслова за різними параметрами називається **дієвідмінюванням**. Навіщо нам це знати? Хоча б для того, що знання

типів дієвідмінювання допоможе нам правильніше писати й уживати дієслівні форми.

Типів дієвідмінювання в українській мові два: I дієвідміна і II дієвідміна. Щоб розподілити дієслова за дієвідминами, слід ужити їх у теперішньому часі третьої особи множини й подивитися на закінчення:

- 1) якщо закінчення дієслова **-уть** чи **-ють**, воно належить до I дієвідмини: *несуть, ріжуть, дають, мріють*;
- 2) якщо закінчення **-ать** чи **-яць** — дієслово належить до II дієвідмини: *кричать, біжать, стоять, ходять*.

I як це допоможе правильніше писати? — питає читач. А ось як: якщо у вас виникають сумніви щодо написання дієслова *говорити, носити, боротися* чи *написати* в другій особі (*говореш чи говориш? носиш чи носиш? борються чи бореться? напишете чи напишете?*), є дієвідмінний лайфхак. Переведіть дієслово в третю особу множини теперішнього часу й з'ясуйте за закінченням (**-уть, -ють** чи **-ать, -яць**), до якої дієвідмини воно належить:

- якщо до **першої**, то в другій особі пишемо **е** чи **є** (*напишуть* — *напишеш, напишете; борються* — *борешся, боретесь*);
- якщо до **другої**, то в другій особі пишемо **и** чи **ї** (*говорять* — *говориш, говорите; носять* — *носиш, носите*).

Потиснімо одне одному руки, колеги. Ми це зробили: розібралися з особовими формами дієслів. Але ще не розходимося, бо час відвідати наступну екскурсійну залу.

Дієприкметник

Будь ласка, зараз обережніше у висловленнях. Ми заходимо на територію дуже вразливої форми, яка за майже сто років так і не змогла визначитися, куди їй — до прикметника чи до дієслова, бо обидві частини мови її цілковито влаштовують.

Дієприкметник — це дієслівна форма, що означає дію або стан як динамічну ознаку предмета. Тобто «дія або стан як ознака»? —

спитаєте ви. Ну, от так. *Зелений* — це ознака, а *позеленілий* — це ознака, що виникла внаслідок дії; *пройти* — це дія, а *пройдений* — це дія, що перейшла в ознаку. У школі вчать, що дієприкметник — це ознака за дією. Але пояснити це ще складніше. Не треба зайвих слів, зрозумійте: дієприкметнику важко, бо він і прикметник, і дієслово одночасно. Ви хоч колись пробували бути прикметником і дієсловом одночасно? Отож.

До розгляду дієприкметника є два підходи: традиційний, згідно з яким його залишають у формах дієслова, і жорстокий, відповідно до якого його розглядають як прикметникову форму. Ми з вами — люди емпатійні й *розуміючі*. Ми — за форму дієслова (ну, там побачимо).

Розгляньмо, що дієприкметник узяв **від прикметника**:

- рід. Наприклад, **написаним** може бути *насквіль* чоловічого роду й *есе* — середнього, а **написаною** — *стаття*;
- число, адже *статті*, *насквілі* й *есе* бувають **написаними**;
- відмінок, бо і *насквіль*, і *есе*, і *стаття*, і *статті* відмінюються: **написані** *насквілі*, **написані** *статті* — **написаних** *насквілів*, **написаних** *статей* — **написаними** *насквілями* — **написаними** *статтями* і так далі.

Крім того, дієприкметник, як і прикметник, завжди стосується іменника й відповідає на питання *який? яка? яке? які?* Наприклад: **зведений** *на полі будинок*; **пропущений** *уранці телефонний дзвінок*; **чоловік**, **забутий** *у магазині іграшок*. Міцна співзалежна дружба з іменником — це прикметникова фішка, пам'ятаєте?

А що дієприкметник успадкував **від дієслова**? А ось що:

- основу. Це означає, що дієприкметник твориться не від прикметника, а саме від дієслова, наприклад: *робити* — **зроблений**, *терпіти* — **терплячий**;
- вид, бо дієприкметники можуть бути доконаного (**посивілий** *від цих прикладів професор*, **прибудований** *естетами балкон*) і

недоконаного (*квітучий сад, планований вихід із ситуації*) виду;

- час, але не весь. Дієприкметники можуть бути минулого (*прочитана лекція, змарніле обличчя*) і теперішнього (*благаючи очі, нев'януча краса*) часу, а от форми майбутнього часу їм не притаманні;
- стан. В українській мові віддається беззаперечна перевага дієприкметникам пасивного стану, що творяться за допомогою суфіксів *-н-* (*-ен-, -єн-*) і *-т-*: *бажаний, зроблений, скоєний, забутий*.

Нагадую, раптом ви вже встигли забути, що дієприкметник — один із тих, хто серед дієслівних форм є активним носієм пасивного стану. Проте є в українській мові й дієприкметники, що є виразами стану активного. Вони утворюються за допомогою суфіксів *-уч-* (*-юч-*), *-ач-* (*-яч-*): *пануючий, люблячий, терплячий*. Активні дієприкметники в українській літературній мові існують, хоч пуристи намагаються вдавати, що ні, — але їх небагато. Суфікси *-уч-* (*-юч-*), *-ач-* (*-яч-*) — це морфеми, яким у нас дещо, так би мовити, не раді. Якщо маєте змогу замінити підрядними зворотами — зробіть це, не засмучуйте мовоньку. Звісно, керуючись при цьому чуттям доцільності. До прикладу, *сивіючий чоловік* цілком може бути *чоловіком, який сивіє*; а *жеврїюче багаття* — *багаттям, що жеврїє*. Випадків, коли потенційний активний дієприкметник можна замінити зворотом,

безперечно, значно більше, ніж форм, які є цілком прийнятними. До останніх належать, зокрема, дієприкметники *люблячий* (батько), *живучий* (організм), *липуча* (пісня), *ходяча* (проблема), *сидяча* (робота), *завидючі* (очі), *цілющі* (джерела) й ін. Їх небагато, але варто розуміти, що заміна їх підрядними зворотами (*проблема, яка ходить, робота, на якій сидиш, серйозно?*) — це щонайменше моветон.

А от чого в українській літературній мові не існує, то це активних дієприкметників, утворених за допомогою суфіксів *-ш-*, *-вш-*: *дозрівше яблуко, закам'янілий образ, бувші стосунки, згадавши анекдот про ховраха комісія з перевірки*. Завважте: у розмовному мовленні цих суфіксів і дієприкметників, утворених з їхньою допомогою, ніхто не заборонить ⁴². Але в літературне мовлення з ними, будьте такі ласкаві, не приходьте. Це навіть не моветон. Це трошки більше.

Уникнути цих просторічних обмовок нескладно: тут допоможуть суфікс *-л-*, описові форми й знову-таки підрядні звороти. Порівняйте: *дозріле яблуко, закам'янілий образ, колишні стосунки, комісія з перевірки, що згадала анекдот про ховраха* ⁴³.

Отож, як бачимо, від дієслова дієприкметник успадкував на одну ознаку більше, ніж від прикметника, тому терези хитнулися в бік найкрутішої частини мови, в обіймах якої ми цю вразливу форму й залишаємо.

Дієприслівник

От хто не знає душевного сум'яття, то це дієприслівник. Попри всі підступні спроби витурити його з-під дієслівного крила, він незворушно сидить на своєму місці й сидітиме на ньому, вочевидь, довіку.

Усе тому, що в нього з дієсловом надзвичайно міцний зв'язок, який межує з протекцією. **Дієприслівник** — це незмінювана дієслівна форма, що пояснює основне дієслово в реченні, вказуючи на додаткову дію. Наприклад, у реченні *Спостерігаючи у вікно за пташками, Марися варила каву* є основна дія, яку виконувала Марися, — *варила* і додаткова — *спостерігала*. Але додаткова дія означена не дієсловом, а дієприслівником *спостерігаючи*.

Дієприслівник можна перевести в дієслово, а саме речення перетворити на ускладнене однорідними присудками, порівняйте: *Марися варила каву і спостерігала у вікно за пташками; Андрій розмовляв по телефону і малював у нотатнику* — але навіщо? Часом трапляються мовленнєві ситуації, де дієприслівників не уникнути.

Від прислівника, до якого ми ще не добігли, ця форма взяла лише одне — незмінність. Це означає, що хай як ми крутитимемо дієприслівники *співаючи, побажавши чи намагаючись*, вони не зміняться ані за родами, ані за відмінками й числами, ані за особами, ані за кольором і смаком, ані після курсу із саморозвитку.

Від дієслова в спадок перейшли вид і час.

Дієприкметники **теперішнього часу** творяться від основи дієслів першої дієвідміни за допомогою суфіксів *-учи-, -ючи-* (*ведуть — ведучи, кажуть — кажучи, полюють — полюючи*) і від дієслів другої дієвідміни за допомогою суфіксів *-ачи-, -ячи-* (*стежать — стежачи, ходять — ходячи*).

Дієприкметники **минулого часу** творяться від дієслова минулого часу чоловічого роду однини за допомогою суфікса *-ши*: *писав — писавши, казав — казавши, біг — бігши, ніс — нісши*.

Оскільки дієприслівник називає передусім додаткову дію, він часто має значення причини, умови, мети чи способу основної дії. Наприклад: *Осіннє повітря, витікаючи з долин, натрапило на загати понад Атлантикою* (Сергій Жадан) — повітря натрапило на загати за яких умов? — *витікаючи з долин*; *І минатиме час, нанизавши сотні вражень, імен і країн* (Василь Симоненко) — час минатиме як? — *нанизавши сотні вражень, імен і країн*.

І ось тут дієприслівник заготував для мовців пастку, у яку вони раз-у-раз втрапляють, навіть *не здогадуючись* про це. Часто мовці припускаються логічної помилки, коли кажуть: *Закінчивши читати, зникло світло; Милуючись краєвидами, пішов сніг; Вийшовши на вулицю, Степана злякала злива*. Підведіться, якщо сиділи. Прочитайте ці три конструкції ще раз. Тепер покладіть руку на серце і скажіть чесно, просто в очі цій книжці: ви бачите тут суперечність? Якщо так, то обнімімося. Якщо ні, то зараз поясню (а потім обнімімося).

Річ у тім, що дієприслівник завжди, завжди, з.а.в.ж.д.и. стосується того самого підмета, що й основне дієслово. Ну не може бути так, щоб дієприслівник полишив свого патрона й пішов у гопака з якимось іменником. Він у цьому сенсі дуже принциповий. Тому в реченні *Закінчивши читати, зникло світло*, згідно з такою логікою, світло спочатку читало, а потім закінчило, замахалось і зникло. Це красива і сповнена бурхливих перипетій історія, але малореальна. Вочевидь, у цьому реченні йдеться про самого мовця, який закінчив читати, аж раптом зникло світло. У такому випадку його слід назвати, а сам дієприслівник, на жаль, мусить піти: *Коли я закінчив читати, зникло світло*.

Якщо ви категорично проти віддавати дієприслівник, речення варто переробити так, щоб у ньому з'явилося основне дієслово: *Милуючись краєвидами, я зауважила, що пішов сніг*. Робота марудна, погоджуюся, але так стає зрозуміло, що краєвидами милувався все-таки не сніг (хоча, звісно, він теж мав на це право). А у випадку Степана і зливи взагалі нескладно: *Вийшовши на вулицю, Степан злякався зливи*. Бачите, як це працює? Один підмет на двох — Степан — і для дієслова, і для дієприслівника. Вибач, зливи, тобі нічого не дісталось. Так буває, коли треба уникати логічних помилок.

Якщо ви зрозуміли, що треба робити, аби не припускатися помилки під час уживання дієприслівників, то нагадую, що в нас за планом обійманки і безособові форми.

Безособові форми на *-но*, *-то*

Мало хто знає, але це колишні дієприкметники середнього роду, що закінчувалися на *-о*. Але вони трошки закам'яніли й припинили відмінюватися, та що там, вони все припинили й тепер незмінні. На дозвіллі безособові форми можна протиставляти пасивним дієприкметникам: *книжку написано* — *книжка написана*, *медаль здобуто* — *медаль здобута*, *будинок зведено* — *будинок зведений*, *ром випито* — *ром випитий*.

Але загалом протиставляти їх не варто, бо безособові форми на *-но*, *-то* є однією із самотніх ознак української мови. Вони подекуди

трапляються і в інших слов'янських мовах, проте саме в українській їх уживання набуло широкої популярності. Щиро кажучи, фахівці з культури мови навіть рекомендують замінити пасивні дієприкметники безособовими формами: тобто правильніше говорити *траву скошено*, а не *трава скошена*; *довіру зруйновано*, а не *довіра зруйнована* і под.

З назви цих форм випливає, що вказівки на особу, яка виконала дію, не передбачається. Саме тому в реченнях, де є безособова форма на *-но* чи *-то*, не буває підмета. Дію виконано, але ким — не вказано. Так ми й не дізнаємося, хто ж випив ром у першому абзаці цього параграфу. Проте часом ми можемо з'ясувати виконавця, якщо в реченні є додаток: *Книжку написано (ким?) Віктором; Медаль здобуто (ким?) спортсменом; Ром випито (ким?)...* То ким же випито ром? Але додатки додатками, а підметами вони все одно не стають, навіть за великий хабар. Тому в реченнях з безособовими формами є тільки один головний член, угадайте який (на *-но* чи *-то* закінчується).

Важко повірити, але розділ про дієслово завершується. Голова обертом від станів, видів, часів, форм і загальних змагань із перетягувань каната «Хто найголовніший у реченні?». Але мета всієї цієї інформації була одна — переконати читачів, що дієслово — це найкрутіша частина мови. То як, удалося? Так? Ходить обійматися. Ні?! Тоді переходимо до залякувань і маніпуляцій, тобто до прислівника й службових частин мови. Ті вміють залякати.

³⁴ Залякування й маніпуляції, так, а що робити.

³⁵ Не видавайте себе, вдавайте, що знаєте справжнє значення цього слова.

³⁶ Про відсоток бабі Олі від виграшу теж не забувайте, будьте ласкаві.

³⁷ Хто захотів ушніпити сюди м'який знак, той біжить у магазин до двадцять третьої.

³⁸ Відверто кажучи, так і було.

³⁹ Авторка досі бере участь у змаганнях за найафористичніше висловлювання.

⁴⁰ Підкажіть, будь ласка: де можна забрати свою грамоту «Сказала як одрізала»?

⁴¹ Попри те що слова *буляка* не існує, шляхом кумівства й корупції через деяких філологинь воно таки намагається пробити собі місце в словнику.

⁴² А жаль.

⁴³ А як так сталося, що комісія з перевірки анекдот згадала, а ви ще досі ні?

А незмінний такий один

Прислівник

А ось і частина мови, яка виводить носіїв мови на емоції винятково одним — правописом. Бо більше це зробити їй немає чим, адже прислівник не змінюється ні за родами, числами й відмінками, ні за особами, видами й часом, ні за чимось іншим. Він незмінний — і крапка. І чудово.

Прислівник традиційно визначають як самостійну частину мови, що виражає ознаку дії або стану чи ознаку ознаки. Зазвичай реакція на словосполучення «ознака ознаки» така: «WHA?». Та все дуже просто: прислівник уточнює значення або дієслова, або прикметника, або ще одного прислівника, порівняйте: *Вова біг* — *Вова біг швидко* (ознака дії) — *Лисий Вова біг дуже* (ознака ознаки дії) *швидко* — *Неймовірно* (ознака ознаки) *лисий Вова біг дуже швидко*. Словом, якщо треба вказати на ступінь вияву тієї чи іншої якості, на спосіб, у який виконується та чи інша дія, на місце, мету тощо — для цього в мові є прислівник.

Оскільки він не змінюється, не має якихось своїх категорій, як-от іменник має рід, число й відмінок, а дієслово — особу, час і вид, мовознавці постійно прагнуть випхати його з рок-гурту «Самостійні частини мови» кудись на периферію, в попсу. Але прислівник упертий і має свої аргументи: «А речення ви без мене як будуватимете? А дієслово без мене як уточнюватимете? Ну, тобто в іменника є Санчо Панса — прикметник, а в дієслова не буде? Та вже, побіг, ага». Прислівник має неабияку підтримку з боку свого патрона — дієслова, яке часто доручає йому синтаксичну роботу, але про це ми детально говоритимемо в наступній книжці. Просто варто визнати, що ні на

яку периферію прислівник не з'їжджатиме й туситиме надалі на районі серед повнозначних частин мови.

Прислівники поділяються на два великих значенневих розряди: означальні й обставинні.

Означальні прислівники

Сюди належать прислівники, основним питанням яких є *як?* Саме вони покликані виражати чарівну тавтологію, тобто ознаки ознак.

Означальні прислівники:

- дають якісну характеристику дії або стану, наприклад: **голосно співати**, **весело реготати** (так ніби можна сумно реготати, ну камон), **гарно вдягатися**, **тяжко хворіти** (не треба);
- виражають інтенсивність, міру й ступінь вияву тієї чи іншої дії або ознаки, наприклад: **ледве добігли** (до двадцять третьої в магазин), **наїлися досхочу**, **недостатньо весело** (реготали в попередньому прикладі);
- визначають спосіб, у який було виконано ту чи іншу дію: **неквапом підійшли** (до магазину, бо лише двадцять), **жартома насварили**, **виконали вправу гуртом**.

Ступені порівняння прислівників

Попри те що прислівники незмінні, у межах «означального» розряду є слова, що здатні до утворення ступенів порівняння, як прикметники. Це прислівники, що закінчуються на *-о* та *-е*. До речі, варто запам'ятати, що у прислівників ці кінцеві голосні не є закінченнями, бо закінчення (це ж усі знають, еге ж?) — це змінна частина слова, а прислівник що? Правильно, учергове тую нагадуванням по тім'ячку — не-змін-ний.

Принцип творення ступенів порівняння прислівників абсолютно нічим не відрізняється від прикметникового:

Прислівник Вищий ступінь порівняння

Найвищий ступінь порівняння

суфікс *-ш-* /*-іш-*

префікс *най-*, суфікс *-ш-* /*-іш-*

гарно,
рішуче

гарніше, рішучіше

найгарніше, найрішучіше

Перепрошую, а про форми пестливості й здрібнілості варто казати? Чи це й так само собою зрозуміло? *Гарнесенько, частенько, далеченько, дрібнісінько...* Ну точнісінько тобі прислівнички, їй-богу.

Обставинні прислівники

Тут очевидно: ці слова виражають обставини, умови, за яких відбувається дія. Пропоную одразу запам'ятати чотири вершники неапокаліпсису, тобто чотири показники, за якими дію можна схарактеризувати завжди: час, місце, причина й мета. Це знання згодиться потім у синтаксисі, але й тут не завадить. Отож обставинні прислівники виражають:

- час дії й відповідають на питання *коли? відколи? чи довго? доки?*, наприклад: *приїхали вночі, зранку не їв, згадуємо донині;*
- місце дії й відповідають на питання *де? куди? звідки?*, наприклад: *висить угорі, повертайте праворуч, з'їхалися звідусіль;*
- причину дії й відповідають на питання *чому? через що? з якої причини?*, наприклад: *сказала зопалу, знічев'я підстрибнув, здуру взагалі все робиться;*

- мету дії й відповідають на питання *навіщо?* з якою метою? для чого?, наприклад: *розбив **навмисно**, поїхали **наперекір**.*

Часом виокремлюють також модальні й предикативні прислівники, але ми не будемо ускладнювати, достатньо того, що я взагалі про це обмовилася.

Не говоритимемо ми й про перехід інших частин мови в прислівники, бо на це в нас не вистачить ані часу, ані дозволеного обсягу книжки. У прислівники переходять усі самостійні частини мови без винятку, просто тому, що бути прислівником класно й ненапряжно — сидиш собі, не змінюєшся, париш мовців своїм правописом. Краса, та й годі. Гаразд, кілька слів. Адвербіалізуються ⁴⁴, тобто втрачають свої ознаки й переходять у прислівники:

а) іменники: *вовк* — *вити* (як?) **вовком**, *рік* — *не телефонувати* (чи довго?) **роками**, *ніч* — *писати* (коли?) **ночами** ⁴⁵;

б) прикметники (тут узагалі масові переходи): *високий* — **високо**, *шалений* — **шалено**, *зелений* — **зелено**, *український* — **по-українськи**;

в) числівники: *два* — **удвох**, *двоє* — **надвоє**, *перший* — **по-перше**;

г) дієслова: *мовчати* — **мовчки**, *шепотіти* — **пошепки**, *мацати* — **навпомацки**.

Правопис прислівників

Ви готові? Не хвилюйтеся, усе просто: прислівники пишуться або окремо, або разом, або через дефіс. Четвертого не дано. А, ні, дано: або через два дефіси. Та й усе, божечки, чого ви заголосили, як та Ярославна-самі-знаєте-де.

Поїхали. Що раніше сядемо в цей потяг, то швидше будемо. А де будемо? Не ставте зайвих запитань, шановні, білизну постільну брать будете?

Прислівник пишемо **разом**, якщо його утворено від

- іменника, який окремо вже не функціонує: *доценту, восени, навпростець* (*простець* і *щент* — красиво, але безжально);
- короткої форми прикметника: *допізна, замолodu, згарячу, зліва, помалу*;
- числівника з прийменником (крім **по**): *учетверо, надвоє, спершу, вперше*;
- прийменника із займенником: *нащо, внічию, втім*;
- прийменника з прислівником: *віднині, задовго, навічно, наскрізь, повсюди, позавчора*;
- кількох основ: *нашвидкуруч* (на швидку руку), *привселюдно* (при всіх людях), *мимоволі*.

Прислівник пишемо **окремо**, якщо:

- у сполученні з прийменником іменник не втратив свого лексичного значення і (лайфхак) між прийменником та іменником можна вставити прикметник, числівник чи займенник: *без ліку, до вподоби, до снаги, на (превеликий) жаль* ⁴⁶, *до (майбутнього) побачення*;

- у сполученні два іменники й один чи два прийменники: *день у день, з боку на бік, з дня на день, один в один, раз у раз, рік у рік, сам на сам, час від часу*;
- сполучення утворене прийменником **по** і збірним числівником: *по двоє, по троє, по десятеро*.

Прислівник пишемо **через дефіс**, якщо його утворено:

- від прикметника чи займенника за допомогою префікса **по-** і суфікса **-ому-** чи **-к-** (*по-батьківськи, по-братньому, по-своєму, по-нашому, по-людськи*). Теоретично за таким принципом через дефіс мали би писатися й прислівники *по-українському, по-польському, по-англійському*, але є одне але: таких прислівників в українській мові не існує, а є *українською, польською, англійською*. Але не *латиною*, а *по-латині*;

По батькові пишемо окремо!

- від порядкового числівника за допомогою префікса **по-** (*по-перше, по-четверте*);
- з двох прислівників (*вряди-годи, сяк-так, десь-інде, десь-інколи*);
- з основи, що повторюється (*далеко-далеко, тихо-тихо, ледве--ледве*).

Два дефіси в прислівнику вигулькують тоді, коли в ньому повторюється основа, а між повторами є службове слово: *як-не-як, віч-на-віч, всього-на-всього, пліч-о-пліч, коли-не-коли, будь-що-будь*.

✱

І... Все! Усе, приїхали, здавайте постіль. Вітаємо вас у нашому щедрому грамотному краї. Тепер ви майже непереможні, як Ахіллес, та і п'яти у вас тепер підкуті.

Ми здолали просто-таки величезний і широчезний шлях, де повнозначні частини мови диктували нам свої правила й розкривалися з несподіваних боків. Тепер на нас очікують дещо

скромніші, але все одно амбітні неповнозначні частини мови. Там у них теж дискотека, і неабияка.

⁴⁴ Погодьтеся, термін крутий, особливо якщо добігли в магазин до двадцять третьої.

⁴⁵ (Плаче.)

⁴⁶ Наприкінці книжки ви знайдете текст про те, чому *на жаль* пишемо окремо.

Частина 4

Службові частини мови

Проблема службових частин мови в тому, що на них звертають мало уваги, а вони при цьому виконують надзвичайно важливі функції: змінюють змістові відтінки, утворюють різні форми слів і навіть виражають найрізноманітніші граматичні значення, без яких, власне, не буде побудовано нормальних речень. Це як із професіями: деякі з них постійно на слуху й на виду, ми вважаємо їх важливими, потрібними, значущими (як-от юрист, учитель, будівельник), а про деякі чомусь не згадуємо, хоча всім нам хочеться, аби в наших під'їздах було прибрано, піца — доставлена вчасно, а пальто не зникло загадковим чином із театрального гардероба.

Найближчий до начальства

Прийменник

Вивчення службових частин мови завжди починається з **прийменника**. Можливо, тому, що серед трьох представників службового персоналу він найближчий до начальства. Прийменник виражає граматичні відношення між повнозначними частинами мови, а це ніби секретар одразу в кількох завідувачів кафедр: саме він знає, кому із завідувачів де треба бути, щоб і рада університету успішно відбулася, і факультети працювали.

Без прийменників в українській мові неможливо висловити просторові й часові відношення, позначити місце, напрям, причину й мету дії чи руху, вказати на об'єкт, його залежність від суб'єкта тощо, тощо і тощо. Прийменників багато. Вони прості й складні ⁴⁷. Літературні й просторічні. Проблемні і не дуже. Що ми можемо одразу знати напевне: про прийменники можна говорити довго, а чуби через них тріщать гучно. Та спершу не про чуби.

Із назви цієї частини мови можна легко зрозуміти, що стоїть вона «при імені». Але не лише при іменникові — при всіх іменних частинах мови. Ні-ні, навіть не намагайтеся. Ви знаєте, які повнозначні частини мови належать до іменних. Ми говорили про це рівно 352 рази!

Отже, прийменник — це службова частина мови, яка виражає відношення між словами (самостійними частинами мови) в реченні. Що це означає? Наприклад, *Я біжу*. У цьому реченні немає прийменника. Однак якщо мені захочеться вказати час, коли це роблю, я скажу: *Я біжу о п'ятій*. Якщо забажаю уточнити місце свого руху, я повідомлю: *Я біжу по вулиці*. А якщо напрям, то: *Я біжу в бік «Сільпо»*. А якщо мету, то: *Я біжу для покращення настрою*. Ну, добре, добре, зізнаюся вже в причині своєї прогулянки: *Я біжу через*

страх погладшати. А можна зібрати все до купи й сформулювати цілком собі змістовне висловлення і вразитися кількості прийменників на один дециметр тексту: **О п'ятій я біжу по вулиці в бік «Сільпо» для покращення настрою і через страх погладшати**. І так постійно, розумієте? Ці от прийменники, вони скрізь, і нема від них спасіння. Це я так ненав'язливо повідомляю, що уникнути прийменників, чи то на ЗНО, чи то в професійному житті, чи то в самому «Сільпо» не вдасться.

Як і будь-яка службова частина мови, прийменник не є членом речення. Але він завжди міцненько чіпляється до іменної самостійної частини мови, визирає з-за її могутньої спини й гукає: «Нічо не знаю! Я — додаток!». Або означення. Чи й обставина. Але нам пощастило, бо синтаксис ми розглядатимемо не в цій книжці. Лишень запам'ятаймо, що самостійно прийменник членом речення не виступає, тільки в парі з яким-небудь іменником, займенником або числівником.

Стрибаючи без оголошення війни з місця в кар'єр, повідомляю: проблеми з прийменником починаються просто зараз.

Тобто на моменті його визначення. Якщо будь-яка порядна службова частина мови не повинна мати лексичного значення (тобто змісту, тобто називати щось), то прийменникові в цьому довіряти не можна. Так, у школі вам точно скажуть, що прийменник як частина мови не виражає значень і не відповідає на питання. Службова він частина мови чи ні? Службова! Але одразу, там само в школі, приблизно через 15 хвилин і 46 секунд вам повідомлять, що прийменники поділяються на розряди за значенням.

Розряди прийменників за значенням

Просторові

*в (у), з (із, зі), на, до,
від, під, над, за, крізь,
через, при, перед,
поза, з-за, біля,
обабіч, коло, по*

**При тій сосні мені сказала
«не люблю» й побігла геть,
в мурашник уступивши
(Грицько Чубай);**

		<i>Та й піду я поза лугом, через гать Молодим своїм надіям навздогін (Борис Олійник).</i>
Часові	<i>за, під час, перед, після, о (об), упродовж, через, до, напередодні</i>	<i>А через пів життя, коли ти вже здорожений, ця нереальна мить — як сон серед садів! (Ліна Костенко).</i>
Причини	<i>через, від, завдяки, за, унаслідок, з нагоди, з приводу, у результаті, з огляду</i>	<i>З огляду на це останнє я прохав би Вашого дозволу друкувати не всі Ваші вірші, а частину (Михайло Коцюбинський).</i>
Мети	<i>для, задля, заради, на, по, за, в ім'я, з метою</i>	<i>Взявши торби, малюки Ходять в небо по зірки (Василь Симоненко).</i>
Умови	<i>при, за, у разі, на випадок; усупереч,</i>	<i>лишається твоє здивування від того,</i>

	<i>наперекір, незважаючи на</i>	<i>що робиться в наших серцях, за нашої з тобою відсутності (Сергій Жадан).</i>
Способу дії	<i>по, з, за, через, за допомогою</i>	<i>І з ледве чутним щебетанням низенько ластівка летить (Максим Рильський).</i>
Кількісні	<i>з, до, коло, близько</i>	<i>Аудиторія вміщує до ста осіб.</i>
Означальні	<i>з, на, без, для, від</i>	<i>Добре мати в серці пісню від таких людей! (Дмитро Павличко).</i>
Об'єктні	<i>про, до, від, при, за</i>	<i>Я ж знаю, про що ти насправді думаєш, коли ти думаєш про дерева (Сергій Жадан).</i>

Непогано, як для частини мови без лексичного значення, еге ж?

Та й це ще не все, бо хвилин за 27 вам ще й скажуть, що вони бувають багатозначні. Це загалом видно з таблиці, де, наприклад, той самий прийменник *через* може виражати різні значення: просторові, часові, причини, способу дії.

А якщо на занятті з української вам трапиться вигадливий викладач, ви ще й дізнаєтеся, що прийменники можуть бути антонімами, як-от *під* — *над* (*під порогом, над порогом*), *у/в* — *з/із/зі* (*у школу — зі школи, в загул — із загулу*); *перед* — *за* (*перед баром — за баром* ⁴⁸). Та й синонімами вони також бувають, що легко спостерегти з тієї-таки таблиці вище. Геть не службова поведінка в цього нашого прийменника, правда?

То це як це? — спитаєте ви. Частина мови, яка не має значення, поділяється на розряди за значенням? Та ще й багатозначна? Саме так. Це все тому, що прийменники — ми пам'ятаємо — найближчі до начальства, тобто до повнозначних частин мови. А це означає, що вони трохи кумекають у сенсах. Тобто категорично стверджувати, що прийменники не виражають лексичних значень, ми не можемо, бо щойно детально розглянули, як я біжу по вулиці в бік супермаркету, коли мене опановує страх перетворитися на гладку кобіту ⁴⁹. Усе ж таки вони їх, нехай і не так потужно, як самостійні частини мови, але виражають. Тому, як то кажуть, два пишемо, три в умі. Тобто кажемо, що прийменники значень не мають, але знаємо... Але знаємо, що *біля* (*коло/при/з*) самостійної частини мови сміливішають і значенням набуваються.

Непохідні і похідні прийменники

Далі. Походження.

Прийменники бувають непохідні й похідні. І це друга проблема. Бо **непохідні**: *без, в (у), від, для, до, з, за, на, над, під, по, при, про* та інші — яко ангели, безгрішні й чисті. Вони народилися ще в праслов'янській мові, а непохідними називаються, бо з'ясувати їхнє походження фактично неможливо (якщо вам удасться, то це буде вогненний вогонь, просто-таки надвогнений вогнище). Непохідні прийменники можуть між собою сполучатися й утворювати щось на

зразок *здля, з-під, із-за, поза* тощо. Але це нестрашно, ми все одно впізнаємо їх із тисячі й гордо наречемо прийменниками.

А от з **похідними** біда. Вони ж бо утворені від

- іменників: *край, коло, перед, протягом, шляхом, за допомогою, кінець, під час, у напрямі до, на шляху до, у зв'язку з, у результаті* тощо;
- прислівників: *близько, довкола, кругом, навкруги, навпроти, напередодні, назустріч, осторонь, обабіч, поперек, позад, упродовж* тощо.

Та що там балакати, вони ж тими прислівниками й іменниками і є!

Насправді ні, не є. Просто прийменники, щоб зекономити мові час і ресурс, не утворюються щоразу нові, коли треба передати те чи інше значення. Вони як розумні секретарі, які часом знають більше від завкафедр, просто беруть «рибу» документа і вкладають у нього зміст, який потрібно в певний момент у певному місці. Інакше кажучи, прийменники вбираються у форму повнозначного слова і з її допомогою починають виражати не лексичне, а граматичне значення. Порівняйте: 1. *Слобожанщина — фантастичний край*. Слово *край* відповідає на питання *що?*, має своє лексичне значення «географічна місцевість», при собі тримає означення *фантастичний*, та ще й, вочевидь, виступає присудком (про це пізніше, я пам'ятаю, не хвилюйтеся). 2. *Авто припарковане край дороги*. Тут слово *край* не може розглядатися окремо від *дороги*. Разом словосполучення *край дороги* відповідає на питання *де?* і є обставиною місця (спокуха!). Отже, у першому випадку в нас є самостійна частина мови, що сама диктує правила решті слів у реченні, — іменник. У другому — не самостійна, а службова, бо без іменника не функціонує і окремо без нього на питання не відповідає, тож це прийменник. От за таким алгоритмом їх і розрізняють, інакше ніяк.

Ще раз: аби розрізнити прийменник і повнозначну частину мови, слід зважити на те: 1) чи має сумнівна частина мови своє лексичне значення, а чи виражає його при іншій частині мови; 2) чи відповідає

на питання самостійно; 3) чи є окремим членом речення. Лінгвістичний бог у поміч!

Прийменник чи префікс?

Несемося далі й згадуємо горезвісний розділ про словотвір. Пам'ятаєте, там про префікси було? А серед тих префіксів — і з-, і у-, і без-, і *при-*, і *на-*, і *поза-*... І оце ж вони всі можуть бути й прийменниками... Очевидно, що **префікс** (частину слова) пишемо зі словом **разом**: *назустріч, углиб, ізсередины*. А **прийменник** (частину мови) — **окремо**: *на зустріч, у глиб, із середины*. Так, розумію ваш біль. Ні, сказати щось на виправдання не маю.

Зате маю лайфхак. Основний спосіб виявити, префікс перед нами чи прийменник — це спробувати вставити в конструкцію прикметник. Якщо він вставився — алілуя, у нас прийменник! Наприклад: *бігти з/гори, лягти на/бік, стояти в/купі* — гайда вставляти прикметники: *бігти з високої гори; лягти на правий бік, стояти в листяній купі*. Чудово. А от якщо прикметник не вставляється, бо якось навіть і не придумується потрібний — у нас префікс: *дивитися згори вниз, відкласти набік; зростати вкупі*. Звісно ж, навіть за такого простого способу ніхто не скасовував уловлювання сенсів. Варто бути уважним і розуміти, про що саме йдеться: про *гору* як іменник чи про *верх* як прислівник; про *бік* як іменник чи про *вбік* як прислівник; про *куну* як іменник чи про *разом* як прислівник. Зазвичай значення легко встановити з контексту, тобто з речення, у якому слово вжито.

І ще один маленький лайфхачек. Часто при іменникові з **прийменником** є ще один іменник. Тоді всі три слова пишемо **окремо**: *Переходьте на бік добра; Росте в глиб землі; Розміщено в середині вагона*. А якщо це **префікс**, то ще одного іменника поряд зазвичай немає, а саму конструкцію пишемо **разом** і називаємо нашим улюбленим прислівником: *Станьте набік; Росте вглиб; Розміщено всередині*.

Особливості вживання прийменників

Хай там як, а всі перелічені проблеми з прийменниками блякнуть перед правилами їх уживання в мовленні. Мудрі люди, які життя виділи, кажуть, що нібито є в житомирських лісах один лінгвісто-мудрець, який жодного разу не перечепився об прийменник. Його треба шукати в ніч на 9 листопада, озброївшись «Словником-довідником з літературного слововживання» й вивчивши напам'ять десять параграфів із книжки «Як ми говоримо» Бориса Антоненка-Давидовича.

Відверто кажучи, знайти того лінгвісто-мудреця ще нікому не вдалося, та й прохолодно в листопаді лісами бігати.

Тому спробуймо сидючи в кріслі за чашечкою (не філіжаночкою!) ⁵⁰ кави, у теплі й добрі розглянути найвередливіші прийменники, які точно не дають нам спокійно жити життям пересічного українського мовця, — і дати з ними раду.

На

Малесенький-дрібнесенький прийменничок **на** має кілька своїх принципів уживання і кілька — невживання. А ще — один національно значущий момент. Та про все по порядку.

Прийменник **на** вживаємо Прийменник **на** не вживаємо

(навіть коли не хочеться) (навіть коли хочеться)

Коли позначаємо час дії:

Олександр отримує вісімдесят тисяч гривень на місяць (навіть якщо хочеться сказати в місяць); Марина обіцяє зробити звіт на кінець року.

Коли позначаємо швидкість:

Олександр біжить тридцять кілометрів за годину; Марина рахує сто купюр за секунду (навіть коли хочеться сказати на секунду).

Прийменник **на** вживаємо Прийменник **на** не вживаємо

(навіть коли не хочеться) (навіть коли хочеться)

Коли пояснюємо
призначення: *вечірка на
честь Олександра; квіти
на знак примирення*

(навіть коли хочеться
сказати *в знак
примирення*); *торт на
замовлення.*

Коли говоримо про
переміщення об'єкта на
якусь поверхню:
*Олександр поклав ручку на
стіл; Марина переставила
чашку на підвіконня.*

Коли говоримо про напрямок
руху суб'єкта: *Олександр поїхав у
Карпати; Марина приїхала в
карпатське село (і побачила там
Олександра! Ніде правди діти, я
просто майстриня романтичних
зав'язок!).*

Прийменник *на* вживаємо Прийменник *на* не вживаємо

(навіть коли не хочеться) (навіть коли хочеться)

Зі словами

перетворюватися,

хворіти, хворий,

багатіти, багатий:

Олександр перетворився

на напівбога; У дитинстві

Марина хворіла на

вітрянку; Ця земля багата

на корисні копалини.

Зі словами *розмовляти, писати,*

промовляти, читати: Олександр

часом пише мені листи

англійською (ні, не пишете,

Олександр, а могли б!); Марина з

дитинства говорить

українською; Мама промовляє до

немовляти «дитячою» мовою.

Після порівняння стовпців наведеної таблиці можна зробити кілька висновків. 1. Коли йдеться про напрямок руху чи швидкість, *на* не вживаємо. 2. Останній, третій, пункт і вживання, і не вживання прийменника *на* є тестом, який заготувала українська мова, щоб перевіряти нас із вами на російськомовність. Дуже важливо пам'ятати: в українській мові не хворіють хворобами, а хворіють *на* хвороби; і навпаки: не розмовляють на мові, а розмовляють *мовою*. 3. Олександр крутий.

І національно значущий момент. На Україні? На Поділлі? На Росії? На Закарпатті? Де? Де?! **В Україні**. Раз і назавжди. Хоча б тому, що ця конструкція змушує шаленіти й убиватися об нашу непробивну мовну картину світу північних сусідів. Звісно, якщо ви таки наважитесь застрибнути в дискусію, серед контраргументів, чому слід казати *на*, а не **в Україні**, наводитимуть і Тараса Шевченка, який інколи вживав прийменник *на* разом з *Україною* у своїх творах, і сучасних класиків, і навіть вашу прабабу, яка споконвіку казала «на Україні» і горя не знала. Не ведіться. Не поступайтеся. Тільки **в Україні**. Тримаймо цей

форпост, бо це справді працює і множить на нуль увесь гонор наших недоброзичливців. Можна ще й покидатися трольними гранатами у відповідь, кажучи *на Росії* чи *на Москві*. Спробуйте. Буде весело, обіцяю.

А як щодо Поділля й Закарпаття? Усе гаразд: якщо йдеться про історико-географічну територію, спокійнісінько вживаємо сполучник **на**: *на Поділлі*, *на Буковині*, *на Закарпатті* (хоча можна казати й *у Закарпатті*, то не гріх).

До

Прийменник **до** теж малесенький і вреднюсінький, але, на відміну від розглянутого вище **на**, ми не подаватимемо порівняльної таблиці, бо щодо нього слід запам'ятати лише дві важливі закономірності [51](#).

1. Не варто пхати його в кожную мовленнєву конструкцію, зміст якої більшою чи меншою мірою полягає у вказівці на стосунок **до** чогось. Усі ці конструкції чудово обходяться без нього, бо, як ми пам'ятаємо, мова не любить ускладнювати, а самому прийменнику є чим зайнятися на її просторах (він вивозить часові, просторові, об'єктні, кількісні відношення). Це я не нанизую незрозумілі слова, це просто означає, що чи не в кожному вашому висловленні, хай про що воно, буде прийменник **до**. Не вірите? То попросіть співрозмовника розказати, чим він сьогодні займався, і полічіть кількість ужитих у його висловленні **до**. Скільки нарахували? То оце стільки з вас «рафаелок» при зустрічі). Тому не варто писати: *стосуватися до справи, спраглий до знань, присвятити до славетної події, спричинити до руйнування*. Такі словосполучення прекрасно собі побутують без прийменника: *стосуватися справи, спраглий знань, присвятити славетній події, спричинити руйнування*.
2. Є в нас такі слова, які ми дуже прагнемо уподібнити до конструкцій, що вживаються в інших мовах (ну, добре,

в_усі_ми_знаємо_якій_мові): *до сих пор, до бесконечности, до недавнего времени* і под. А так робити негарно, тим паче коли в нас є свої, приємні слуху й розуму одиниці: скажімо, навіщо зі слова *безкінечно* робити незграбне *до безкінечності*? А з *донедавна* — *до недавнього часу*? Це ж довго, марудно й неестетично. Про *до сих пір* і *до тих пір* і говорити не хочеться. Але треба: в українській мові таких незугарних конструкцій немає. А є лаконічні *доти* і *досі*.

3. Насправді є ще одна закономірність, але вона дуже дискусійна. Як ви кажете: *поїхав до Києва* чи *поїхав у Київ*; *вступила до університету* чи *вступила в університет*; *прийшли до офісу* чи *прийшли в офіс*? Не хвилюйтеся, обидві форми правильні. Проте все-таки часом мовці прийменником *до*, коли позначають напрямок чи рух у просторі, зловживають, і це призводить до (!) курйозів у змістах. Справді, коли ми кажемо *поїхав до Харкова* чи *прилетіла до Стамбула*, то може скластися враження, що хтось поїхав не *в Харків*, а десь у передмістя, до прикладу, *в Бабаї*. Чи якась скандальна пані *недолетіла в Стамбул*, бо розгнівані турки зсадили на околиці. Історії, безперечно, трапляються різні, однак наше завдання лишається тим самим: бути надзвичайно уважними до значень. Не варто скрізь уживати прийменник *до* лише з метою, щоб не як у російській (де всім заправляє *в*). Зрештою, погодьтеся, *взяти сумку до рук* чи *покласти цукерку до рота* — звучить трохи дивно, бо *сумку* ми таки *беремо в руки* й *цукерки кладемо в рот*. Надмірність шкодить, хоча якщо вам хочеться докати, ю а велкам, як кажуть у нас у селі. Ніхто не може вам цього заборонити, а навіть якщо хтось і заборонить, ви *до* нього більше *в* гості (чи до гостей?) не підете.

При

О, це вже почала заходити важка артилерія. Бо прийменник *при* українські мовці дуже любляють уживати скрізь і всюди, він ніби

надає висловленню такої собі офіційності. Хоча насправді це не належить до його юрисдикції.

Запам'ятаймо, що прийменник **при** в українській мові природний лише у двох випадках:

- 1) коли йдеться про близьке розташування, щільне прилягання, тісний контакт предметів: *Будиночок стоїть **при** самісінькій річці; Військовий сьогодні **при** зброї; **При** долині кущ калини* (я мусила згадати цей приклад, бо він на підкірці);
- 2) коли говоримо про належність комусь чи до певного складу: *Олександр **при** грошах; Постійне представництво України **при** ЮНЕСКО.*

Важко повірити, але це все. Більше законних випадків уживання **при** нам не знайти. Зате можна знайти купу незаконних, бо ну так же хочеться вжити його для вказівки на

- 1) час: *При Ющенку було більш лучніше;*
- 2) умову: *Зустріч поета з поціновувачами творчої спадщини відбудеться при будь-якій погоді; При виконанні гімну України Дзідзьо пишався;*
- 3) дію чи процес: *При виготовленні «Житомирських» носків було зафіксовано ганебне порушення.*

І що делать? — питає нас постійний додзвонювач, який не побачив, що, крім прийменників, у наведених прикладах є ще кілька проблемних моментів.

Та що ж іще, як не замінювати братами меншими й не дуже.

Якщо	замінюємо	
йдеться про	прийменником	За Ющенка було краще ⁵²
час	за	

Якщо	замінюємо	<i>Зустріч поета з</i>
йдеться про	прийменником	<i>поціновувачами творчої</i>
умову	за	<i>спадщини відбудеться за будь-якої погоди.</i>

Якщо йдеться про дію чи процес	замінюємо	Під час виготовлення
	прийменником під час або	«Житомирських» шкарпеток аж самій цікаво, що ж там було виявлено;
	дієприслівником	Виконуючи гімн України, Дзідзьо пишався.

Крім типових випадків, прийменник **при** може невиправдано вживатися в таких усталених висловах, як *при небезпеці, при самій лише згадці, при всіх спробах* тощо. Усі вони підлягають заміні: *у разі небезпеки, від самої лише згадки, після всіх спроб* або *попри всі спроби*. Будьте уважні й пам'ятайте лише про дві значеннєві ситуації, коли прийменник **при** виправданий; у решті випадків його слід уникати.

Біля, близько та коло

Що там про них балакати, скажете ви. Вони ж абсолютні синоніми!

А от і ні.

Спеціалізація прийменника **біля** — позначати розташування чи перебування недалеко від чогось: *Олег гуляє біля води; Марина живе біля центру міста*.

Прийменник **близько** теж так може (*Марина живе близько центру міста*), але це не основне його призначення. Основне — указувати на приблизну кількість: *У воді плавало близько десятка качок; У центрі міста нарахували близько сотні пам'яток*.

Найголовніше — не плутати фахове спрямування цих двох прийменників. Не можна вживати **біля**, коли йдеться про приблизну кількість (наприклад, казати *Сьогодні я бачив біля двадцяти червоних «Ламборгіні»* чи *Я важу біля сорока семи кілограмів*, бо вам усе одно ніхто не повірить). Аби розрізнити їх, запам'ятайте, що прийменник **біля** можна замінити синонімами **поряд, поруч, поблизу**, а

прийменник **близько** — *приблизно, майже, орієнтовно*. Якщо спробуєте це зробити, то одразу всі сумніви щодо правильності вживання розвіються.

А от прийменник **коло** за мир в усьому світі. Бо він є абсолютним синонімом і для **біля** (*Олег гуляє коло води*), і для **близько** (*У воді плавало коло десятка качок*). Тому ним можна сміливо замінювати сумнівний прийменник — і не помилитися. Єдиний його біль у тому, що в сучасній українській літературній мові він вважається трохи просторічним. Наприклад, в офіційному документі його мало хто вживатиме. Якщо ви вживатимете, то нехай (*ДТП було зафіксовано о 23:00 коло виїзду на Бориспільське шосе? Ну, ок*).

В історії синонімічності прийменників **біля** й **коло** є цікавий момент. Зараз ми вважаємо прийменник **біля** літературнішим, а **коло** — просторічнішим. Відповідно, й уживаємо перший у літературному мовленні частіше, а другий — рідше. А проте, ще за часів основоположника української літературної мови Тараса Шевченка все було абсолютно навпаки: **біля** майже не вживали, натомість **коло** був цілковито задіяний у мовну роботу. Іван Нечуй-Левицький називав прийменник **біля** діалектним і стверджував, що на території України його майже не вживають, хіба що в окремих регіонах. Як усе змінилося відтоді, погодьтеся.

По

Бачать святі макарони з твердих сортів пшениці, я дуже довго відтягувала розмову про цей прийменник. Але жодна філософська бесіда про можливість лексичного значення в службових частин мови чи заглиблення в питання походження складних прийменників не порятує нас від цього монстра, який так і тягне в нашу мовну свідомість свої довгі лапи. Хочемо ми чи ні, але про **по** треба поговорити. Адже що детальніше ми про нього говоритимемо, то глибше він ховатиметься й менш жахливим виявлятиметься, бо це якраз той самий випадок, коли не такий страшний чорт, яким його малюють.

Насправді **по** в українській літературній мові вживається рідко. Значно частіше його хочеться вжити через:

- а) вплив звичних мовцеві просторічних форм (по крайній мірі, сусідка завжди так каже);
- б) засилля в мовній свідомості російськомовних канцеляризмів (по цьому питанню ми ще не раз поговоримо);
- в) неуважність на уроках української в школі, бо там вам стовідсотково цим **по** мали би продірявити черепну коробку. І якщо не продірявили, значить, ви, м'яко кажучи, погано слухали.

А для тих, хто погано слухає, людство розробило такий конструктивний візуальний інструмент, як таблиці. І я знову цим винаходом безсоромно скористаюся.

Прийменник по вживаємо

1. Коли йдемо щось купити, забрати, знайти, відшукати, здобути.

Йти в крамницю по печиво. Прийти до друга по книжку. Вирушити в подорож по враження. Поїхати в ліс по гриби.

Що хочеться зробити в таких випадках? Правильно, вжити прийменник **за**: *Йти в крамницю за печивом. Прийти до друга за книжкою. Вирушити в подорож за враженнями. Поїхати в ліс за грибами.* Не рекомендую. Просто тому, що в нього інше призначення: він показує, що мовець слідує, іде, рухається **за** кимось або чимось: *Зайти в крамницю за мамою. Безуспішно бігти за поїздом. Їхати за червоною машиною.* З іншого боку, хто я така, щоб забороняти людям ходити за печивом по крамниці чи за грибами по лісу, особливо якщо препарат якісний?

2. Коли позначаємо межу, байдуже яку:

У Світлани спідниця по коліна. Війна тривала по 1764 рік. Є пропозиція

часову, предметну,
дистанційну...

*викосити траву звідси й **по** оті
дерева.*

Чи здогадалися ви, що хочеться зробити тут? Бідний наш нещасний прийменничок **до**, ми знову витягаємо тебе з ванни з пінкою після важкого трудового дня й хочемо змусити працювати понаднормово: *У Світлани спідниця **до** колін. Війна тривала **до** 1764 року. Є пропозиція викосити траву звідси й **до** отих дерев.* Ні, так теж можна, звісно. Але негарно й неетично зловживати прийменником, що й так пів службового царства тримає на своїх плечах.

3. Коли вказуємо, як
рухаємося,
пересуваємося, де
буваємо.

*Євген гуляє **по** селу. Авто їде **по**
асфальтній дорозі. Бабуся ходить **по**
лікарях. А студенти нипають **по**
аудиторіях ⁵³.*

А ось тут уже починається поділ на войовничі табори. Табір під номером один, назвімо його «Лисички», вважає, що такі конструкції слід замінювати на вислови без прийменника **по** й уживати іменну частину мови в орудному відмінку. Табір під номером два, «Вовчики», наполягає, що метод «Лисичок» гарний, але не завжди логічний. Так, якщо *їхати асфальтною дорогою* чи *нипати аудиторіями* звучить красиво, то *ходити лікарями* чи *гуляти селом* дещо бентежить. Якщо вас не бентежить, чудово! Проте вкотре звертаю увагу, що нюансів значень ніхто не скасовував. Усе-

таки бабуся ходить ногами, а не лікарями; а всім селом зазвичай гуляють весілля.

Уточнення. Якщо ви все-таки більше схиляєтеся до вовчиків-братиків і не боїтеся вживати прийменник **по** в цілком властивій йому позиції, будьте уважні в закінченнях іменних частин мови. Неприпустимими є закінчення давального відмінка *-ам, -ям, -им, -їм*, які так і прагнуть вигулькнути в найнесподіваніший момент. Правильними є закінчення місцевого відмінка *-ах, -ях, -их, -їх*. Наприклад, неправильно казати: *Учора я моталася по магазинахам*. Правильно: *Учора я неспішно прогулялася по магазинахах*. Неправильно співати: *Ми усі розбіжимося по русифікованим містам*. Правильно (що й робить Тарас Чубай): *Ми усі розбіжимося по русифікованих містах*. Це важливий момент, бо вживання неправильних закінчень при прийменникові **по** свідчить якраз-таки про оте саме слово, вжите в прикладі з пісні Чубая.

По воду і за водою

Цей приклад розрізнення значень можна сміливо записати в класичні. В українській мові вислів *піти за водою* означає «зникнути», а часом навіть і «вмерти», «відійти у вічність». Якщо вам таке не на часі, бо ви просто вийшли в магазин купити слабогазованої «Моршинської» і плани у вас на цей вечір дещо інші, згадайте пункт 1 наведеної вище таблиці й скажіть мамі, яка хвилюється й телефонує вам, що вийшли *по воду*.

Усе! Три! Три випадки, коли вживання прийменника **по** в українській літературній мові законне! Решта — від лукавого. Усю решту можна, треба, варто, необхідно замінювати іншими прийменниками або висловами, які взагалі їх не містять. Перерахуймо основні моменти.

Прийменник *по* НЕ вживаємо

1. Коли вказуємо на час. Олеся не спить **ночами**, а не *по* **ночах**. Рубрика «Не телефонуйте сюди, будь ласка» на радіо звучить **щопонеділка**, а не *по* **понеділках**.
Обов'язки працівників розподілені **за тижнями**, а не *по* **тижнях**.

Чи прийде по вас мовний патруль, якщо ви все-таки в подібних конструкціях уживатимете **по**? Найімовірніше, не прийде, бо це не надто серйозне порушення. Але культура мови може й образитися.

2. Коли пояснюємо причину, мету, спосіб дії. Олеся не ходить на заняття **з певних причин**, а не *по* **певних причинах** (і вже тим паче не *по* **певним причинам!**). Начальник пішов **у справах**, а не *по* **справах**. Це сталося **з моєї вини**, а не *по* **моїй вині**. Лист відправили **поштою**, а не *по* **пошті**. Катерина пропустила вечірку **через хворобу**, а не *по* **хворобі**.

Але: говорити **по** черзі, читати **по** складах, різати **по** живому, різьба **по** дереву ⁵⁴.

3. Коли вказуємо на Комісія **з перевірки**, а не *по* **перевірці**.
Спеціаліст **з розробки** обладнання, а не *по*

спеціалізацію, розробці обладнання. Фахівець у призначення, *літературознавстві*, а не по фах. *літературознавству*.

От у цьому випадку мовний патруль русифікованих міст уже чигає на порушників. Будьте уважні, адже конструкції з *по* в таких випадках неприпустимі.

Хух, ну, вважаймо, що найстрашніше *позаду*. Тепер розгляньмо прийменники, покликані допомогти нам уникати злочасного *по*.

З (*із, зі*)

Прийменник *з* і його варіанти — просто-таки команда з порятунку культури української мови. Бо в переважній більшості випадків саме вони дають змогу обійти кальковані з російської чи просторічні вислови. Ми вже частково згадували про *з*, коли говорили про неприпустимість уживання *по*, проте систематизуймо.

Прийменник з (із, зі) вживаємо

1. Коли вказуємо на спеціалізацію, призначення, фах. *Спеціаліст із фінансів; змагання зі стрибків на одній нозі; нарада з нагальних питань; підручник з математики; комісія з перевірки; твір зі вказаної теми.*
2. Коли пояснюємо причину, *Олексій займається ботанікою з власної волі. Олександр займається ботанікою з дозволу батьків. Олеся не займається ботанікою з незрозумілих причин.*

підставу, мету
дії.

Згідно з / відповідно до

Час рікою пливе, посібники з культури мовлення множаться, передачі на радіо й телебаченні забирають дедалі більше ефірного часу, а офіційно-ділова документація все так само, як і десятки років тому, тримається за неграмотні конструкції *згідно закону, згідно позиції, відповідно документу, відповідно думці* і подібні.

Чи є у вас ніс? А чим рубати? То беріть і рубайте на носі просто зараз: такі конструкції обов'язково, ні, не так — обов'язково — мають у своєму складі прийменник **з** (якщо є слово *згідно*) або **до** (якщо є слово *відповідно*): *згідно із законом, згідно з позицією, відповідно до документа, відповідно до думки*. Чи можна домовитися? Ні. Не можна. Правда, не можна. Тільки з прийменником. У нього залізобетонна позитивна домовленість, ми тут безсилі.

За

Це добрий прийменник, який (ви могли вже не раз це зауважити) завжди вчасно приходиться на допомогу. У своєму основному значенні (якого в службових частин мови, авжеж, немає) він указує на розташування, перебування чи рух за кимось або чимось. Можливо, ви пригадуєте анекдот про росіянина і бар або як бродили **за** грибами по лісу. Часом таке трапляється, особливо якщо гриби не належать до їстівних, але пошук цікавих вражень таки змусив їх спробувати на смак.

Проте **за** часто працює Чіпом-і-Дейлом, коли треба окультурити мовлення.

Ми говорили, що **за** хочеться, але не варто вживати замість **по**, коли йдемо щось купити, придбати, забрати, знайти (не приходимо ми *за книжкою до друга*, а приходимо **по книжку**). Однак коли йдеться про відповідність чогось певному критерію чи принципу, то все стається навпаки: замість **по** вживаємо **за**. Наприклад: *чинити за згодою*, а не *по згоді*; *діяти за правилами*, а не *по правилам*; *купувати за собівартістю*, а не *по собівартості*; *продавати за ціною*, а не *по ціні*;

жити за законом, а не по закону; працювати за спеціальністю, а не по спеціальності.

А ще пригадаймо, як **за** вирятовує конструкції, у яких неправомірно вжито прийменник **при**: *не при житті Тараса Шевченка, а за життя Тараса Шевченка; не при жахливих умовах, а за жахливих умов; не при глобальному потеплінні, а за глобального потепління.*

Однак у **за** є ще й особисті проблеми. Останнім часом його стали вживати замість прийменника **про** в таких випадках: *Тетяна розказує Оксані за Єгипет. Андрій згадав за корпоратив.* А я вам за цей південний говір так скажу: в Одесі це класно і є елементом місцевого гумору. У літературній мові цей гумор сенс втрачає, а прийменник **за** не розуміє, what is коїться. Не робіть так. Ну, хіба якщо ви стендап-комік, тоді можна. Хоча ні. Не можна.

Через

Дуже ефективно допомагає прийменник **через**, коли вам хочеться вжити страшну конструкцію *по причині*. Беріть його й густо змащуйте проблемне місце — і за дуже короткий час слово *причина* зникне: *не по причині відсутності Олеся не в курсі подій на факультеті, а через відсутність; не по причині рясних опадів редиска пішла в бадилля, а через рясні опади; не по причині відсутності коштів на рахунок оператор вимкнув послугу, а через відсутність коштів.*

Крім того, **через** витягає з прірви русифікації канцеляризми на зразок: **через** *неуважність* (а не *по неуважності*); **через** *сімейні обставини* (а не *по сімейним обставинам*); **через** *відсутність доказів* (а не *по відсутності доказів*); *відпустка через хворобу* (а не *по хворобі*) тощо.

А загалом безпосереднє призначення прийменника **через** — указувати на просторові відношення: *міст через річку; стежка через ліс; сумка через плече*. І тут у нього конкуренція. Бо часто-густо хліб у нього відбирає прийменник **крізь**: *пробиватися крізь натовп; дорога крізь куці; імпульс крізь усе тіло*. Щоб розрізнити нюанси значень, варто запам'ятати: прийменник **крізь** не може позначати поєднання

двох сторін, боків чи країв. Так, *міст* не може *пролягати крізь річку*, а *сумка* не *лягає крізь плече*.

Також **крізь** не може позначати циклічності: не вдасться нам *сміятися крізь кожні п'ятнадцять сторінок*, коли читаємо дотепну книжку, а от **через** *кожні п'ятнадцять сторінок* — цілком; не зможемо ми *зупинитися крізь кожні сто кілометрів*, коли їдемо на Харків, а от **через** *кожні сто кілометрів* — зможемо, бо треба перекусити й не сидіти за кермом голодними.

А в решті випадків прийменники синонімічні. Крім перелічених, допомагати в уникненні проблемних моментів із таємно бажаним, але забороненим **по** можуть також прийменники

- **на**: *діяти на власний розсуд*, а не *по власному розсуду*; *бути приємним на вигляд*, а не *по вигляду*; *називати на ім'я*, а не *по імені*;
- **у (в)**: *піти у справах*, а не *по справам*; *працювати у вихідні* ⁵⁵, а не *по вихідних*;
- **для**: *вжити заходів для гарантування безпеки*, а не *по гарантуванню безпеки*;
- **щодо**: *розробити перелік зауважень щодо майбутньої події*, а не *по майбутній події*; *порушити питання щодо легалізації зброї*, а не *по легалізації зброї*.

І, звісно, дієвими інструментами є звичайні словосполучення без прийменників: *Ольга віддавала текст редактору частинами*, а не *по частинах*. *Редактор, хворіючи*, а не *по хворобі*, *читав ці частини неуважно*.

Неймовірно, але цей розділ завершується. Звісно, про прийменники можна говорити й писати значно довше, а занурюватися в питання культури мови й доцільності їх уживання — значно глибше. Однак ані обсяг книжки, ані час, ані сполучник, який важко дихає в потилицю біля (закреслено) близько останніх п'яти сторінок, не дають змоги проговорити абсолютно всі питання, що стосуються цієї невеличкої,

але непрості частини мови. Дуже рекомендую звернути увагу на пропоновану літературу наприкінці книжки, адже в ній розкрито надзвичайно цікаві факти про прийменник як мовне явище загалом.

⁴⁷ І складені!

⁴⁸ Цей приклад апелює до читачів, які знають анекдот про «незабаром». Хоча навіть якщо читачі його не знають, вони точно в курсі, що таке антоніми, еге ж?

⁴⁹ Західна Україно, я не безнадійна!

⁵⁰ Пробачай, Західна Україно, але ніт.

⁵¹ Ні, три.

⁵² Авторка не є політично відповідальною за сказане!

⁵³ Чим не художній твір про сіру буденність?

⁵⁴ Якщо вам пригадався вислів *по крайній мірі*, терміново закривайте цю книжку, ідіть у церкву Святої Мовоньки, поставте свічку за здоров'є слова *принаймні* і більше не грішіть навіть у думках. Ніяких *по крайній мірі* в українській мові немає.

⁵⁵ (Плаче.)

Архітектор речень

Сполучник

Сполучник — це архітектор речень. Саме завдяки цій службовій частині мови поєднуються між собою однорідні члени та частини складних речень. Наприклад: *Я вигадую нові літери **та** розділові знаки, я вб'ю всіх старих поетів, **які** ще щось пишуть, **щоби** вона забувала про те, **що** могла знати, **щоби** вона дивилася в темряву **й** слухала тишу* (Сергій Жадан). Сергій Вікторович Жадан, попри генерування безумовно геніальних змістів, ще й неабиякий майстер у вправному вживанні сполучників. І це не дивно, бо саме вони дають змогу «нанизувати» в межах однієї мовленнєвої конструкції слова, що якнайповніше розкривають думку.

Загалом сполучник — це частина мови, яка керує в синтаксисі, бо там від неї залежить фактично все. Синтаксису, як ми вже неодноразово згадували, присвячено третю книжку нашої серії. Однак лексично сполучнику, як і прийменнику, теж є що сказати власному психологу.

Ну, по-перше, усе так само називаючись службовою частиною мови ~~без роду й племені~~ без лексичного значення й відсутності питання, на яке теоретично міг би відповідати сполучник, він, як і його друг у нещасті, поділяється на розряди за значенням. Але в нього цей поділ ще й складніший, бо спочатку сполучники об'єднуються в групи за синтаксичним принципом, а далі — за лексичним. Сховайте капці, я все поясню.

Отже, спочатку сполучники поділяються на два великих розряди — **сурядні й підрядні**. І поділ цей суто синтаксичний, бо, як колись ми

побачимо, зв'язок слів у словосполученні й реченні буває або сурядним, або підрядним.

А далі поділ у межах цих двох розрядів уже суто змістовий, тобто базується на значеннях, що встановлюються між словами, які й поєднують сполучники. У сенсі «все одно незрозуміло»? Тоді ходімо в таблиці.

Сурядні сполучники

Сурядні сполучники поділяються на групи, назви яких вам сто відсотків відомі чи не з молодшої школи.

Єднальні

і, й, та

*Ріки виповнюють її звички
і рухи,*

*зігрівають її піском, сіллю
та очеретом,*

*течуть повз неї на Південь
без смутку й напруги,*

*і повітря над ними гірчить
листям і теплим медом*

(Сергій Жадан).

Протиставні

*а, але, та, зате,
проте, однак*

*Дощ іде, а здається — це
падають камені.*

*Хто ж тепер їх, дурний,
самотужки збиратиме?*

*Ми були симфонічні, тепер
більше камерні,*

*але нам і цього забагато.
Ми — атоми*

(Ірина Шувалова).

Розділові

*або, чи, чи то...чи
то, або...або, чи...чи*

*Знаєш, усе, що сказано **або**
ні,*

*все, що вмирає в тобі **або** у
мені,*

*час, що крізь нас протікає,
немов крізь сито, —*

*наші з тобою шанси у цій
війні*

(Олексій Бик).

Тут усе максимально просто: єднальні сполучники єднують, протиставні — протиставляють, розділові — розділяють. Наприклад: *Учора Олег (не той!) співав і ридав* — сполучник **і** вказує на те, що Олег виконував дві дії, які ще й вправно поєднував. *Учора Олег не співав, а ридав* — сполучник **а** вказує, що Олег виконував одну дію, на противагу тій, якої не виконував. *Учора Олег співав чи ридав?* — сполучник **чи** розділяє дві дії, бо ми так і не зрозуміли, яку з них Олег учора виконував.

Сурядні сполучники вживаються при будь-якій повнозначній частині мови

- 1) іменнику: *вогонь і лід; не степ, а ліс; мечем чи від меча;*
- 2) прикметнику: *красивий і дотепний ⁵⁶; красивий, але недотепний; красивий або дотепний;*
- 3) займеннику: *я і ви (чули про сурядні сполучники); я, а не ви (ще раз про них розповідаю), я чи ви (вийдемо звідси живими);*

- 4) числівнику: *сім і вісім; сім, проте не вісім; чи то сім, чи то вісім...*;
- 5) дієслові: *читала й уявляла; читала, однак не уявляла* ⁵⁷; *читала або уявляла* ⁵⁸;
- 6) прислівнику: *холодно й весело; холодно, зате весело; або холодно, або весело* (такий собі вибір, звісно).

Ви могли зауважити, що деякі сполучники повторюються. Це справді так, тому сурядні сполучники можуть бути ще й **повторюваними**. Такими бувають єднальні та розділові: *І швець, і жнець, і на дуді дудець; Чи то так сонечко сіяло, чи так мені чого було...* (Т. Шевченко).

І ще ви могли звернути увагу, що в прикладах жодного разу не наведено сполучника **та**. Навіть якщо не звернули, я все одно поясню чому.

Та

Тому, що останнім часом цим сполучником стали дуже зловживати. Спираючись на хибну думку, що сурядні сполучники **і**, **й** нібито походять з російської, мовці, особливо в писемному мовленні, намагаються замінювати їх нібито питомим **та**. Так робити не варто хоча б тому, що це суперечить законам милозвучності нашої мовоньки, про які йшлося в книжці «Чути українською». Згадаймо найпростіше.

1. Між приголосними вживаємо сполучник **і**. Саме тому: *мир і свобода, а не мир та свобода; Олег і Степан, а не Олег та Степан.*

2. Між голосними вживаємо сполучник **й**: *воля й Україна, а не воля та Україна; Оксана й Ольга, а не Оксана та Ольга.*

Ба більше, мовознавці не рекомендують уживати **та** в реченні, якщо там немає **і** або **й**. Сполучник **та** можна вживати для увиразнення й уникнення тавтології, якщо в реченні вже є **і** або **й**, а ще краще — якщо є обидва: *Олег і Степан вимагають миру, а Ольга й Оксана хочуть битви та свободи.*

А знаєте, чому так? Бо сполучник **та** передусім протиставний! Ось пригадайте класику: *Тече вода в синє море, Та не витікає* (Тарас

Шевченко); *Гарні гості, та не в пору* (Нар. творчість). Його легко можна замінити синонімічними *але, зате, проте* (щоправда, навіщо?). Однак у гонитві за більшою українськістю української мови ми стали забувати про його протиставне значення й почали тулити навіть у заголовки (а це майже гріх, це вам будь-який мовний патруль скаже).

Звісно, сполучник *та* легко може бути єднальним, проте, повторю, бажано вживати його тоді, коли від *і* та (!) *й* уже в очах рябить.

А ще він буває часткою. Але про це — у наступному розділі. Та й таке.

Підрядні сполучники

Якщо сполучники сурядності прості як двері, то підрядні — складні, як моє життя, різноманітні, всюдисущі й навіть є в цьому реченні. На відміну від сурядних, що поєднують рівноправні, не залежні одне від одного слова чи частини речення, підрядні зводять до купи в одному словосполученні чи реченні нерівноправні, залежні компоненти. Порівняйте: *У мене є лід і віскі* — слова, поєднані сурядним сполучником *і*, рівноправні й не залежать одне від одного (чесне слово, шотландці категорично проти залежності віскі від льоду); а от у конструкції *Я принесу лід, щоб розбавити віскі* (присягаюся, шановні шотландці, це я суто для прикладу) — уже залежать, бо так зробив підрядний сполучник *щоб*.

Підрядних сполучників багато, і набувають вони якнайрізноманітніших форм: можуть бути простісінькими, як-от наведений вище *щоб*, а можуть бути *незважаючи на те що* чи *в міру того як*. Так-так, оці монстри — теж сполучники.

Поділ підрядних сполучників на групи за значенням (хе-хе) базується на тому самому прикладі, що й у сурядних — які відношення виражають, так і називаються.

Способу дії як

Колись, дурною головою,

Я думав, — горенько зо мною!

Як доведеться в світі жити?
(Тарас Шевченко).

Часу коли, ледве, щойно,
доки, після того
як, відтоді як,
перед тим як,
тільки-но

*Була ще тиша. Та ранкова
тиша,
коли трава сама себе
колише (Василь
Герасим'юк).*

Мети щоб, аби, для того
щоб

*І я готовий палити сусідські
будинки, **щоби** вона звернула
на мене увагу (Сергій
Жадан).*

Причини бо, тому що,
оскільки, через те
що, у зв'язку з тим
що

*Саджай тепер дерева, нести
квіти,
бо квітам без любові не
рости (Лариса Вировець).*

Умови якби, якщо, коли б

***Якби** я була не твоєю, у мене
була б червона сім-карта,
усе чікі-пікі, усе по
контракту і вдосталь
(Анна Малігон).*

Міри та ступеня (порівняння) *як, мов, наче, ніби, неначе, нібито, мовбито, неначебто, немовбито* *Поки балконні двері порипують, Ми загорнемося в ковдри, як в віхолу (Богдан-Олег Горобчук).*

Наслідку *так що* *Теплий туман слався по полю, так що дерева потопали в ньому (Михайло Коцюбинський).*

З'ясувальні *що, як* *І ми, що заледве звелись на ноги, раптово не чуємо під собою ніг.*

Класифікації підрядних сполучників бувають різні, можуть бути розгорнутішими за наведеному, а можуть — стислішими. Загалом це не надто важливо, головне — уміти вирізняти сполучники в реченні й розуміти, які відношення між словами чи частинами речення вони виражають. І звісно, урізноманітнювати власне мовлення, уживаючи синонімічні сполучники, яких в українській мові є віз і зверху копиця.

Правопис сполучників

Сполучник — приємна частина мови, бо правопис у нього простий і легкий для запам'ятовування. Є два варіанти: сполучники пишемо або разом, або окремо ⁵⁹.

Разом пишемо не-монстрів: *адже, зате, отож, ніж, аніж, якщо, якби, немовби, наче, начеб, начебто, ніби, тобто.*

Окремо пишемо монстрів: *так що, через те що, замість того щоб, з тим щоб, незважаючи на те що, дарма що, задля того щоб, після того як, у міру того як.*

І трошки з **дефісом**. Це не монстри, у їхніх межах просто є частки: *тільки-но, тим-то, тому-то, отож-бо.*

А про частки ми поговоримо... Просто зараз!

Щойно запам'ятаємо, що *нібито, мовбито* й *немовбито* пишуться **разом**. Чесно. **Разом**. Ніяких дефісів. Ви запам'ятали? Точно? Не обманюєте?

Гаразд, біжімо в обійми часток.

⁵⁶ (Плаче.)

⁵⁷ Погано, треба уявляти.

⁵⁸ Між іншим, чудовий спосіб — уявляти можливий розвиток подій, коли не читав якоїсь книжки. Я так колись п'ятірку на зарубіжній літературі отримала (тоді була п'ятибальна система, а не те, що ви подумали).

⁵⁹ Або через дефіс. (Тікає.)

Творчий пульс нашого колективу

Частка

Частка — це саме та службова частина мови, на яку мало звертають увагу, а проте без неї ще спробуй сформулюй своє ставлення до навколишньої дійсності. Ну правда, чи дуже в нас вийде заперечити щось без частки *не*? А створити умовний спосіб без частки *б (би)*? Ви взагалі уявляєте своє життя без частки *-ся*? Так-так, ви, звісно, не вживаєте зворотної форми «Я вибачаюся», але чомусь мені здається, що обійтися без цієї маленької часточки вам не надто вдається. Авжеж, це така важлива річ, що лише в цьому реченні часток ужито аж чотири штуки.

Отже, частка — це службова частина мови, яка надає висловленням окремих відтінків у значенні або творить нові слова чи форми слів. Відповідно до свого фахового спрямування, частки бувають: формотворчі, словотворчі, заперечні і модальні.

Формотворчі частки

Оскільки ми вже вміємо читати й тлумачити значення слів, з назви «формотворчі» легко розуміємо, що це ті частки, які творять форми слів. Їх кілька.

1. **Б (би)**. Ця невеличка службова частина мови слугує творенню умовного способу дієслів — тобто допомагає надати дієслову значення бажаності, умовності, ймовірності. Наприклад, у реченні *Я відредагувала цей текст* дієслово вжите в дійсному способі, а це означає, що з текстом я справді вчинила редакторські насильницькі дії. Але додавання частки *б (би)* надає реченню бажального значення: *Я відредагувала би цей текст* (бо мені це, скажімо, цікаво) — або

умовного значення: *Я відредагувала би цей текст, якби мені заплатили кругленьку суму»*⁶⁰.

Проблема полягає в тому, що в розмовному мовленні частка *б (би)* стала гуляти по всьому реченню й прив'язуватися до будь-якого слова, яке їй припадає до вподоби: *Я б відредагувала цей текст; Мені б хотілося відредагувати цей текст; Мені б ся хотіло відредагувати цей текст.* (Тут вітання в нашу радіопередачу переказує Західна Україна!) А ще вона може подвоюватися: *Я б відредагувала б цей текст, Мені б хотілося б відредагувати цей текст.* Із розмовного мовлення ця анархія перебирається в письмові тексти, і от тут має зайти редактор з ножицями і двобічним скотчем. Ножиці — аби прибрати двійника, а скотч — щоб намертво примотати цю волелюбну частку до дієслова. Маю на увазі, що в реченні, де є дієслово в умовному способі, може бути тільки одна частка *б (би)*, і писати її варто тільки після дієслова, якого вона стосується: *Я відредагувала би цей текст* (але не буду, бо ви не платите); *Мені хотілося б відредагувати цей текст.* Чому тільки після дієслова? — спитаєте ви. Усе просто: бо вона творить саме його форму. Не іменника, не займенника, не прикметника і навіть не ще однієї частки, а саме дієслова, тож і стояти вона мусить саме біля нього.

2. *Хай, нехай, бодай.* Ці частки також творять форми дієслова, а саме — наказовий спосіб. Тут немає нічого складного, самі частки зазвичай стоять на початку речення, хоча можуть бути й у середині. До дієслова вони так, як згадана вище *б (би)*, не прив'язані, почуваються вільними особистостями і наказують направо й наліво, що хочуть: *Хай моєї душі не мучить* (Панас Мирний); *А свобода нехай живе* (Михайло Старицький); *А бодай тебе качка копнула* (Баба Катерина з Черкас). Особливістю часток цієї групи є те, що вони здатні бути не тільки формотворчими, а й модальними, виражати емоції чи надавати реченню певних відтінків у значенні. Порівняйте: *Хай Микола принесе кави* — частка *хай* формотворча, бо творить форму наказового способу дієслова. *Хай тобі грець, Миколо, де моя кава?!* — частка модальна, бо виражає емоційне забарвлення, та ще й у межах фразеологізму. *Микола приніс каву, але вона жаклива на смак, будете*

пити? — Та *хай* уже — частка знову-таки модальна, бо виражає ствердження.

3. *Най-, що-, як-*. Ми вже зустрічалися з ними, коли осягали таїну прикметників і їхніх способів порівняння. Саме так, ці частки беруть участь у творенні форм найвищого ступеня прикметників: *найвищий, щонайвищий, якнайвищий*. Особливість їх у тому, що вони зрослися з коренем і тому в реченні не здатні бути окремою одиницею, тобто їх слід писати разом із прикметником завжди. Інакше кажучи, це вже навіть не окрема частина мови, а префікс.

4. І, нарешті, частка, якої страшенно не люблять редактори: *-ся*. Вона творить зворотну форму дієслова: *гратися, любитися, писатися, читатися, спатися, стоятися...* Що значить «немає форм *спатися* і *стоятися*»? А чому тоді *вибачатися* є? Насправді питання доцільності вживання частки *-ся*, яка в дієслові перетворилася на суфікс, є доволі проблемним і одвічно відкритим. Чуби мовознавців під час епічних битв через зворотні форми дієслів усе так само тріщать, як і десятки років тому, але наше завдання — запам'ятати, як правильно. Зворотна форма дієслова — це коли дія спрямована на того, хто її виконує (бо сучасне *-ся* — це колишній займенник *себе*, який утомився виконувати окрему роботу в реченні й скоротився до частки, а та, своєю чергою, причепилася до дієслова і так собі й живе): *умиватися* (*умивати себе*), *одягатися* (*одягати себе*), *величатися* (*величати себе*), *приспосуватися* (*приспосувати себе*). Саме в такому контексті традиційно вважають, що вживання форми *вибачатися* — щонайменше неетичне, бо виходить, ніби людина перепрошує і при цьому вибачає самій собі. Загалом таке твердження має логічні підстави, хоча можна й посперечатися, бо все-таки дієслова на зразок *боятися, сподіватися, обніматися* і подібні зворотної дії на самого себе не позначають (*боїмося* ми не самих себе, та й *обнімаємося* ніби теж не із самими собою). Я маю на увазі лише те, що в пошуках нюансів значень дуже легко загубити логічний орієнтир і забрести в чарівну країну Пуризм, де маленькі зв'язки дбайливо викорінюють будь-які натяки на частку *-ся*, керуючись гаслом «За чистоту мови».

Безперечно, якщо справа стосується частки *-ся*, слід бути максимально уважними й чутливими до відтінків значень. Скажімо, апостроф у слові не може *ставитися*, тобто *ставити себе* сам, бо це робить той, хто пише. Тому редактори намагаються уникати подібних форм і в такому разі поправляють *Апостроф ставиться* на особову форму: *Апостроф ставимо*. І матимуть рацію. Проте якщо вони мешкають у чарівній країні Пуризм, то можуть захопитися й поправити, наприклад *Дитина грається* на *Дитина грає*. І рації вже не матимуть.

І стосовно вибачень: то чи правильно казати *Я вибачаюся*? Ні, неправильно. Може, у цьому випадку і не йдеться про вибачення самому собі, а проте це просто негарно, та ще й відгонить просторіччям. А воно, як ми пам'ятаємо, у наших високих колах не комільфо. Правильно казати: *Я перепрошую; Вибачте; Вибачте мені; Дозвольте перепросити*. А це вже гарно, чи не так?

5. А ще ми мало не забули про частку **був (була, було)**, яка колись була дієсловом, а тепер творить форму давноминулого часу: *Якось я був ходив у літгурток; Колись я була в'язала; Десь воно було лежало*. Давноминутий час уживається для позначення дії в минулому, що передувала іншій дії, яка також відбулася у минулому. Та що я вам розкажучу, ви це все знаєте з англійського Паст Перфекту. В українській мові ця форма притаманна передусім розмовному й художньому мовленню, та ще й не на всій території України вживана. У будь-якому разі, частка **був (була, було)** може також тлумачитися і як допоміжне дієслово, про що ми вже казали вище.

Словотворчі частки

Це такі собі подружки формотворчих, тільки словотворчі творять уже окремі слова. Їх небагато, і ви з ними вже знайомі, бо про них ішлося в темах «Займенник» і «Прислівник»: **будь-, -небудь, казна-, хтозна-, бозна-, аби-, де-, -сь, чи-, що-, як-, чим-**: *будь-хто, хто-небудь, казна-як, хтозна-коли, бозна-де, абищо, дехто, колись, чимало, щодня, якраз, чимраз*. Як можна бачити з прикладів, у межах слів вони

перетворилися на префікси або суфікси. І правопис у них відповідний. А який, до речі, у них правопис?

Є ще три частки, які стоять після слова, якого стосуються, і приєднуються до нього **дефісом**: **бо, но, таки**. Вони творять слова, властиві передусім розмовному й художньому мовленню: *слухай-бо, зроби-но, той-таки*. У наукових текстах ми їх не зустрінемо, хоча було б доволі колоритно: *Зверніть-но увагу, частки-бо надають додаткових семантичних відтінків окремим повнозначним словам або цілим-таки реченням*. Таке як наче сидимо з Михайлом Жовтобрюхом за чаєм і бесідуємо про мовознавство.

Заперечні частки

О, ну тут уже зрозуміліше не придумаєш: на те вони й заперечні, щоб заперечувати! Їх так мало, лише трієчко: **не, ні** й **ані** — а проблем створюють як цвіту в городі. Вам уже, певно, оскомину набив отой вічний «Правопис *не* і *ні* з різними частинами мови», тож якщо я ще трошки тюкну вам по тім'ячку своїм нагадуванням, ви й не зауважите. Я обережно, обіцяю.

1. Найлегше запам'ятати, що **не** і **ні** пишемо **разом** з будь-якою повнозначною частиною мови, яка без цих часток не вживається: *неук, невдаха, негода, нікчема; негайний, невгамовний, нічийний; негайно, невпинно; незчутися, ненавидіти, нехтувати*. Між іншим, можна побавитися відкиданням заперечних часток у цих словах і відчути себе ⁶¹ мегапоетом, який творить нові слова: *ук, вдаха, года, кчема; гайний, вгамовний, чийний; гайно, впинно; зчутися, навидіти, хтувати*. Слова класні, поза всяким сумнівом, і мегапоети сміливо можуть брати їх у свої твори, бо в поезії можна все. Але в літературній українській мові вони поки що не зафіксовані, тому ми вважаємо, що без **не** і **ні** їх уживати не можна. І, відповідно, пишемо **разом**.
2. Також дуже легко закарбувати в пам'яті префікс **недо-**, що позначає незавершеність, неповну дію, неповну міру чогось: **недооцінка; недостатній, недобачати, недороблений**. Якщо **не** потрапляє в його склад, слово пишемо **разом**.

3. І ще один доволі простий для запам'ятовування момент. Якщо слово з *не* чи *ні* можна замінити синонімом (ви пам'ятаєте нашу синонімічну вакханалію в другому розділі?), теж пишемо **разом**: *нещастя* — *лихо, біда, халепа; невеселий* — *сумний, нудний, та як завжди; недалеко* — *близько, рукою подати, зараз доїдемо не починай; непокоїтися* — *хвилюватися, переживати*.

4. А це взагалі вже геть просто. З дієприкметниками, у яких наголошений суфікс **-анн-**, **-янн-** чи **-енн-** (у них ще є подвоєння, пам'ятаєте? ⁶²), не пишемо разом: *невблаганний, незрівнянний, незліченний*. І сюди ж прислівники, утворені від цих дієприкметників: *невблаганно, незрівнянно, незліченно*.

Як бачимо, випадків, коли *не* і *ні* пишемо з різними частинами мови разом, небагато. Так само небагато їх і коли їх слід писати окремо. То тільки чорт страшний, коли його малюють, а частки — бусічки, особливо зблизька. Отже.

1. Момент, який ми легко відтворимо навіть у найдовшу ніч року, — це протиставлення. Просто як двері: якщо в реченні є протиставлення, *не* з іменником, прикметником, дієсловом і рештою частин мови пишемо **окремо**: *Не друг, а ворог ти мені тепер* (бо пішов на концерт без мене); *Не весела, а сумна я зараз сиджу* (бо дуже хотіла на той клятий концерт); *Не красиво, а ганебно ти вчинив* (так-так, я винесу мозок тим концертом, будь певен); *Не шанований, а зневажений ти будеш на всі часи й віки*. Амінь. Перепрошую, захопилася. Хай там як, а принцип зрозумілий і доступний, а ми — люди прості: бачимо протиставлення — пишемо заперечну частку окремо.

2. Моє улюблене правило. І ваше теж, хоч ви чомусь не хочете це визнати. *Не* з дієсловами... Ні, не так.

Не

з

дієсловами

пишемо

окремо

!

!!

!!!

Ну правда, чому ви не хочете цього прийняти? У мене навіть мемчик є на цю тему.

Нагадаю, що дієслово — це альфа-самець серед частин мови. Воно саме вирішує, хто там і що до нього приєднається. Так-от частка — не приєднається. Хіба лише у випадках, коли дієслово без неї не вживається (див. вище) і коли можна замінити синонімом. Ну гаразд, є ще один випадок.

Немає VS не має

Може здаватися, ніби *немає* і *не має* — це вишуканий спосіб української мови з нас познущатися. Але ні. Це різні дієслова. *Немає* завжди пишемо з *не* разом, бо це дієслово, що позначає відсутність чогось. У мене **немає** грошей ⁶³. У Семена **немає** розуміння, що відбувається. У Тетяни **немає** хисту до віршування (не кажіть їй). Секретик: при дієслові *немає* немає (!) іменника в називному відмінку, тобто особи, тобто підмета. Отже — що? Отже, це його безособова форма. А от форма *не має*, навпаки, вказує, що йдеться про конкретну особу: *Я не маю грошей; Семен не має розуміння, що відбувається; Тетяна все так само не має хисту до віршування* (хоч ми тут уже не першу годину приклади з поезій вивчаємо). Зауважте, як у реченнях, де **не** з дієсловом слід писати окремо, одразу намалювалися іменники й займенники в називному відмінку. Це тому, що дієслово *має* вжито в особовій формі, тобто воно вказує на певну особу, вона ж підмет.

А в решті випадків дієслово з **не** таки пишемо окремо. Хіба лише звернімо увагу на багатозначність (терміново викликайте «швидку», у нас тут багатозначність!). Наприклад, дієслово *нездужати* у значенні «погано почуватися» пишемо разом, бо слова *здужати* у значенні «добре почуватися» не існує: *Щось я сьогодні нездужаю*. Але у значенні «здолати щось, когось» *здужати* цілком собі можливе, і в такому

випадку з **не** ми пишемо його окремо: *Ти такий кремезний, я тебе не здужаю*. Хоча, якщо відверто, це приклади доволі фантастичні. От візьмімо ще дієслово *непокоїтися*. У значенні «хвилюватися, переживати, турбуватися» без **не** воно не вживається, тож зрозуміло, що писати з цією часткою його слід разом: *Учора Степанові батьки дуже непокоїлися, бо син відмовився рубатися на плейстейшн*. Але якщо ми маємо на увазі *покоїтися* як «спочивати, лежати», тоді пишемо окремо: *Шановні мощі святого Антонія, а чи покоїлися ви в Печерській лаврі? — Ні, там ми не покоїлися, бо в нас є свої печери*. Попри те що загальний принцип зрозумілий (дуже сподіваюся), це такі приклади, які навряд чи трапляться в пересічній розмові. Хоча в епоху постмодерну можливо все, поза всяким сумнівом.

3. І ще один простісінський момент. Коли в реченні є уточнювальне / пояснювальне / залежне / називайте його як хочете слово і стосується воно прикметника, дієприкметника й інколи прислівника, частку **не** пишемо окремо: *Це був далеко не ефектний виступ; По трасі біг ніким не сполоханий лось; Це читати нікому не цікаво*. Заберімо пояснювальне слово, і вуаля — частка повертається в міцні обійми свого патрона: *Це був неефектний виступ; По трасі біг (ну добре, добре, їхав) несполоханий лось; Це читати нецікаво*.

І без вередливого характеру прислівників тут, звісно, теж не обійдеться, тому в них є своє правило: *не можна, не зовсім, не дуже, не надто, не по-людськи, не по-українськи* — пишемо окремо.

Не хотілося б нікого засмучувати, але в нас є ще дефіс... (Вивертається від капців, які рясно полетіли з читацьких лав). Не хвилюйтеся! Це авторський прийом! Тобто інколи **не** можна писати зі словом через дефіс, коли автор хоче наголосити на термінологічності. До прикладу, є термін *Європа*, а все, що входить у потенційний термін *не-Європа*, автор позначає отаким от дефісом (такого терміна немає, але якщо сильно треба, в авторському тексті можна тимчасово наваяти). Ви можете так не робити, а можете й робити. У нас тут демократія чи не-Європа, врешті-решт?

Ми трохи говорили про це, коли розглядали займенники, але варто ще раз вивести одну закономірність. Частку *ні* із заперечними займенниками пишемо разом: *ніхто, нікому, ніщо, нічого, ніде,*

ніякий. Проте якщо в непрямих відмінках між нею й займенником з'являється прийменник — пишемо **окремо** всі три частини мови: *ні до кого, ні для кого, ні в чому, ні з чим, ні до чого, ні на якому*.

Окремо також пишемо частку *ні* (і її синонімічну подругу *ані*), якщо вона виступає в межах стійкого словосполучення, тобто фразеологізму: *ні риба ні м'ясо, ні туди ні сюди, ні живий ні мертвий, **ані** білий **ані** сірий*. Ба більше, тут ще й кому не ставимо. Але залишмо це питання для третьої книжки.

От тепер усе. Я ж казала, трієчко малесеньких часточок, а скільки ми вже тут за них балакаємо? Ходімо вже до модальних часток, там у них тиша, спокій і рожеві единорожки.

Модальні частки

Модальні частки нічого не творять — ані форми слів, ані самі слова, — вони або увиразнюють зміст речення (надають йому певних змістових відтінків), або виражають ставлення мовця до сказаного. Навряд чи подальша інформація стане в пригоді у вашому професійному житті, але все-таки перерахую розряди модальних часток:

- вказівні (*це, ось, оце, он, ген, осьде, то, ото*);
- означальні (*майже, саме, якраз, справді, точно, просто*);
- видільні (*лише, навіть, хоч би, тільки, хоча б, аж, уже, же*);
- власне модальні (які виражають невпевненість, сумнів, припущення: *ледве чи, мовляв, навряд чи, ой, ну, чи не*);
- стверджувальні (*так, авжеж, аякже, атож, еге*);
- питальні (*чи, хіба, що за, невже*);
- емоційно-експресивні (*який, як, що то за, що за*).

Якщо ви натрапите в мовознавчій літературі (бо ви, звісно, любите почитати мовознавчу літературу) на ще якісь розряди, тут не згадані або згадані, але названі по-іншому, не лякайтеся. Лінгвісти

полюбляють різнобарв'я типізації, а нам головне знати, що частка, хай там як її називають, не є членом речення, не відповідає на питання і не змінюється. І, звісно, що її слід відрізнити від займенника, прислівника і навіть сполучника.

А щоб це зробити, треба прикликати лінгвістичного бога й пригадати, про що ми гомоніли в розділі «Прийменник»: 1) з'ясувати, чи має сумнівна частина мови власне лексичне значення; 2) виявити, чи відповідає вона на питання; 3) пересвідчитися, чи є вона окремим членом речення. Порівняйте: 1. *Оце так виступ!* У цьому реченні слово *оце* (і слово *так*) не має свого значення, а просто вказує на емоцію мовця; воно не відповідає на питання й не є членом речення. 2. *Чи не могли б ви звільнити оце місце?* Тут слово *оце* виражає означальне значення й відповідає на питання *яке?*, у реченні є означенням. То що, де тут частка, а де — повнозначна частина мови (і, до речі, яка?).

Якщо вам уже дещо набридло, що ми постійно повертаємося до цього алгоритму з трьох кроків, це означає, що ю ноу вот ай мін. І це чудово! Бо ми повернемося до нього ще раз (обіцяю!).

⁶⁰ (Плаче.)

⁶¹ Зверніть увагу, що у словосполученні *відчути себе* зворотний займенник *себе* не перейшов у частку *-ся*, хоча потенційно можливе дієслово *відчутися* доволі симпатичне. Залишмо це поетам на майбутнє.

⁶² Про подовження і подвоєння приголосних можна прочитати в першій книжці Ольги Дубчак «Чути українською», якщо ви досі цього не зробили і вас переслідує тепер тотальний шеймоню.

⁶³ (Плаче.)

Частина 5

Вигук

А ось та частина мови, якій варто було б і до красивих, і до розумних. Проте вигук не належить ані до самостійних, ані до службових частин мови, а посідає серед усіх цих слів особливе місце. Особливе воно тому, що вигук нічого не називає, а виражає психоемоційний стан мовця в момент мовлення. Називання — для слабаків! — гукає вигук і сміється нам у лице. Отак: «Га-га-га-га-га!».

Гукни так, щоб тебе побачили

Що значить «не називає»? — питаєте ви. А *лишенько*? — питаєте ви. А *доброго ранку*? — питаєте ви. А питомий український вигук *отакі*?! — обурено питаєте ви. Ось же вони, названі!

От і ні. Не названі. Усі вказані слова справді можуть називати явища дійсності. Наприклад, коли мовець каже: *Мене спиткало лишенько; Давно в мене не було такого доброго ранку; Щось не пригадую такі* пригоди зі свого дитинства. Виділені слова тут чесно називають абстрактне явище (*лихо*), час доби та його ознаку (*добрий ранок*), вказівку на ознаку (*отакі*). Проте якщо мовець у критичний момент гукає *Ой лишенько!*⁶⁴ чи зранку вітається *Доброго ранку!*, а чи читає скандальний пост у фейсбуці й здивовано промовляє *Отакі!* — це вже не про явища дійсності. Це вже про емоції, які не названі, а виражені за допомогою підручних засобів. Точніше, під'язичних — бо для вираження нашого ставлення до дійсності мова не може запропонувати нічого нового, крім усе тих самих слів. Тільки-от слова ці, коли ми їх емоційно вигукуємо, безпосередні свої значення втрачають.

Та боже мій, чого я так довго пояснюю. Є ж коротший шлях: слово *блін*, вимовлене емоційно й без прив'язки до плити й пательні, виражає яку завгодно емоцію, але точно не позначає виробу з тіста; слово *хрін* теж далеко не завжди означає те, що ми намазуємо на холодець; слово *жерсть* останнім часом точно не про матеріал, з якого виготовлено баночку шпротів; слово *пішов*... Хоча, здається, прикладів уже достатньо.

Крім того, у нашій мові неймовірна кількість вигуків, які дуже важко прив'язати до якоїсь назви. Скажімо, що могло б називати слово *овва*? А *гайда*? А глибоко концептуальне українське слово, що зберігає в собі хліборобську пісню й славетну козацьку доблесть, плугатарів з плугами й панну Інну — *тю*? Та нічого вони не називають і не

назвуть, а от виражати можуть безмежний спектр українських емоцій і вражень від грішної дійсності.

Різноманітних, звичних і нових, усталених і модерних вигуків у нашому мовленні завжди тьма тьмуща. Та що там балакати, живе мовлення просто-таки рясніє ними, і це абсолютно природно. Вигуком може бути і один звук (*А! То це ви телефонували мені о другій ночі?*), і ціле речення (*А най би ти провалився, ти чого мені телефонував о другій ночі?!*). Що приємно: ані лексичного значення він не має, ані членом речення не виступає. (Саме тому в школі вас учили обводити вигуки кружечком.) Дзеркалить собі наші емоції, та й по всьому. Інколи ще допомагає нам бути ввічливими.

Важко повірити, але вигуки також поділяються на групи за значенням.

Емоційні (ви подивовані, еге ж?) — виражають почуття, переживання, настрої чи здивування розповідача.

о! ого! ой! ех! овва! оце так! от тобі й на! отакої! нічосі! ха-ха-ха! та ти шо! тю! капець! і багато, багато інших

Спонукальні — виражають наказ, спонукання до дії (ні, конструкція з *нішов* сюди не належить).

агов! ну! ану! е! гей! геть! тпру! годі! нумо! алло! стопе! споко! цить! гайда! ш-ш! ша! тощо

Ввічливості, або етикету — виражають привітання, пробачення, подяку, побажання, прокльон і навіть лайку (оце з *нішов* — сюди).

добрідень, дякую, спасибі, до побачення, на добраніч, будь ласка, прошу, пробачте, вибачте, даруйте, прощавайте, щасливо, їй-богу, чорт би його взяв, хай тобі грець та ін.

Звуконаслідувальні слова
— відтворюють різні звуки природи, тварин, машин, людей, та кого й чого завгодно, навіть шум електричної плити (тобто «не шумить?» Ви перевіряли?).

ку-ку, кру-кру, кукуріку, кхе-кхе, няв, гав-гав, му-у-у, тьох-тьох, тік-так, дзень, брязь, бах, ш-ш-ш, уі-і-і-і (це ми зараз який звук відтворили? Зляканого поросяти? Чи сирени? А чи, може, радісної Ольги Дубчак?)

З першими трьома групами все зрозуміло. А от останню варто розглянути окремо, і, думаю, ви вже знаєте чому. Просто тому, що вона класна.

Звуконаслідувальні слова

Якби вас хто питав, яке ви маєте суперуміння, сміливо кажіть: «Наслідування звуків навколишньої дійсності». Серйозно, людина в цьому дуже просунулась уперед, порівняно з рештою тварин нашої планети. Навряд чи знайдеться якийсь звір, явище природи чи просто предмет, що видає якийсь звук, а ми його не відтворили.

Тож раптом вас укриває відчуття безцільності в цьому великому світі, знайте: ви можете наслідувати звуки, і це круто. Ба більше: звуконаслідування є неабияким культурним маркером і важливим концептом картини світу. Ви ж знаєте, що українські коти кажуть *няв*, а американські — *міяу*? Грузинські коти взагалі кажуть *гамарджоба*. Гаразд, гаразд, не кажуть вони так, просто крутий жарт для крутих жартувальників. Насправді грузинські коти нявчать щось на зразок *кнавілі*. Наші песики доброзичливо видають *гав*, англійські — *вуф*, а голландські — *блаф*. Українські поросята *рохкають*, чеські — *хрокають*, а італійські чомусь гукають *ойнк* ⁶⁵.

Чи значить це, що в різних етнічних спільнотах ті самі тварини (предмети, явища природи тощо) видають різні звуки? Ні. Це значить

лише те, що різні етнічні спільноти бачать ці звуки по-різному, по-своєму. Ми не знаємо, чому голландці вбачають гавкіт псів у слові *блаф*, адже й дідьку лисому очевидно, що нормальний собака каже *гав*. І не розуміємо, чому італійське паця *ойнкає*, бо хіба тільки глухий не чує, що порося гукає *рох*! Єдине виправдання для людства полягає в тому, що всі ми — художники своїх картин світу, а художник що? Правильно — так бачить. І ніхто йому не вказує, якою має бути його картина і з якого дива.

Ось чому звуконаслідувальні слова різних мов — надзвичайно цікаве й глибоке джерело знань про національні картини світу. Їх порівняння відкриває перед дослідником неозорі краєвиди людської свідомості й фантазії, дає змогу виявити певні механізми сприйняття дійсності й розкрити деякі секрети психології (адже не всі звуконаслідувальні слова різні, є й такі, що в усьому світі і в усіх національних мовах приблизно однакові, наприклад, мукання корови чи рев сирени карети «швидкої допомоги»).

Та повернімося у свою картину. У нас є незліченна кількість звуконаслідувальних слів і лише два правила їх правопису. (Так, повертатися до правил після глобального погляду на світ із космосу боляче, але треба.)

1. Якщо звуконаслідувальне слово виражає неповторюваний або непротяжний звук, його слід писати **разом**: *бабах*, *кукуруіку*, *трісь*, *дзелень*, *бринь*, *вжух*.
2. Якщо звук повторюваний або протяжний, пишемо **дефіс**. Правда, треба писати дефіс, чесне слово, хоч соцмережі всіх нас навчили робити інакше: *бз-з-з-з*, *дж-ж-ж-ж*, *гу-у-у-п*, *а-а-а*, *ха-ха-ха*, *гав-гав*, *тьох-тьох*, *бринь-бринь*, *му-у-у-у*, *бе-е-е-е*, *дзи-и-и-инь* ⁶⁶. І навіть якщо звуки з першої групи треба протягнути, пишемо дефіс: *баба-а-ах*, *кукуруіку-у-у*, *вжу-у-у-ух*.

І варто запам'ятати, що через **дефіс** пишемо вигуки *йй-богу* (*йй-бо*) та *йй-право*.

Ось, власне, і все, що треба знати про правопис звуконаслідувальних слів української мови. Нічого цікавого, значно цікавіше порівняти їх з

аналогічними словами інших мов.

Що там, до речі, з електричною плитою? Шумить? Ви досі не пересвідчилися?!

Правопис слів ввічливості

Щиро кажучи, цей правопис стосується всіх вигуків, що складаються з двох і більше слів, просто серед етикетних найбільше тих, що так і прагнуть увести мовця в оману.

Чи здогадалися ви, про які вигуки йдеться? О так: *на добраніч, до побачення, на жаль і будь ласка*. Попри те що в українській мові є одне-єдине незламне правило: вигуки, що складаються з двох і більше слів, пишемо **окремо**, — користувачі постійно прагнуть його порушити й написати перші три конструкції разом, а останню — через дефіс.

Я маю пояснення: *на добраніч і до побачення* дуже хочеться сприймати як одне слово. І тягнеться, і тягнеться рука їх об'єднати. На жаль ⁶⁷, мова в цьому випадку невблаганна: тільки окремо, і тільки два слова.

А *будь ласка* — це моя одвічна любов. Вигук, об який у мережевих баталіях не те що поламалися списи, а й покришилися залізобетонні мури. Прагнення користувачів ставити в цій конструкції дефіс незнищенне, і це варто прийняти. Аргумент: колись нас так учили. Що ж, доведеться й тут вистрибнути на амбразуру: ні. Не вчили. Ніколи. Ніколи не говорили, ніколи не писали, ніколи не видавали таких підручників, де було б сказано, що *будь ласка* пишеться через дефіс. Цілком імовірно, що вам захочеться зараз кинутися на пошуки такого підручника, щоб показати його мені й довести, що таке було. Це нормально. Така собі усталена традиція, щось типу пошуку цвіту папороті на Купала. Можна шукати, але навряд чи можна знайти. Хоча перелопачувати мовознавчу літературу завжди корисно.

Чому ж там так хочеться поставити дефіс і чому здається, що колись саме так нас учили? Усе дуже просто: тому що ми знаємо, що займенники з *будь-* пишуться через дефіс: *будь-хто, будь-який, будь-де, будь-коли*. Проте *будь ласка* — не займенник! Це усічена форма від

будьте ласкаві, будь ласкавий і подібних. Як бачимо, тут ідеться передусім про дієслово, що із часом трансформувалося в етикетну формулу. І дефіса в ній ніколи не було, хай як прикро це визнавати.

А в решті випадків вигук поводитьсь дуже порядно, зайвих проблем мовцям не створює, відкритий до світу й вираження якнайоригінальніших емоцій і вражень від навколишньої дійсності.

⁶⁴ Ви ж саме так гукаєте в критичні моменти, правда?

⁶⁵ Між іншим, такі тварини, як корови чи вівці, в усьому світі видають приблизно однакові звуки.

⁶⁶ Що робити з улюбленим нашим *ggg*, яке виражає найвищий ступінь веселощів у мережі, я не знаю. Думаю, варто просто не вживати його в літературних текстах, *ggg* (сарказм).

⁶⁷ Вигуку *на жаль* присвячено бонусний текст наприкінці книжки.

Післямова

Якщо ви читаєте цю післямову, значить, ми можемо констатувати три незаперечних факти. 1. Ви вижили. 2. Ви готові до складання ЗНО з української мови. 3. Ви визнали, що дієслово — найкрутіша частина мови. І навіть якщо ви не збираєтеся складати ЗНО й не маєте щодо дієслова інші думки ⁶⁸, ви таки вижили після навали мовознавчої інформації й неймовірно дотепних жартів авторки. І це вже неабиякий результат!

Вечірки на третьому — словесному — рівні мови завжди багатолюдні, гучні й подекуди виснажливі, бо перезнайдомитися з усіма, кожному надати значення, та ще й узяти участь у малюванні загальної картини світу нелегко. Але ми змогли. Ба більше, ми можемо й робимо це щодня.

Наша, українська, мовна картина світу — унікальна. Ми категоризуємо навколишню дійсність по-своєму, вкладаючи в слова сенси, важливі передусім для нас. А мова супроводжує нас від народження, ходить з нами в дитячий садочок, нудиться на уроках у школі, вперше і щоразу закохується, мріє, будує з нами кар'єру. Просто тому, що мова — це і є ми самі, наша сутність і наш внутрішній (і зовнішній) світ. Наша мовна картина світу — найпрекрасніша у світі. Бо ми так бачимо.

Спасибі вам за чергову захопливу подорож, друзі. Побачимось у наступній книжці!

Дубчак

⁶⁸ Звісно, це неможливо, але суто гіпотетично ми можемо це припустити.

Подяки

Я традиційно дякую співзасновницям видавництва «Віхола» за те, що терпляче чекали, поки народиться ця книжка. Ілоно, Марино, Вікторіє, Наталю та Ірино, спасибі, що підтримували й допомагали.

Дякую своїй родині, яка давала змогу усамітнюватися й писати, а часом і консультувала з певних питань. Наприклад, як варити борщ. (Це не надто стосується книжки, але важливо в побутовому розрізі проблеми!)

За консультацію щодо художньої термінології щиро дякую Марисі Рудській, яка з далекого Лондона страхувала філологиню й заохочувала до роботи над текстом. Андрій Ганусич з трохи ближчого Ужгорода допоміг сформулювати кілька висловлень по-закарпатськи. Тетяна Трофименко своїм критичним поглядом знову виловила кілька сумнівних моментів. Спасибі!

І, звісно, я неймовірно вдячна своєму півторарічному сину, який заговорив і дав мені змогу безпосередньо спостерігати, як формується мовна свідомість у немовляти. Особливо я вдячна тому, що перше слово, яке він промовив, було німецькою, що свідчить про правильно налаштовані вроджені життєві пріоритети.

Люблю.

Література

Вступ

Кочерган М.П. Вступ до мовознавства: підручник / М.П. Кочерган. — [2-ге вид.]. — Київ: Академія, 2010.

Русанівський В.М. Мова в нашому житті / В.М. Русанівський. — Київ: Наук. думка, 1989.

Соссюр Ф. де. Курс загальної лінгвістики / Ф. де Соссюр. — Київ: Основи, 1998.

Українська мова. Енциклопедія / НАН України, Ін-т мовознав. ім. О.О. Потебні, Ін-т укр. мови; редкол.: В.М. Русанівський [та ін.]. — Київ: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2000.

Розділ 1. *Лексичне значення слова*

Дубчак О.П. Концептуальна опозиція СВІЙ-ЧУЖИЙ в українській мовній картині світу: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Ольга Петрівна Дубчак; Нац. пед. ун-т ім. М. Драгоманова. — Київ, 2009.

Кочерган М.П. Слово і контекст (Лексична сполучуваність і значення слова): монографія / М.П. Кочерган. — Львів: Вища шк., 1980.

Українська мова. Енциклопедія / НАН України, Ін-т мовознав. ім. О.О. Потебні, Ін-т укр. мови; редкол.: В.М. Русанівський [та ін.]. — Київ: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2000.

Розділ 2 *Ці непрості словесні стосунки...*

Пономарів О. Культура слова: мовностилістичні поради / Олександр Пономарів. — 2-ге вид., стер. — Київ: Либідь, 2001.

Гринчишин Д.Г., Сербенська О.А. Словник паронімів української мови / Д.Г. Гринчишин, О.А. Сербенська. — Київ: Освіта, 2008.

Словник синонімів української мови: у 2 т. / ред. А.А. Бурячок [та ін.]; НАН України, Ін-т мовознав. ім. О.О. Потебні. — Київ: Наук. думка, 1999.

Полюга Л.М. Словник антонімів української мови / Л.М. Полюга; за ред. Л.С. Паламарчука. — 2-ге вид., доп. і випр. — Київ: Довіра, 2004.

Розділ 3. *А ви до нас звідки? Походження слів*

- Масенко Л. Український пуризм: міф чи реальність // Дивослово. — 2009. — № 7.
- Кочерган М.П. Вступ до мовознавства: підручник для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів / М.П. Кочерган. — Київ: Вид. центр «Академія», 2001.
- Тараненко О.О. Сучасні тенденції до перегляду нормативних засад української літературної мови і явище пуризму // Мовознавство. — 2008. — № 2/3.
- Сучасна українська літературна мова: підручник / А.П. Грищенко, Л.І. Мацько, М.Я. Плющ та ін.; за ред. А.П. Грищенка. — 3-тє вид., доп. — Київ: Вища шк., 2002.

Розділ 4. *Нелітературним вхід заборонено. Сфери вживання слів*

- Пилинський М.М. Мовна норма і стиль / М. М. Пилинський. — Київ: Наук. думка, 1976.
- Пономарів О.Д. Українське слово для всіх і для кожного / О.Д. Пономарів; [передм. І. Дзюби]. — Київ: Либідь, 2012.
- Фаріон І. Мовна норма: знищення, пошук, віднова / І. Фаріон. — 2-ге вид., доп. — Івано-Франківськ: Місто НВ, 2010.
- Українська мова. Енциклопедія / НАН України, Ін-т мовознав. ім. О.О. Потебні, Ін-т укр. мови; редкол.: В.М. Русанівський [та ін.]. — Київ: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2000.
- Ставицька Л. Український жаргон: словник / Леся Ставицька; Укр. наук. ін-т Гарвард. ун-ту, Ін-т критики, НАН України, Ін-т укр. мови. — Київ: Критика, 2005.
- Масенко Л. Нариси з соціолінгвістики / Лариса Масенко. — Київ: Вид. дім «Кієво-Могилянська академія», 2010.

Розділ 5. *Хто останній на загальноживання? Активна і пасивна лексика*

- Сучасна українська літературна мова: підручник / А.П. Грищенко, Л.І. Мацько, М.Я. Плющ та ін.; за ред. А.П. Грищенка. — 3-тє вид., доп. — Київ: Вища шк., 2002.
- Сучасна українська літературна мова: підручник / М.Я. Плющ, С.П. Бевзенко та ін.; за ред. М.Я. Плющ. — 4-тє вид., стер. — Київ: Вища шк., 2003.
- Українська мова. Енциклопедія / НАН України, Ін-т мовознав. ім. О.О. Потебні, Ін-т укр. мови; редкол.: В.М. Русанівський [та ін.]. — Київ: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2000.

Розділ 6. *На колір і смак товариш не всяк. Фразеологізми*

- Фразеологічний словник української мови / НАН України; Ін-т укр. мови; уклад.: В.М. Білоноженко та ін.; редкол.: Л.С. Паламарчук (голова) та ін. — Київ: Наук. думка, 1993. — Кн. 1–2.
- Ужченко В.Д., Ужченко Д.В. Фразеологічний словник української мови / В.Д. Ужченко, Д.В. Ужченко. — Київ: Освіта, 1998.
- Словник фразеологічних синонімів / М.П. Коломієць, Є.С. Регушевський; за ред. В.О. Винника. — Київ, 1988.

Розділ 7. *Яка морфема найкрутіша?*

Етимологічний словник української мови: у 7 т. / Ін-т мовознав. ім. О.О. Потебні; редкол.: О.С. Мельничук (гол. ред.) та ін. — Київ: Наук. думка, 1982–1983.

Карпіловська Є.А. Кореневий гніздовий словник української мови: Гнізда слів з вершинами--омографічними коренями / Євгенія Анатоліївна Карпіловська. — Київ: Українська енциклопедія імені М.П. Бажана, 2002.

Клименко Н.Ф. Основи морфеміки сучасної української мови / Ніна Федорівна Клименко. — Київ: ІЗМН, 1998.

Теоретична морфологія української мови: Академ. граматика укр. мови / І. Вихованець, К. Городенська; за ред. І. Вихованця. — Київ: Унів. вид-во «Пульсари», 2004.

Розділ 8. *Усе має імена. Іменник*

Сучасна українська літературна мова: підручник / А.П. Грищенко, Л.І. Мацько, М.Я. Плющ та ін.; за ред. А.П. Грищенка. — 3-тє вид., доп. — Київ: Вища шк., 2002.

Сучасна українська літературна мова: підручник / М.Я. Плющ, С.П. Бевзенко та ін.; за ред. М.Я. Плющ. — 4-тє вид., стер. — Київ: Вища шк., 2003.

Теоретична морфологія української мови: Академ. граматика укр. мови / І. Вихованець, К. Городенська; за ред. І. Вихованця. — Київ: Унів. вид-во «Пульсари», 2004.

Розділ 9. *Усі імена мають ознаки. Прикметник*

Грищенко А.П. Прикметник в українській мові / Арнольд Панасович Грищенко. — Київ: Наук. думка, 1978.

Сучасна українська літературна мова: підручник / А.П. Грищенко, Л.І. Мацько, М.Я. Плющ та ін.; за ред. А.П. Грищенка. — 3-тє вид., доп. — Київ: Вища шк., 2002.

Сучасна українська літературна мова: підручник / М.Я. Плющ, С.П. Бевзенко та ін.; за ред. М.Я. Плющ. — 4-тє вид., стер. — Київ: Вища шк., 2003.

Теоретична морфологія української мови: Академ. граматика укр. мови / І. Вихованець, К. Городенська; за ред. І. Вихованця. — Київ: Унів. вид-во «Пульсари», 2004.

Грищенко А.П. Прикметник в українській мові / Арнольд Панасович Грищенко. — Київ: Наук. думка, 1978.

Розділ 10. *Усі знають про кількість. Числівник*

Теоретична морфологія української мови: Академ. граматика укр. мови / І. Вихованець, К. Городенська; за ред. І. Вихованця. — Київ: Унів. вид-во «Пульсари», 2004.

Арполенко Г.П., Городенська К.Г., Щербатюк Г.Х. Числівник української мови / Галина Петрівна Арполенко, Катерина Григорівна Городенська, Галина Харитонівна Щербатюк. — Київ: Наук. думка, 1980.

Івченко М.П. Числівники української мови / Макар Павлович Івченко. — Київ: Вид-во Київ. держ. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка, 1955.

Розділ 11. *На заміні сьогодні він. Займенник*

Сучасна українська літературна мова: підручник / А.П. Грищенко, Л.І. Мацько, М.Я. Плющ та ін.; за ред. А.П. Грищенка. — 3-тє вид., доп. — Київ: Вища шк., 2002.

Сучасна українська літературна мова: підручник / М.Я. Плющ, С.П. Бевзенко та ін.; за ред. М.Я. Плющ. — 4-тє вид., стер. — Київ: Вища шк., 2003.

Теоретична морфологія української мови: Академ. граматики укр. мови / І. Вихованець, К. Городенська; за ред. І. Вихованця. — Київ: Унів. вид-во «Пульсари», 2004.

Розділ 12. *Усе щось робить. Дієслово*

Теоретична морфологія української мови: Академ. граматики укр. мови / І. Вихованець, К. Городенська; за ред. І. Вихованця. — Київ: Унів. вид-во «Пульсари», 2004.

Гнатюк Г.М. Дієприкметник у сучасній українській літературній мові / Галина Макарівна Гнатюк. — Київ: Наук. думка, 1982.

Городенська К.Г. Видові протиставлення в системі сучасних дієслів // Слово. Стиль. Норма: зб. наук. праць. — Київ, 2002.

Сучасна українська літературна мова: підручник / А.П. Грищенко, Л.І. Мацько, М.Я. Плющ та ін.; за ред. А.П. Грищенка. — 3-тє вид., доп. — Київ: Вища шк., 2002.

Сучасна українська літературна мова: підручник / М.Я. Плющ, С.П. Бевзенко та ін.; за ред. М.Я. Плющ. — 4-тє вид., стер. — Київ: Вища шк., 2003.

Розділ 13. *А незмінний такий один. Прислівник*

Сучасна українська літературна мова: підручник / А.П. Грищенко, Л.І. Мацько, М.Я. Плющ та ін.; за ред. А.П. Грищенка. — 3-тє вид., доп. — Київ: Вища шк., 2002.

Сучасна українська літературна мова: підручник / М.Я. Плющ, С.П. Бевзенко та ін.; за ред. М.Я. Плющ. — 4-тє вид., стер. — Київ: Вища шк., 2003.

Теоретична морфологія української мови: Академ. граматики укр. мови / І. Вихованець, К. Городенська; за ред. І. Вихованця. — Київ: Унів. вид-во «Пульсари», 2004.

Розділ 14. *Найближчий до начальства. Прийменник*

Вишня Л. БІЛЯ столу — КОЛО столу [Електронний ресурс]. — URL: <http://kulturamovuy.univ.kiev.ua/KM/pdfs/Magazine11-9.pdf>

Вихованець І.Р. Прийменникова система української мови / Іван Романович Вихованець. — Київ: Наук. думка, 1980.

Колодяжний А.С. Прийменник. Матеріали до лекцій з курсу сучасної української літературної мови / А.С. Колодяжний. — Харків: Вид-во ХДУ, 1960.

Ковалів П. «На Україні» чи «в Україні» // Збруч [Електронний ресурс]. — URL: <https://zbruc.eu/node/66245>

Розділ 15. *Архітектор речень. Сполучник*

Безпояско О.К., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Граматика української мови. Морфологія: підручник. — Київ: Либідь, 1993.

Сучасна українська літературна мова: підручник / А.П. Грищенко, Л.І. Мацько, М.Я. Плющ та ін.; за ред. А.П. Грищенка. — 3-тє вид., доп. — Київ: Вища шк., 2002.

Сучасна українська літературна мова: підручник / М.Я. Плющ, С.П. Бевзенко та ін.; за ред. М.Я. Плющ. — 4-те вид., стер. — Київ: Вища шк., 2003.

Розділ 16. *Творчий пульс нашого колективу. Частка*

Частка // Енциклопедичний словник класичних мов / Л.Л. Звонська, Н.В. Корольова, О.В. Лазер-Паньків та ін.; за ред. Л.Л. Звонської. — 2-ге вид., випр. і доп. — Київ: ВПЦ «Київський університет», 2017.

Сучасна українська літературна мова: підручник / А.П. Грищенко, Л.І. Мацько, М.Я. Плющ, Н.І. Тоцька, І.М. Уздиган; за ред. А.П. Грищенка. — Київ: Вища шк., 1997.

Розділ 17. *Гукни так, щоб тебе побачили*

Бабій І.М., Вільчинська Т.П. Службові частини мови в українській мові: прийменник, сполучник, частка, вигук: навч. посібник / І.М. Бабій, Т.П. Вільчинська. — Тернопіль: Навчальна книга — Богдан, 2011.

Сучасна українська літературна мова: підручник / А.П. Грищенко, Л.І. Мацько, М.Я. Плющ та ін.; за ред. А.П. Грищенка. — 3-тє вид., доп. — Київ: Вища шк., 2002.

Сучасна українська літературна мова: підручник / М.Я. Плющ, С.П. Бевзенко та ін.; за ред. М.Я. Плющ. — 4-те вид., стер. — Київ: Вища шк., 2003.

Бонус

На жаль VS нажаль

От я знаю точно, що багато хто не гребує писати вставну конструкцію «нажаль» разом, не замислюючись — а раптом шось не то. А воно не то, бо таке написання означає, що ви не володієте термінологією. Зара поясню. «Нажаль» — це насправді не те, що ви хочете сказати й висловити, а дієслово.

Суботнього дня в кімнаті на кріслі, розкривши газету й виваливши хвоста на стіл, сидить пітон Вадим. На кухні порається його жона, безперечно, отруйна зміючка Оленка. Зміючка Оленка класична українка, ну, тобто гадюка звичайна, з Чернігівщини.

І от пітон, натрапивши в газеті на рубрику «Готуємо смачно» чи «Овкусной і здоровой піще», раптом згадує. І гука: «Лена, чуєш, Лен!! А йдисьда!!».

Зміючка Оленка, у якої шкварчить-кипить, одна рука закриває банки з помідорами, а друга бавить дитину, спочатку традиційно відгавкує: «Та шо ти хочеш там?! Нема мені коли, ще бігать до тебе, шо ти там придумав?!» — але потім, обтерши спітніле чоло й зліпивши нашвидкуруч дитині коника з тіста, таки приповзає в кімнату: «Ну шо вже?».

А пітон і каже: «Слухай, Лен, а помниш, ти колись готувала божественних жалених жаб? Ти згадай, як колись хлопці до мене приповзали, коли я дісер захистив, ще як нашого малого не було, то ти таких жаб із хом'яками подавала, шо еееех!» — «Та згадав, божечки, коли то було! Де я тобі зараз таких жаб візьму, то ж ми тоді на Десні в моїх батьків ще жили, то там тьотя Надя нам мішками їх возила, та і хом'яків де я тобі в Києві найду?» — «Ну нажаль ⁶⁹, Лен. Ну так шось захотілося. Ну пошукай десь. Ну давай з'їздимо в село до баби моєї, у Воропаївку, там копанка така хороша, жаби єсть. Нажалиш?» — і так пітон жалісливо на Оленку глянув, що та подумала: «А чо б молодість не згадати, і правда. Нажалю. Я ж раніше настоящця багіня жалених страв була. Ще як Валерка до мене ходив, казав, шо Лена, я за твоїх

жалених жаб піду втоплюся зараз, жить без них не можу! А я ж дурна була така, молода, влюбилась у цього чорнобрового інтелігента (зиркнула на Вадіка свого), хто ж знав, що Валерка потім у депутати, і вже оно весь Борзнянський район під ним ходє, а цей (знов зиркнула) сидить у своєму НДІ, і толку вже з тих брів, як оно зарплата наче в дворніка. Та ладно. Цей свій, рідний. І любила ж. Нажалю».

І поповзла зміючка Оленка в «Дари моря» по живих жаб. А потім ще на пташиний ринок заповзе, купе пару хом'ячків, пожалить мужу. Бо битовуха вона, знаєте, затягує, але якщо любов у серці, то і жаб нажалиш, і «на жаль» окремо писатимеш.

⁶⁹ Редакція знає, що змії не жалять, а кусають. Сприймімо це як літературний прийом.